



УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ФАКУЛТЕТ ТЕХНИЧКИХ НАУКА



# Функције простора модернизма у трансформацији савременог града

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Ментори:

Проф. др Драгана Константиновић

Проф. др Игор Пешко

Кандидат:

Слободан Јовић

Нови Сад, 2023. године

КЉУЧНА ДОКУМЕНТАЦИЈСКА ИНФОРМАЦИЈА<sup>1</sup>

Врста рада:	Докторска дисертација
Име и презиме аутора:	Слободан Јовић
Ментор (титула, име, презиме, звање, институција)	1. др Драгана Константиновић, ванредни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду 2. др Игор Пешко, ванредни професор, Факултет техничких наука, Универзитет у Новом Саду
Наслов рада:	Функције простора модернизма у трансформацији савременог града
Језик публикације (писмо):	Српски (латиница)
Физички опис рада:	Унети број: Страница. 184 Поглавља 6 Референци 196 Табела / Слика 35 Графикона 2 Прилога /
Научна област:	Архитектура
Ужа научна област (научна дисциплина):	Архитектонско-урбанистичко планирање, пројектовање и теорија
Кључне речи / предметна одредница:	модернизам, модернистички простор, модернизација Новог Сада, Новкабел, Булевар 23. октобра, Мишелук, модернизацијски метакод, архитектонске типологије
Резиме на језику рада:	Предмет истраживања у овој докторској дисертацији је анализа историјског тока модернизацијског процеса међуратног и послератног периода 20. века и његове рефлексije на урбани простор Новог Сада. Дубинским истраживањем кључних простора насталих у процесу модернизације, као и разумевањем свих механизма који су га обликовали, можемо препознати потенцијал ових простора да активно учествују у трансформацији савременог града. Заједничка равна у којој се групише дубинско разумевање модернистичког простора и његовог потенцијала инструментализације у савременом тренутку дефинише се кроз појам <i>модернизацијски метакод</i> . Он представља суштинску идентификацију модернистичког простора с модернизацијским потенцијалом, а који се успоставља кроз вредносне критеријуме образложене у овом раду. Дубинским разумевањем модернистичког простора можемо позитивно утицати на друштвену перцепцију овог значајног елемента наше урбане средине. Све то би допринело и бољем разумевању целовите слике историје урбаног развоја Новог Сада, а самим тим би се створила и квалитетнија основа за промишљање будућег развоја града.
Датум прихватања теме од стране надлежног већа:	25.05.2022.

<sup>1</sup> Аутор докторске дисертације потписао је и приложио следеће Обрасце:

5б – Изјава о ауторству;

5в – Изјава о истоветности штампане и електронске верзије и о личним подацима;

5г – Изјава о коришћењу.

Ове Изјаве се чувају на факултету у штампаном и електронском облику и не кориче се са тезом.



Датум одбране: (Попуњава одговарајућа служба)	
Чланови комисије: (титула, име, презиме, звање, институција)	Председник: др Миљана Зековић, редовни професор, Факултет техничких наука Члан: др Соња Пејић, ванредни професор, Факултет техничких наука Члан: Александру Вуја, ванредни професор, Архитектонски факултет, Универзитет у Београду Члан: др Драгана Константиновић, ванредни професор, Факултет техничких наука Члан: др Игор Пешко, ванредни професор, Факултет техничких наука
Напомена:	

KEY WORD DOCUMENTATION<sup>2</sup>

Document type:	Doctoral dissertation
Author:	Slobodan Jović
Supervisor (title, first name, last name, position, institution)	<ol style="list-style-type: none"> <li>1. dr Dragana Konstantinović, Associate Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad</li> <li>2. dr Igor Peško, Associate Professor, Faculty of Technical Science, University of Novi Sad</li> </ol>
Thesis title:	Functions of modernist space in transformation of contemporary city
Language of text (script):	Serbian language (latin script)
Physical description:	Number of: Pages            186 Chapters.        6 References      196 Tables.           / Illustrations    35 Graphs           2 Appendices      /
Scientific field:	Architecture
Scientific subfield (scientific discipline):	Architectural-Urbanistic Planning, Design and Theory
Subject, Key words:	Modernism , modernist space, modernization of Novi Sad, Novkabel, Bulevar 23. oktobra, Mišeluk, metacode of modernization, architectural typology
Abstract in English language:	<p>The subject of this doctoral dissertation is the analysis of the historical course of the modernization process in the interwar and post-war period of the 20th century and its reflection on the urban space of Novi Sad. By in-depth research of key spaces created in the process of modernization, as well as understanding all the mechanisms that shaped it, we can recognize the potential of these spaces to actively participate in the transformation of the contemporary city. The common ground of an in-depth understanding of modernist space and its potential for instrumentalization is defined through the term <i>metacode of modernization</i>. It represents an essential identification of the modernist space with modernization potential, which is established through the value criteria explained in this thesis. By better understanding of modernist space, we can positively influence the social perception of this significant element of our urban environment. All this would contribute to a better understanding of the complete picture of the history of urban development of Novi Sad, and thus create a better basis for thinking about the future development of the city.</p>

<sup>2</sup> The author of doctoral dissertation has signed the following Statements:

56 – Statement on the authority,

5B – Statement that the printed and e-version of doctoral dissertation are identical and about personal data,

5r – Statement on copyright licenses.

The paper and e-versions of Statements are held at the faculty and are not included into the printed thesis.

Accepted on Scientific Board on:	25.05.2022.
Defended: (Filled by the faculty service)	
Thesis Defend Board: (title, first name, last name, position, institution)	President: dr Miljana Zeković, Full Professor, Faculty of Technical Science Member: dr Sonja Pejić, Associate Professor, Faculty of Technical Science Member: Aleksandru Vuja, Associate Professor, Faculty of Architecture, University of Belgrade Member: dr Dragana Konstantinović, Associate Professor, Faculty of Technical Science Member: dr Igor Peško, Associate Professor, Faculty of Technical Science
Note:	

Ova doktorska disertacija inspirisana je svim dobrim ljudima koji me okružuju. Svaki razgovor i svaka razmenjena misao sa mojim kolegama, saborcima iz DaNS-a i Baze, sa svim mojim prijateljima, ugrađena je u ovaj rad. On pripada njima koliko i meni.

Ipak, najveću zahvalnost dugujem mojoj porodici. Mojoj majci Dari, a naročito mojoj supruzi Radoslavi bez čije podrške i razumevanja ovaj doktorat ne bi postojao.

Ovaj doktorat je o prošlosti i budućnosti.  
Zato ga posvećujem mom ocu Aleksandru i sinu Bogdanu.

b.

## **Funkcije prostora modernizma u transformaciji savremenog grada**

### **SAŽETAK**

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza istorijskog toka modernizacijskog procesa međuratnog i posleratnog perioda 20. veka i njegove refleksije na urbani prostor Novog Sada. Dubinskim istraživanjem ključnih prostora nastalih u procesu modernizacije, kao i razumevanjem svih mehanizama koji su ga oblikovali, možemo prepoznati potencijal ovih prostora da aktivno učestvuju u transformaciji savremenog grada. Zajednička ravan u kojem se grupiše dubinsko razumevanje modernističkog prostora i njegovog potencijala instrumentalizacije u savremenom trenutku definiše se kroz pojam *modernizacijski metakod*. On predstavlja suštinsku indentifikaciju modernističkog prostora s modernizacijskim potencijalom, a koji se uspostavlja kroz vrednosne kriterijume obrazložene u ovom radu. Dubinskim razumevanjem modernističkog prostora u možemo pozitivno uticati na društvenu percepciju ovog značajnog elementa naše urbane sredine. Sve to bi doprinelo i boljem razumevanju celovite slike istorije urbanog razvoja Novog Sada, a samim tim bi se stvorila i kvalitetnija osnova za promišljanje budućeg razvoja grada.

**Ključne reči:** modernizam , modernistički prostor, modernizacija Novog Sada, Novkabel, Bulevar 23. oktobra, Mišeluk, modernizacijski metakod, arhitektonske tipologije

## **Functions of modernist space in transformation of contemporary city**

### **ABSTRACT**

The subject of this paper is the analysis of the historical course of the modernization process in the interwar and post-war period of the 20th century and its reflection on the urban space of Novi Sad. By in-depth research of key spaces created in the process of modernization, as well as understanding all the mechanisms that shaped it, we can recognize the potential of these spaces to actively participate in the transformation of the contemporary city. The common ground of an in-depth understanding of modernist space and its potential for instrumentalization is defined through the term *metacode of modernization*. It represents an essential identification of the modernist space with modernization potential, which is established through the value criteria explained in this paper. By better understanding of modernist space, we can positively influence the social perception of this significant element of our urban environment. All this would contribute to a better understanding of the complete picture of the history of urban development of Novi Sad, and thus create a better basis for thinking about the future development of the city.

**Key words:** Modernism , modernist space, modernization of Novi Sad, Novkabel, Bulevar 23. oktobra, Mišeluk, metacode of modernization, architectural typology

# SADRŽAJ

<b>SAŽETAK</b>	<b>I</b>
<b>ABSTRACT</b>	<b>II</b>
<b>1. UVOD</b>	<b>III</b>
1.1. Obrazloženje problema i predmeta istraživanja .....	5
1.2. Pregled i analiza dosadašnjih istraživanja .....	10
1.3. Ciljevi i zadaci istraživanja .....	16
1.4. Sistem postavljenih hipoteza .....	17
1.5. Primjenjene naučne metode .....	18
1.6. Generalna struktura doktorske disertacije .....	19
<b>2. MODERNIZACIJSKI METAKOD</b>	<b>21</b>
2.1. Modernizacija i teorija društvenog ubrzanja .....	21
2.2. Teorijske osnove za konstituisanje modernizacijskog metakoda .....	26
2.3. Princip istovremenosti .....	32
2.4. Princip nedovršenosti .....	33
2.5. Primena modernizacijskog metakoda u okvirima jugoslovenskog modernizma .....	36
<b>3. NOVKABEL – INDUSTRIJALIZACIJA KAO USLOV MODERNIZACIJE</b>	<b>40</b>
3.1. Formiranje industrijskih zona .....	41
3.2. Novkabel u prostornim transformacijama Novog Sada .....	53
3.3. Novkabel ERA – rađanje nove industrije .....	60
3.4. Kula koja je promenila sve .....	65
3.5. Kritika funkcionalnog zoniranja grada .....	69
3.6. Tranzicioni epilog .....	71
3.7. Nova era .....	72
<b>4. BULEVAR – PROSTOR NOVE DRUŠTVENE KLASE</b>	<b>77</b>
4.1. Pariz – Beč – Novi Sad .....	77
4.2. Novi Sad je grad novog veka .....	81
4.3. Realizacija ideje o novosadskim bulevarima .....	86
4.4. Naseljavanje nove društvene klase .....	93
4.5. Kreiranje urbaniteta modernog grada .....	99

4.6. Zamor modernizacije .....	105
4.7. Uspostavljanje društvenih odnosa – drugi čin .....	107
<b>5. MIŠELUK – NEDOVRŠENI PROJEKAT MODERNE</b>	<b>110</b>
5.1. Mišeluk je ideja Moderne .....	112
5.2. Stambena kriza .....	119
5.3. Arhitektura djeluje na standard .....	123
5.4. Problemi stambenih naselja .....	124
5.5. Pitanje humanog prostora u samoupravnoj Jugoslaviji .....	128
5.6. Mesne zajednice – susret prostora i ideologije .....	131
5.7. Konkurs za Mišeluk .....	135
5.8. Participacija kao sredstvo humanizacije prostora .....	140
5.9. Mišeluk između ideja i realnosti postmoderne .....	145
5.10. Iz stambene krize 20. veka u stambenu inflaciju 21. veka.....	156
<b>6. ZAKLJUČAK</b>	<b>165</b>
6.1. Prikaz rezultata istraživanja .....	165
6.2. Primena rezultata i pravac daljih istraživanja .....	170
<b>BIBLIOGRAFIJA</b>	<b>172</b>
<b>POPIS I IZVORI ILUSTRACIJA I GRAFIKONA</b>	<b>180</b>
<b>BIOGRAFIJA</b>	<b>183</b>



## 1. UVOD

### 1.1. Obrazloženje problema i predmeta istraživanja

Predmet istraživanja u ovom radu je analiza istorijskog toka modernizacijskog procesa međuratnog i posleratnog perioda 20. veka i njegove refleksije na urbani prostor Novog Sada. Dubinskim istraživanjem ključnih prostora nastalim u procesu modernizacije, kao i razumevanjem svih mehanizama koji su ga oblikovali, možemo prepoznati potencijal ovih prostora da aktivno učestvuju u transformaciji savremenog grada. Zajednička ravan u kojem se grupiše dubinsko razumevanje modernističkog prostora i njegovog potencijala instrumentalizacije u savremenom trenutku definiše se kroz pojam *modernizacijski metakod*. On predstavlja suštinsku indentifikaciju modernističkog prostora s modernizacijskim potencijalom, a koji se uspostavlja kroz vrednosne kriterijume obrazložene u ovom radu. Transponovanjem ovog modela istraživanja modernističkih prostora na druge urbane sredine, *modernizacijski metakod* može postati preduslov za formiranje *prostornog tipa modernizacije*. Razumevanjem funkcije modernističkog prostora u savremenim modernizacijskim procesima možemo pozitivno uticati na budući razvoj naše urbane sredine.

Iz tog razloga, osnovni motiv za ovo istraživanje jeste razumevanje i instrumentalizacija procesa prostorne modernizacije grada, u ovom slučaju Novog Sada, kako bi se u realnom fizičkom prostoru pronašla adekvatna rešenja za nove transformacije prostornih ishoda jugoslovenskog modernizma, ali i grada u celini. Naročito je važna promena percepcije i vrednosnih kriterijuma prostora modernizma ukoliko znamo da su ovi prostori postali predmet nerazumevanja, a modernizacija, čiji prostorni ishod su predstavljali, kvalifikuje se od strane društva kao *nedovršena* (Maroje Mrduljaš 2012), *neapsorbovana* (Konstantinović i Jović 2021) i *disonantna* (Kisić 2016). Nemogućnost jasne identifikacije društva sa svojom modernističkom bazom urbane sredine u kojoj živi dovodi do nepostojanja bilo kakvog teorijskog okvira koji bi usmerio prostorni razvoj grada. Potreba za ovim više je nego vidljiva u našim gradovima, a prostorne promene koje se dešavaju u velikoj meri stvaraju antagonizam i tenziju među građanima, stvarajući niz neuralgičnih prostornih tačaka koje će, po svojoj prirodi, imati dugoročni uticaj na život u urbanom prostoru. Sve ovo ukazuje na savremenost i relevantnost predloženog istraživanja, s naročitim potencijalom da se zaključci i teze ovog rada primene u procesima transformacije realnog fizičkog prostora.

Osim nerazumevanja njihove funkcije u razvoju urbane sredine u celini, i postupak rekonstrukcije i transformacije modernističkih prostora po pravilu u našoj sredini izazivaju dvostruke reakcije javnosti: s jedne strane, emotivne povezanosti kroz semantičke kategorije ovih prostora, a s druge, potpuno negiranje njihovih vrednosti i potencijala, koje uglavnom vode ka njihovoj destrukciji. I

jedno i drugo ne daje adekvatan rezultat u realnom prostoru i oba ova pristupa u sebi sadrže ključnu konceptijsku grešku, koja ne uzima u razmatranje modernizacijske potencijale ovih prostora. Usled toga, potrebno je prvo na teorijskom nivou definisati prirodu i karakter modernističkog nasleđa, a zatim i definisati načine njegovog korišćenja, naročito u savremenom kontekstu. Ovaj rad će u tom smislu pokušati da da doprinos u daljem razumevanju modernističkog prostora i predstaviti jednu vrstu konceptualnog modela za istraživanje. Ovakav model usmeren je na kreiranje utemeljenih narativa i strateških pristupa za transformaciju modernističkih prostora, ali i drugih prostora koji su kauzalno povezani s njima.

Kreiranje narativa zasnovanih na dubinskom znanju o modernizacijskim procesima koji su suštinski oblikovali modernistički prostor predstavlja veliki potencijal za njegovu dalju transformaciju. Učitavanje narativa nije površinsko *rebrendiranje* i ono ne može samo da se aplicira na neki prostor – ono ima nameru da ga transformiše i u fizičkom i u apstraktnom smislu. Retroaktivno čitanje prostora, kako bismo mu uneli nova značenja, može se povezati s idejom Anrija Lefevra (*Henri Lefebvre*) o *regresivnom saznanju*. On ovim pojmom podrazumeva mogućnost da se iz pozicije današnjeg društva može definisati i shvatiti društvo u prošlosti (Lefevr 1974, 32). Takođe, može se tvrditi da se prepoznavanje modernosti uvek dešava nakon što se ono i uspostavi. Tako je za Arona Betskog (*Aaron Betsky*) u korenu modernizma pitanje mogućnosti da reprezentuje sadašnji trenutak, tvrdeći da modernizam uvek retrospektivni akt, dokumentovanje ili pokušaj da se uhvati promena koja se već desila (Betsky 2016, 13). Samim tim istraživanje u ovom radu dolazi u trenutku kada možemo sa sigurne ideološke distance analizirati rezultate prostorne modernizacije Novog Sada, a zatim i kreirati sistem znanja i narativa koji će biti baza za teorijsku platformu na kojoj će biti moguće razmišljati o budućem prostornom razvoju Novog Sada. Stoga, definisanjem *modernizacijskog metakoda* stvara se platforma koja objedinjuje znanje, teorijske koncepte i narative.

U ovom radu modernizacija se posmatra kroz teorijske okvire koji je povezuju s konceptom društvenog ubrzanja. Naročito se oslanja na *teoriju društvenog ubrzanja* Hartmuta Roze (*Hartmut Rosa*) u kojoj se, najpre, modernizacija definiše kao „postupak društvene akceleracije“, a zatim i raslojava kroz sistem „autodinamičkog *keruga povratne sprege* između triju (logički i analitički nezavisnih) područja ubrzanja“ (Roza 2019, 224). „Tako označene tri vrste ubrzanja jesu *tehničko ubrzanje, ubrzanje društvenih promena i ubrzanje tempa života*“ (Roza 2019, 213). Ovako definisani model treba da pruži teorijsko utemeljenje za strukturu ovog rada. Na idejnom i značenjskom nivou, ovaj model će se prevoditi u poglavlja koja analiziraju konkretne prostore i procese društvene transformacije Novog Sada. Vezu između modernizacije i fizičkog prostora definiše i Anri Lefevr, koji industrijsku revoluciju i urbanu revoluciju vidi kao „dva dela jednog radikalnog preobražaja sveta“

(Lefevr 1974, 163), i to kroz instrumentalni aspekt industrijalizacije i društvenu komponentu urbanizacije. Svakako da su ova dva procesa uticala i na promenu života pojedinca, koju Jürgen Habermas (*Jürgen Habermas*) definiše kroz pojam *svet života (Lebenswelt)* (Habermas 2017), a kojeg on razmatra u odnosu sa uspostavljenim društvenim sistemima. U ovim teorijskim okvirima analiziraćemo tehničko ubrzanje kroz industrijalizaciju grada, ubrzanje društvenih promena kroz prostore koji su transformisali njegovu dominantnu društvenu sliku, a samim tim i uticali na evoluciju prostora za stanovanje. Osim pojedinačnih slučajeva, sagledavaće se i njihove međusobne veze i uticaji, te će se na taj način kreirati dinamička i kauzalna veza ova tri istražena slučaja. Ovako definisana struktura rada pruža moguću uvid u sagledavanje ukupnog procesa modernizacije urbane sredine Novog Sada. Prevođenje predočenog teorijsko-sociološkog konstrukta na nivo fizičkog prostora predstavlja dodatni doprinos u razumevanju građenog prostora uslovljenog modernizacijom – odgovor na ono što Betski precizno definiše pitanjem: „Kako modernizam možemo koristiti, razumeti i naseliti?“ (Betsky 2016, 28).

Za definisanje *modernizacijskog metakoda* u ovom radu definišemo dva njegova ključna principa. Prvi je princip *istovremenosti prostora modernizma* u različitim modernizacijskim ciklusima, kojim se tvrdi mogućnost njegove aktivne uloge u transformaciji grada jednako i u prošlom i u sadašnjem vremenu. Takođe, ovim se naglašava potreba da se rekonceptualizacija i transformacija modernističkog prostora odvijaju u okvirima osnovnih modernističkih principa po kojima je i nastao. Na taj način pravi se razlika u razumevanja modernističkog nasleđa u odnosu na klasično graditeljsko nasleđa – pasivnog elementa građene sredine. Samim tim, metodološki, važan aspekt ovog rada biće i istovremena analiza modernizacijskog procesa u prošlosti i njegovih reperkusija u sadašnjem trenutku, kako bi se kreirao sistem međusobnih analogija i diferencijacija, značajnih za promišljanje budućeg prostornog razvoja grada.

Drugi princip koji karakteriše *modernizacijski metakod* je princip *nedovršenosti*. U teorijskom smislu ovaj princip zasnovan je na Habermasovoj tezi o „moderni kao nezavršenom projektu“ (Habermas 2001), ali se ova karakteristika nedovršenosti, u kontekstu ovog rada, koristi za osvetljavanje njegovog pozitivnog potencijala modernističkog prostora. U skladu s tim, u ovom radu istraženi su potencijali modernističkog nasleđa u razmatranju budućeg razvoja, ne samo kroz transformaciju njegove fizičke strukture, već i kroz kontinuitet delovanja njegovog modernizacijskog i emancipatorskog uticaja na društvo – kao prostora koji u sebi nosi *modernizacijski metakod*.

Istraživanje je vremenski definisano periodom modernizacije od 30-ih do kraja 80-ih godina 20. veka. Vremenski okvir istraživanja kreiran je kroz *in situ* i prethodna teorijska istraživanja građenog

prostora Novog Sada. U ovom periodu nastaju i realizuju se sve značajne prostorne transformacije Novog Sada koje imaju odlike modernosti, a koje su određene profesionalnim urbanističkim planovima s jasnim strategijama i koncepcijama prostornog razvoja. Takođe, relevantnost analiziranog perioda je u skladu s tezom istoričara kao što je Reinhart Kozelek (*Reinhard Koselleck*), koji govori o ograničenosti komunikativnog društvenog pamćenja i zajedničke svesti o prošlosti i sadašnjosti na period od 80 do 100 godina<sup>1</sup>. Osim relevantnosti, veoma je značajna činjenica da je ovaj proces u velikoj meri dobro dokumentovan, u različitim formatima, što omogućava kvalitetnu analizu postavljenih hipoteza. Ipak, za definisanje vremenskog okvira istraživanja presudno utiče i jedna od pretpostavki ovog rada o poziciji aktuelnog trenutka koji se može definisati kao *epohalni prag*<sup>2</sup> između dva modernizacijska ciklusa. Možda najslikovitije se ovaj trenutak može definisati kroz tezu o „razilaženju prostora iskustva i horizonta očekivanja“<sup>3</sup>, a koji je prouzrokovan procesom unutar generacijskih strukturnih i kulturnih promena koje su, usled visokog tempa društvenog ubrzanja u pozno modernom periodu, brže od prirodne smene generacija (Roza 2019, 229). Stoga, u ovom radu *jugoslovenski modernizam* nije istorijska kategorija i posmatra se kroz potencijal njegove aktivne uloge u sadašnjem trenutku i čija različita čitanja i interpretacije mogu da promene tokove sadašnjosti i budućnosti. Samim tim *retroaktivno čitanje* prostorne modernizacije Novog Sada, za ovo istraživanje, predstavlja fundamentalnu bazu za promišljanje njegovog budućeg prostornog razvoja, kao i instrument za aktivno učešće u tom procesu.

Novi Sad se u ovom radu koristi kao platforma za istraživanje postavljenih hipoteza iz nekoliko razloga. Prvi je priroda prostorne transformacije Novog Sada. U modernizacijskom procesu Novog Sada, u kojem je „rekonstrukcija bila glavna metoda uređivanja postojećeg stanja grada“ (Pušić 1987, 191), podrazumeva se istovremenost različitih prostornih paradigmi, čiji odnos jasno pokazuje njihove fundamentalne razlike. Ovakav pristup je opozitan principu kreiranja heterotopija, na devičanskim teritorijama koje su uobičajeno bile najpoželjnije tlo za oporostoravanje novih društvenih paradigmi. Stoga, Novi Sad je slojevit i heterogen prostor u kome istovremeno postoje različite prošlosti i sadašnjosti. Za razliku od Novog Beograda ili Novog Zagreba, Novi Sad svojim imenom ne govori o jednovremenosti njegove modernosti, već o

---

<sup>1</sup> Pogledati više u Koselleck, Reinhart, *Vergangene Zukunft Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, 1988.

<sup>2</sup> Pojam kojim Habermas objašnjava trenutak koji se uzima kao početak novog veka i modernog doba. Analogijom se u ovom radu pojmom „epohalni prag“ naglašava trenutak u kojem se može spekulirati o prelasku u novu epohu – u novi oblik modernosti.

<sup>3</sup> Ovu tezu je postavio Kozelek, razradio Habermas, a naknadno upotrebio i Roza.

kontinuiranoj potrebi da uvek bude *nov i moderan*<sup>4</sup>. Samim tim, Novi Sad predstavlja dobar poligon za istraživanje ove teme. Druga bitna odlika jeste radikalnost modernizacije prostora. Posmatrajući samo podatke, relevantne za ocenu urbaniteta, Novi Sad je u ovom periodu povećao broj stanovnika za oko osam puta, svoju teritoriju za tri puta, a u potpunosti je promenjena ekonomska karakteristike grada, koji se iz pretežno agrarnog, transformisao u industrijski. Sve ovo prouzrokovalo je značajnu promenu društvene strukture Novog Sada i načina života u njemu.

Takođe, modernizacija Novog Sada može se povezati sa sličnim procesima koji su se odvijali kroz urbanizaciju socijalističke Jugoslavije, te samim tim može biti primer koji je relevantan za kulturni i društveni kontekst bivše Jugoslavije, ali i bivših socijalističkih država. Iako je proces modernizacije bio vođen u okvirima ideološke matrice socijalizma i komunizma, kroz analizirane slučajeve dokazaćemo njihov kontinuitet u odnosu na ideje moderne u predratnoj Kraljevini Jugoslaviji. Takođe, rezultati modernizacijskog procesa zasigurno su deo zapadno-evropskog kulturnog korpusa. Dokazi za ovu tvrdnju nalaze se u konceptualnom, oblikovnom i funkcionalnom izrazu arhitektonske produkcije *jugoslovenskog modernizma*, koja je kao takva umnogome posledica obrazovanja i kulturne orijentacije autora toga vremena prema zapadu, o čemu je detaljnije pisao i Vladimir Kulić<sup>5</sup>. Takođe, prepoznamo čvrste veze između arhitekture jugoslovenskog modernizma i njegovih globalnih varijanti. Kako tvrdi Martino Stierli<sup>6</sup> (Martino Stierli), jugoslovenske arhitekture imale su dvojnu ulogu u posleratnom projektu globalne modernosti: kao apsorberi predratnog nasleđa zapadnog i centralnog evropskog modernizma, s jedne strane, i s druge strane, kao nosioci i promoteri moderne u mnogim novim nezavisnim postkolonijalnim nacijama (Stierli & Kulić, 2018). Ova teza proširuje relevantnost ovog istraživanja, te se ono može posmatrati na tri ključna nivoa: u odnosu na lokalni građeni prostor; u odnosu na gradove jugoslovenskog društvenog i kulturnog prostora, kao i na slične transformacije, pre svega, evropskih gradova. Mogućnost proširenja istraživanja na druge urbane sredine predstavlja mogućnost za prepoznavanje tipskih procesa relevantnih ukupnih korpusa modernističkog nasleđa Jugoslavije.

---

<sup>4</sup> Parafrazirana misao Srđana Jovanovića Weissa, iz privatnog razgovora vođenog u septembru 2019. godine, o tome kako su „gradovi koji u svom nazivu imaju pridev *novi* sudbinski predodređeni da stalno reinventiraju svoju modernost“.

<sup>5</sup> Pogledati više u tekstu Vladimira Kulića u publikaciji *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*.

<sup>6</sup> Glavni kustos za arhitekturu i dizajn u *Museum of Modern Art* (MoMA) u Njujorku.

## 1.2 Pregled i analiza dosadašnjih istraživanja

Prethodna istraživanja iz oblasti disertacije možemo grupisati u nekoliko celina koje se kreću od opštih teorija ka specifičnim istraživanjima konkretnih prostora: 1) prethodna teorijska istraživanja filozofskog diskursa moderne, teorije društvenog ubrzanja i arhitektonskih tipologija; 2) prethodna istraživanja tema iz oblasti jugoslovenskog modernizma; 3) prethodna istraživanja urbane istorije Novog Sada; 4) prethodna istraživanja vezana za konkretne modernističke prostore u Novom Sadu, koji se analiziraju u ovom radu.

U prvom delu ovog rada definiše se teorijski okvir u kojem će se vršiti istraživanje konkretnih prostornih slučajeva u Novom Sadu. Temom moderne u arhitektonskom diskursu bave se mnogi značajni teoretičari i istoričari umetnosti kao što su Kenet Frempton<sup>7</sup> (*Keneth Fremton*), Sigfrid Gidion<sup>8</sup> (*Sigfried Giedion*), Čarls Dženks<sup>9</sup> (*Charles Jencks*), Rejner Banam<sup>10</sup> (*Reyner Banham*), Leonardo Benevolo<sup>11</sup> (*Leonardo Benevolo*), koji pružaju različite poglede na okvire u kojima se razvija arhitektura modernizma. S druge strane, u ovom radu polazimo od filozofskog diskursa moderne i njenih specifičnih karakteristika, za šta nam je najznačajniji rad Jirgena Habermasa<sup>12</sup>. Naročito su važna gledišta u kojem se, vraćajući se na osnovne postavke Hegela, moderna karakteriše kao *samorazumevajuća*, kao *novo* koje se uspostavlja na sopstvenim temeljima i čije reinventiranje se razmatra iz njegove sopstvene baze. Takođe, njegovo shvatanje moderne svesti o vremenu u kojem, na teorijskim osnovama Hegela i Kozeleka, a polemišući sa Benjaminom (*Walter Benjamin*), pojam vremena vidi kao kontinuum istorije, sadašnjosti i budućnosti u kojem je pogled u budućnost uvek obeležen apstraktnim odnosom sadašnjosti i prošlosti (Habermas 1988, 16-20). Težnja da se moderna filozofski konstituiše važna je za razumevanje odnosa prema postmoderni. U svojim radovima<sup>13</sup> Habermas daje sopstveno viđenje o razlozima pojave kritike moderne, pre

---

<sup>7</sup> Frampton, Keneth. 1985. *Modern Architecture: A Critical History*, London: Thames and Hudson.

<sup>8</sup> Gidion, Sigfrid. 2002. *Prostor, vreme i arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.

<sup>9</sup> Dženks, Čarls. 2003. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.

<sup>10</sup> Bahnam, Rayner. 1975. *Age of the Masters, Personal View of Modern Architecture*. San Francisko: Harper & Row.

<sup>11</sup> Benevolo, Leonardo. 1977. *History of Modern Architecture*. Cambridge: The MIT Press.

<sup>12</sup> Habermas, Jirgen. 1988. *Filozofski diskurs moderne: dvanaest predavanja*. Zagreb: Globus.

<sup>13</sup> Habermas, Jirgen. 2018. *Moderna i postmoderna arhitektura*. (ur.) Dušan Marinković, 128-145. Novi Sad: Mediterran publishing.

svoga ukazujući na problem njene nedovršenosti<sup>14</sup>, kao i na razilaženje konstitutivnih podsistema modernog društva, objašnjenog u njegovoj tezi o razilaženju realnih društvenih uslova i potreba života pojedinca (*lebenswelt*) i ekonomsko-političke sfere društva. Ove teorijske postavke služe kao osnova za formiranje kriterijuma kojim se definiše *modernizacijski metakod*<sup>15</sup>.

Nakon postavljanja filozofskog okvira moderne koji se koristi u ovom radu, objašnjava se pojam modernizacije. U tu svrhu se koristi teorija ubrzanja (akcelerizma) kojom su se u svom radu bavili između ostalih Georg Zimel<sup>16</sup> (*Georg Simmel*), Džejsms Glejk<sup>17</sup> (*James Gleick*), Nik Srniček (Nick Srnicek) i Aleks Vilijams<sup>18</sup> (*Alex Williams*) i Pol Virilio<sup>19</sup> (*Paul Virilio*), s posebnim akcentom na rad Hartmuta Roze<sup>20</sup>, koji u svom kapitalnom delu<sup>21</sup> obrazlaže koncept trodelnog modela društvene akceleracije, dovodeći ga u vezu sa pojmom modernizacije. Roza svoju kritiku društvenog ubrzanja formira u odnosu na postavke koje se direktno oslanjaju na Habermasovo sagledavanje moderne, što je važno za strukturu teorijske osnove u ovom radu.

Ove teorijske postavke se kroz koncipiranje *modernizacijskog metakoda* pozicioniraju u arhitektonski okvir. Za ovo značajna su teorijska istraživanja arhitektonskih tipologija Dirana<sup>22</sup> (Jean-Nicolas-Louis Durand), Katrmera de Kinsija<sup>23</sup> (*Quatremère de Quincy*), Alda Rosija<sup>24</sup> (*Aldo Rossi*), Nikolasa

---

<sup>14</sup> Habermas, Jürgen. 2001. „Modernost - jedan necelovit projekat.“ *Projekat: časopis za vizuelne umetnosti Galerije savremene umetnosti*, Novi Sad 48-54.

<sup>15</sup> Ovaj pojam prvi put je postavljen u radu Konstantinović, D, Jović S. 2020. „Metacode of Modernism: Novi Sad the Modern City”. U *Post-socialist Transformation of the City*, (ur.) Pajvančić-Cizelj A. Novi Sad: Faculty of Philosophy, 67-82.

<sup>16</sup> Zimel, Georg. 2003. *Filozofija novca*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.

<sup>17</sup> Gleick, James. 1999. *Faster: The Acceleration of Just About Everything*. New York: Pantheon Books.

<sup>18</sup> Alex Williams, Nick Srnicek. 2014. „# Accelerate: Manifesto for an Accelerationist Politics.“ U *# Accelerate: The Accelerationist Reader*, autor Armen Avenassian (ur.) Robin Mackay, 356-357. Urbanomic.

<sup>19</sup> Virilio, Paul. 1986. *Speed and Politics*. Prevod: Mark Politizzotti. New York: Semiotext(e).

<sup>20</sup> Rosa, Hartmut & Scheuerman, William E. (ur.) 2009. *High-Speed Society: Social Acceleration, Power, and Modernity*. Pennsylvania State University Press.

<sup>21</sup> Roza, Hartmut. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja – Konture nove kritike društva*. Novi Sad: Akademska knjiga.

<sup>22</sup> Durand, J.N.L.Nouveau. 1813. *Précis des leçons d'architecture données à l'École Royale Polytechnique*

<sup>23</sup> Quatremère de Quincy, Antoine Chrysothome, 1837 *An Essay on the Nature, the End, and the Means of Imitation in the Fine Arts*, Prevod: J. C. Kent. London: Smith, Elder and Co.

<sup>24</sup> Rosi, Aldo. 2008. *Arhitektura grada*. Prevod: Aleksandra Stanić. Beograd: Građevinska knjiga.

Pevsnera<sup>25</sup> (*Nikolaus Pevsner*), Ernsta Nojfertra<sup>26</sup> (*Ernst Neufert*), dok su za ovaj rad najbliža gledišta Antonija Vidlera (*Anthony Vidler*)<sup>27</sup> i Kristofera Lija (*Christopher C. M. Lee*)<sup>28</sup>. Vidlerovo proširenje razumevanja arhitektonskih tipologija i Lijova konceptualizacija *dubinske strukture dominantnog tipa* predstavljaju teorijsku osnovu na kojoj se definiše *modernizacijski metakod*. Za potpuno razumevanje ovog pojma i njegovog potencijala da konstituiše *prostorni tip modernizacije*, u ovom radu se pozivamo i na rad Pitera Karla<sup>29</sup> (*Peter Carl*), u kojem uvodi pojam *tipičnost (typicality)*, posmatrajući ga u proširenom značenju u odnosu na pojam *tip*.

Istraživanje modernizma na prostoru bivše Jugoslavije aktualizovano je poslednje dve decenije i značajan broj istraživača i autora bavio se različitim temama iz ove oblasti. Najveći deo ovih istraživanja usmeren je na lokalne kontekste u kojima istraživači deluju. U relativno kratkom periodu, na skoro celoj teritoriji bivše Jugoslavije, pojavile su se grupe istraživača koji su se bavili ishodima modernizma u svom lokalnom kontekstu. Autori kao što su Ljiljana Blagojević<sup>30</sup>, Vladimir Kulić i Maroje Mrduljaš<sup>31</sup> svojim radovima dali su doprinos u razumevanju ukupnog korpusa nasleđa jugoslovenskog modernizma. U tom smislu najviše je doprinela izložba *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*, koja je održana tokom 2018. godine u Muzeju moderne umetnosti u Njujorku (MoMA). Ova izložba i publikacija<sup>32</sup> koja ju je pratila prikazale su do tada najcelovitiju sliku modernizma u Jugoslaviji, tematizujući određene specifičnosti, kao što je aktivnost jugoslovenskih arhitekata izgradnji u postkolonijalnih država Afrike i Bliskog istoka, zatim sinteza socijalističkog društvenog sistema i liberalnih trendova koja je razvila specifične kulturne i potrošačke navike jugoslovenskog društva, ali i diverzitet regionalnih ishoda

---

<sup>25</sup> Pevsner, Nikolaus. 1987. *A History of Building Types*. London: Thames and Hudson.

<sup>26</sup> Nojfert, Ernst. 2002. *Arhitektonsko projektovanje. Osnove, norme, propisi o lokaciji, građenju, oblokovanju, potrebnom prostoru, odnosu prostorija, merama za zgrade, prostorije, opreme i pribore sa čovekom kao merilom i ciljem. 37. izdanje*. Beograd: Građevinska knjiga.

<sup>27</sup> Vidler, Anthony. 1977. „The Idea of Type: The Transformation of the Academic Ideal, 1750-1830.“ *Oppositions* (8): 95-115.

<sup>28</sup> Lee, Christopher C.M. 2012. *The Fourth Typology - Dominant Type and the idea of the City - PhD Thesis*. TU Delft.

<sup>29</sup> Carl, Peter. 2011. „Type, Field, Culture, Praxis.“ *Architectural Design* (81)

<sup>30</sup> Blagojević, Ljiljana. 2007. *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda.

<sup>31</sup> (ur.)Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić. 2012. *Unfinished modernisation - between utopia and pragmatism*. Zagreb: Kolorklinika.

<sup>32</sup> (ur.)Martino Stierli, Vladimir Kulić. 2018. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: MoMa Publications.



modernizma. Možda i najznačajniji rezultat ovog projekta jeste priznavanje specifičnog identiteta jugoslovenskog modernizma u svetskim okvirima. Na kraju, ova izložba uticala je i na podizanje svesti društva o vrednostima modernističkog nasleđa i u lokalnim okvirima.

Pojam *jugoslovenski modernizam* u prethodnim istraživanjima koristi se uglavnom kao deskriptivna odrednica koja kontekstualizuje predmet istraživanja, a ne kao definisani pojam koji bi odredio karakteristike celokupnog modernističkog nasleđa u Jugoslaviji. Takođe, odrednica *jugoslovenski* u većini istraživanja podrazumeva vremenski okvir socijalističke Jugoslavije, stavljajući van fokusa međuratni period Kraljevine Jugoslavije u kojem se nalaze koreni modernizma na našim prostorima. Odrednicu *jugoslovenski* u svom radu razmatra Aleksandar Ignjatović<sup>33</sup>, sagledavajući arhitekturu modernizma u društvenim kontekstima dve Jugoslavije. U ovom radu pojam *jugoslovenski modernizam* odnosi se i na predratni i posleratni modernizam, a koji se može objediniti kroz atribut *jugoslovenski*, iako se razlikuju u ideološkom, političkom i društvenom okviru koji ih oblikuje. Fokusirajući se na modernizacijske karakteristike modernističkog nasleđa moguće je napraviti sintezu modernizacijskog procesa u našoj sredini, bez obzira na ideološke odrednice.

Primarni izvori za istraživanje urbane istorije Novog Sada predstavljaju dostupna arhivska građa, stručni časopisi i dnevna štampa, dok prethodna istraživanja autora kao što su Daka Popović<sup>34</sup>, Ljubinko Pušić<sup>35</sup> i Donka Stančić<sup>37</sup> predstavljaju relevantnu literaturu na koju se oslanja ovo istraživanje. Tako je sistematizacija *urbanističkih i građevinskih perioda* Novog Sada Dake Popovića upotrebljena za kreiranje vremenskog okvira ovog istraživanja. On je 1966. godine u tekstu *Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju Novog Sada* definisao pet najznačajnijih perioda u urbanoj istoriji grada. Prvi period, koji počinje pojavom prvih obrisa naselja na ovoj lokaciji, završava se 1748. godine, kada je Novi Sad proglašen za *slobodni kraljevski grad*. Narednih sto godina predstavlja drugi period, koji se prekida bombardovanjem grada u buni 1848-1849. godine. Obnovom grada nakon bombardovanja počinje treći period, koji traje sve do kraja Prvog svetskog rata. Četvrti period kojim se nastavlja urbanistički razvoj grada nakon rata, pravi zamah dobija 30-ih godina i traje sve

---

<sup>33</sup> Ignjatović, Aleksandar. 2007. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd: Građevinska knjiga.

<sup>34</sup> Popović, Daka. 1966. *Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada*. Subotica: Izdavačko-štamarsko preduzeće JŽ.

<sup>35</sup> Pušić, Ljubinko. 1987. *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Novi Sad: Matica srpska.

<sup>36</sup> Pušić, Ljubinko. 2009. *Grad bez lica*. Novi Sad: Meditteran Publishing.

<sup>37</sup> Stančić, Donka. 2014. „Urbanizam i graditeljstvo.“ U *Umetnička topografija Novog Sada*, autor Grupa autora, 101-172. Novi Sad: Matica srpska.

do početka Drugog svetskog rata. Iako kratkog veka, za Popovića, ovaj period je značajniji od prethodnih (D. Popović 1966, 159). Nakon Drugog svetskog rata počinje peti urbanistički i građevinski period, u kojem se dešavaju „krupne društvene, ekonomske i kulturne promene u životu grada i jedan dotle nesanjani polet u urbanizmu i arhitekturi Novog Sada“ (D. Popović 1966, 160). Sistematizacija koju je postavio Popović ostavlja mogućnost dalje nadgradnje i predstavlja osnovu za kreiranje kontinuiteta urbane istorije Novog Sada. Rad Ljubinka Pušića značajan je za ovo istraživanje na dva načina. Jedan je sveobuhvatna analiza urbanističkog razvoja Novog Sada, kroz sistematsko istraživanje urbanističkih planova i definisanje osnovnih morfoloških karakteristika urbane matrice Novog Sada, dok drugi predstavlja kritička percepcija modernizacijskog perioda nakon Drugog svetskog rata. Pušić, koji je dao značajan doprinos u razumevanju sociologije grada, naročito urbane sredine Novog Sada, veoma precizno razlaže argumentaciju kojom se kritikuju pojedini aspekti modernizacijskog procesa. Pre svega se to odnosi na nedostatak humanističkih karakteristika modernizacije. Za ovaj rad koji se fokusira na modernizacijski potencijal modernističkog nasleđa, kritički pogledi na ishode ovog procesa značajni su za celovitost istraživanja. Kao i Pušić, Donka Stančić analizira i sistematizuje morfološke i oblikovne karakteristike razvoja urbane matrice Novog Sada, ali se za razliku od njega fokusira i na pojedinačne objekte i prostore. U tom smislu za ovaj rad veoma su značajna istraživanja graditeljskog nasleđa moderne u periodu pre Drugog svetskog rata. Osim publikovanih istraživanja, značajan je i istraživački rad Vladimira Mitrovića<sup>38</sup>, koji je jedan od najznačajnijih aktivnih istraživača urbane sredine Novog Sada i Vojvodine, a čija je privatna arhiva korišćena u ovom radu. Njegovo poznavanje raspoložive arhivske građe, kao i polje istraživanja koje obuhvata i međuratni i posleratni period modernizma, imalo je veliki uticaj na rezultate ovog istraživanja.

Za pregled savremene istorije i društvenih okolnosti Novog Sada korisni izvori su publikacije Vladimira Vrgovića<sup>39</sup>, „Enciklopedija Novog Sada“<sup>40</sup> i katalog izložbe „Novo lice Novog Sada – priče iz legata Jovana Dejanovića“<sup>41</sup>.

---

<sup>38</sup> Kao i monografija „Arhitektura XX veka u Vojvodini“, ali i katalozi nagrade za arhitekturu „Đorđe Tabaković“.

<sup>39</sup> Vrgović, Vladimir. 2009. *Novi Sad 1944-1969*. Novi Sad: Prometej i Vrgović, Vladimir. 2017. *Novi Sad 1970-1990*. Novi Sad: Prometej

<sup>40</sup> (ur.) Popov, Dušan. *Enciklopedija Novog Sada (knjige 1-29)*. Novi Sad: Novosadski klub, Istorijski arhiv grada Novog Sada

<sup>41</sup> Martinov, Vojislav. Bolorin, Dejan. 2019. *Novo lice Novog Sada – priče iz legata Jovana Dejanovića*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.

Ipak, presudni uticaj na formiranje teza i stavova u ovom radu imalo je istraživanje modernističkog nasleđa Novog Sada od strane istraživača okupljenih oko Društva arhitekata Novog Sada i organizacije Baza – Platforma za prostorne prakse<sup>42</sup>. Projekti Fokus na modernizam i Novi Sad – moderni grad prethodili su istraživanju u ovom radu, a u publikacijama *Spens: Mera grada*<sup>43</sup> i *Novi Sad – moderni grad*<sup>44</sup> nalaze se koreni hipoteza postavljenih u ovom istraživanju.

Za istraživanje konkretnih prostora u Novom Sadu korišćeni su različiti izvori. U slučaju analize Novkabela osnovni izvori bili su monografija fabrike Novkabel<sup>45</sup> i list kolektiva<sup>46</sup>, kao i intervjui sa bivšim radnicima Novkabela, od kojih su neki objavljeni u dokumentarnom filmu *Novkabel ERA*<sup>47</sup>. Istraživanje Bulevara 23. oktobra nastavlja se na prethodne radove Vladimira Mitrovića<sup>48</sup>, čija analiza regulacionog plana Novog Sada iz 1937. godine ukazuje na začetak ideje o novosadskim bulevarima, kao i Aleksandra Bedea<sup>49,50</sup>, koji je uradio analizu prvog GUP-a iz 1950. godine i Bulevara kao njegovog najmarkantnijeg ishoda i Sonje Jankov<sup>51</sup>, koja je istraživala temu Spensa. U poglavlju koje se bavi slučajem novog naselja na Mišeluku, osnovni izvori su iz privatnih arhiva istraživača i učesnika u konkursu za Mišeluk, kao i arhivske dokumentacije vezane za realizaciju ovog projekta. U ovom delu rada važan izvor predstavljaju publikacije s naučnih konferencija i seminara koji su se bavili pitanjem humanističkog prostora u samoupravnom sistemu. Takođe, za

---

<sup>42</sup> Autor doktorske disertacije pripada ovoj grupi istraživača, s kojom se već više godina bavi istraživanjem modernističkog nasleđa u Novom Sadu. U ovoj grupi istraživača nalaze se i Dragana Konstantinović, Aleksandar Bede, Maja Momirov, Miljana Zeković, Višnja Žugić, Bojan Stojković, Andrej Strehovec, Radmila Đurašinović, Andrea Tamaš Dačić i drugi.

<sup>43</sup> Slobodan Jović, Maja Momirov, Dragana Konstantinović, Aleksandar Bede. 2022. *Spens: mera grada*. Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada, Baza - Platforma za prostorne prakse.

<sup>44</sup> (ur.) Dragana Konstantinović, Miljana Zeković. 2023. *Novi Sad – moderni grad*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Baza – Platforma za prostorne prakse.

<sup>45</sup> Novosadska fabrika kablova AD. 2007. *Monografija: Novosadska fabrika kablova*. (ur.) G. Avramov et al. Novi Sad: Novosadska fabrika kablova AD.

<sup>46</sup> Novkabel – list kolektiva Novosadske fabrike kablova.

<sup>47</sup> Dokumentarni film *Novkabel ERA*, autora Dragane Konstantinović, Aleksandra Dadića, Slobodana Jovića i Sonje Kesić

<sup>48</sup> Mitrović, Vladimir. 2019. „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine.“ *DaNS - časopis za arhitekturu i urbanizam*, decembar: 17.

<sup>49</sup> Bede, Aleksandar. 2015. „Modernizacijski nizovi: Novi Sad i Vojvodina.“ *Život umjetnosti*, 96 (1), 98-105.

<sup>50</sup> Bede, Aleksandar. 2019. „Generalni plan Novog Sada 1950.“ *DaNS*, decembar: 24-34.

<sup>51</sup> Jankov, Sonja. 2016. „SPENS and Gripe 25 Years after the General Yugoslav Plan“. *Praznine* (10). 63-71.

ovu temu značajna su prethodna istraživanja teme Mišeluka Dragane Konstantinović<sup>52</sup>, Bedea<sup>53</sup> kao i istraživanje Radmile Đurašinović<sup>54</sup>, kojim se analiziraju participativni modeli primenjeni u ovom projektu. Za analizu sva tri slučaja korišćena je i arhiva *Komunalnog lista* grada Novog Sada, čije tekstove su pisali i inženjeri zaposleni u gradskim službama zaduženim za izgradnju i planiranje grada, ali i arhivski video-materijal *Neoplanta filma*, na kojem su zabeležene mnoge prostorne transformacije grada u periodu od 60-ih do 80-ih godina 20. veka. Važno je napomenuti da je za ovo istraživanje značajan veliki broj lokalnih i regionalnih konferencija i okruglih stolova na temu modernističkog nasleđa, kao i rad sa studentima na predmetima Savremena arhitektura 1 i Savremena arhitektura 2 na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka u Novom Sadu.

### 1.3 Ciljevi i zadaci istraživanja

Osnovni cilj predloženog istraživanja jeste razumevanje istorijskog toka modernizacijskog procesa koji je uticao na kreiranje prostora u periodu jugoslovenskog modernizma. Razumevanjem ovog procesa unapređuje se potencijal instrumentalizacije modernističkog prostora u transformaciji savremenog grada.

U tu svrhu istraživanje definiše konceptualni model istraživanja modernističkog prostora izraženog kroz zajedničku ravan koja definiše procese, elemente i mehanizme koji formiraju moderni prostor, kao i njegov budući modernizacijski potencijal – *modernizacijski metakod*.

Rezultati ovog istraživanja teže redefinisaju vrednosnih kriterijuma za razumevanje nasleđa jugoslovenskog modernizma i njihovu funkciju u savremenom kontekstu.

Prostori modernizacije Novog Sada predstavljaju predmet istraživanja u ovom radu, koje, pre svega, za cilj ima promišljanje o njegovom budućem urbanom razvoju.

Osim osnovnih ciljeva ovaj rad ima za cilj da:

---

<sup>52</sup> Konstantinović, Dragana. 2019. „Mišeluk: Zaboravljeni društveni dogovor.“ *DaNS*, decembar: 34-44.

<sup>53</sup> Bede, Aleksandar. 2017. *Prototyping a Provincial Capital: Socialist Modernization of Novi Sad – PhD Thesis*. IUAV University of Venice.

<sup>54</sup> Đurašinović, R. 2023. „Ka novom urbanizmu – participativno planiranje samoupravnog društva na Mišeluku“. U D. Konstantinović & M. Zeković (ur.), *Novi Sad – moderni grad* (str. 158-179). Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu & BAZA — Platforma za prostorne prakse.

- predloži konceptualni model istraživanja modernističkih arhitektonskih i urbanističkih prostora kroz kreiranje i interpretaciju narativa kao proširenja razumevanja formalnih karakteristika urbane sredine;
- proširi razumevanje u načinu uspostavljanja i primene arhitektonskih tipologija;
- proširi razumevanje teorije društvenog ubrzanja u arhitektonskom diskursu;
- sistematizuje bazu podataka i arhivu koja je relevantna za istraživanje prostora jugoslovenskog modernizma, naročito u kontekstu Novog Sada.

#### 1.4 Sistem postavljenih hipoteza

Glavna hipoteza ove doktorske disertacije je tvrdnja da je kroz retroaktivno čitanje procesa prostorne modernizacije grada i dubinskog razumevanja mehanizama modernizacijskog procesa moguće definisati kontinuitet modernizacijskog potencijala modernističkog prostora i njegovu funkciju u transformacijama savremenog grada.

Osim glavne hipoteze, definisan je i sistem pomoćnih hipoteza:

- Na tri predložena prostorna slučaja Novog Sada moguće je definisati konceptualni model istraživanja modernističkog prostora. Ovim modelom kreira se zajednička ravan znanja o opštim procesima, elementima i mehanizmima koji formiraju moderni prostor, ali i prepoznaje njegov potencijal kontinuiteta modernizacijskog delovanja – sažeti u pojam *modernizacijski metakod*.
- Analizirani arhitektonski i urbanistički prostori nastali su u procesu modernizacije i u sebi kondenzuju vrednosni set ovog procesa.
- Ove prostore definišu princip *istovremenosti* u različitim modernizacijskim ciklusima, čime se ukazuje na kontinuitet njihovog modernizacijskog potencijala, kao i princip *nedovršenosti*, koji predstavlja potencijal za nadgradnju i rekonceptualizaciju u okvirima savremenog društva. Ovako uspostavljenim setom kriterijuma koji definišu modernizacijski potencijal modernističkog nasleđa pravi se distanca u odnosu na klasično graditeljsko nasleđe, koje predstavlja pasivni element građene

sredine. Na ovaj način, prostori modernizma posmatraju se kao aktivni učesnici novog modernizacijskog ciklusa.

- Uspostavljanje mehanizma za istraživanje modernizacijskih karakteristika modernističkog prostora i definisanje *modernizacijskog metakoda* moguće je pokazati na prostornim transformacijama Novog Sada u 20. veku, jer su ove transformacije direktna posledica modernizacijskog procesa.
- *Modernizacijski metakod* ukazuje na tipski modernizacijski potencijal prostora modernizma. Proširivanjem predloženog mehanizma istraživanja na druge urbane sredine, *modernizacijski metakod* može biti osnovni element za definisanje *prostornog tipa modernizacije*.

## 1.5 Primenjene naučne metode

U ovom radu je korišćeno nekoliko osnovnih i opštih naučnih metoda. Od osnovnih metoda u ovom radu koriste se analiza i sinteza. U prvom poglavlju će se sistematizovati pregled teorijskih stavova u literaturi koja je relevantna za teoriju društvenog ubrzanja i definisanje njene veze s modernizmom. Na osnovu sinteze saznanja i zaključaka iz predočene literature kreiraće se hipoteze ovog rada koje će se dokazivati na konkretnim studijama slučaja u narednim poglavljima. U centralna tri poglavlja ovog rada koristiće se najviše analitičko-deduktivna, hipotetički-deduktivna i istorijsko-komparativna metoda.

U radu se koriste i neke specifične metode, kao što je hermeneutička metoda, a naročito u skladu sa savremenim varijantama hermeneutike Pola Rikera (*Paul Ricoeur*). Ovom metodom razmatra se kreiranje novih narativa modernističkog građenog prostora.

U ovom radu se ne koriste metode statističkog modelovanja, ali se deskriptivna analiza statističkih podataka koristiti kao jedan od osnova na kojima će se kreirati induktivni zaključci.

Ovaj rad oslanja se na ranija istraživanja autora, tekstove i projekte autora koji su direktno učestvovali u konceptualizaciji modernističkog oblikovanja Novog Sada. Za dokazivanje hipoteza i istraživanje koriste se različiti izvori, arhivska građa, urbanistički planovima, foto i video dokumentacija, lične arhive, arhive lokalnih novina, arhiva Društva arhitekata Novog Sada, ali i dostupnim statističkim podacima.

## 1.6 Generalna struktura doktorske disertacije

U uvodnom poglavlju postavljeni su predmet i problem rada, koje slede definisani osnovni i sekundarni ciljevi istraživanja i sistem postavljenih hipoteza.

U narednom poglavlju je dat pregled teorijskih osnova za konstituisanje *modernizacijskog metakoda*, njegovih osnovnih karakteristika i veze sa arhitektonskom tipologijom. Iz tog razloga objašnjena je veza između modernizacije i teorije društvenog ubrzanja i definisani osnovni kriterijumi koji karakterišu prostore modernizacije. Na kraju poglavlja objašnjen je potencijal primene ovih pretpostavki u okvirima jugoslovenskog modernizma.

Sledeća tri poglavlja bave se pojedinačnim definisanim prostornim slučajevima. Struktura ovih poglavlja zasniva se na 1) analizi modernizacijskog procesa koji je presudno uticao na kreiranje analiziranog prostora, 2) transformaciji ovih prostora kroz vreme i 3) definisanje njihovih modernizacijskih potencijala u savremenom trenutku.

U prvom od ova tri poglavlja analizira se *ekonomski motor* tehničkog ubrzanja, koji se u ovom radu prevodi kroz proces industrijalizacije Novog Sada. U sklopu ove analize prikazan je skup statističkih pokazatelja, podataka i arhivskog materijala koji objašnjava ovaj proces u celini i stvara okvir za analizu specifičnog slučaja fabrike Novkabel. Kroz studiju slučaja Novkabela sagledavaju se dva značajna modernizacijska procesa: prostorna transformacija grada koncentracijom gradske industrije kroz modernistički koncept zoniranja, ali i transformacija same industrije.

Naredno poglavlje bavi se prostorima društvenih promena. Prvo se uspostavlja veza između prostornih transformacija i promena dominantnih društvenih klasa. Ovo se, pre svega, odnosi na uspostavljanje sistema bulevara kao prostornih poligona za reprezentaciju nove društvene klase. Fokus istraživanja je Bulevar 23. oktobra, kroz analogiju s drugim sličnim prostornim transformacijama u evropskim gradovima, ali i elementima koji konstituišu njegovu modernost. Zato se proces formiranja Bulevara analizira kroz sagledavanje prostora za stanovanje nove dominantne društvene grupe i javnih prostora i objekata koji definišu njen urbani karakter.

Poslednje od ova tri poglavlja fokusira se na temu stanovanja, koje je predstavljeno kroz nikad realizovano naselje na Mišeluku. U analizi projekata za ovaj prostor ističe se kontinuitet ideje o izrazito humanističkom karakteru ovog prostora. Iako ovaj projekat nikad nije realizovan, on predstavlja adekvatnu platformu za proučavanje životnog prostora modernizma, njegovih vrednosti i nerealizovanog potencijala.

Poslednje poglavlje predstavlja zaključak ovog rada u kojem se razmatra tačnost postavljenih hipoteza i predlaže primena rezultata ovog rada i pravac daljih istraživanja.



## 2. MODERNIZACIJSKI METAKOD

### 2.1. Modernizacija i teorija društvenog ubrzanja

Na početku, potrebno je detaljnije obrazložiti kontekst u kojem se koristi pojam *modernizacija* u ovom radu. Za najveći deo klasičnih definicija pojam modernizacije objašnjava se isticanjem suprotnosti u dihotomiji pojmova moderno i tradicionalno. Takođe, modernizacija predstavlja kretanje društva od nižeg ka višem stepenu razvoja, za šta se kao referentna tačka po pravilu uzima stepen razvijenosti društva zapadne civilizacije. Entoni Gidens (*Anthony Giddens*) nedvosmisleno vidi modernost kao „zapadni projekat“ i da se njegovo širenje koje definišemo kao proces modernizacije odvija pod uticajem dva ključna elementa zapadne modernosti: nacionalna država i sistemska kapitalistička proizvodnja (Gidens 1998, 165-166). Kretanje, koje karakteriše proces modernizacije, Nil Smelser (*Neil Smelser*) karakteriše kroz četiri kategorije: od jednostavne ka složenoj tehnologiji, od nekomercijalne poljoprivrede do komercijalne agrikulture, od ruralne ka urbanoj populaciji, a kao najbitniju promenu navodi promenu od upotrebe životinjske i ljudske snage do nežive snage i industrijalizacije (Smelser 1966). Ovakvi evolutivni koncepti modernizacije zasnovani su na pozitivističkoj ideji da se sva društva razvijaju i obavezno napreduju, a da na tom putu sva društva prolaze iste nivoe modernizacije (Đurić 2020, 26). Najpoznatiji model evolutivne modernizacije je *model ekonomskog rasta* Volta Rostova (*Walt Rostow*), koji proces modernizacije raščlanjuje na pet faza: *tradicionalno društvo, preduslovi za uzlet, uzlet, put ka zrelosti i doba masovne potrošnje* (Rostow 1960). Ovakvo razmatranje modernizacije svakako ide u korist unipolarnog pogleda na svet i na neki način podržava postojanje hegemonije zapadne civilizacije, a jasno je i da ovakvi modeli nisu osetljivi na heterogenost moderne i specifičnosti modernizacijskog procesa u različitim delovima sveta.

Ipak, za ovaj rad su najznačajnije teorije koje modernizaciju posmatraju kao dinamički proces uspostavljanja modernosti, kao proces prelaska iz jedne paradigme u drugu, bez obaveze da ovaj proces nužno znači i objektivni društveni napredak. U ovakvim modelima, modernizacija predstavlja dinamizaciju konstitutivnih elemenata modernosti, bilo da je u pitanju transformacija ekonomije (Michael Herdt i Antonio Negri) ili uspostavljanje modernih institucija (Gidens). Ipak, zajedničko je da dolazi do nekog oblika rastakanja totaliteta sadašnjosti, koje Gidens vidi u aktu „razdvajanja vremena i prostora“ povezanog sa „iskorenjivanjem društvenih sistema“ (Gidens 1998, 26). Na isto se osvrću Zigmunt Bauman (Zygmunt Bauman) i Maršal Berman (Marshall Berman), koji takođe ukazuju da uspostavljanje modernosti karakteriše međusobnu nezavisnost širenja vremena i prostora, koji su *tekući* kod Baumana i u *vrtlogu* kod Bermana. Za uspostavljanje

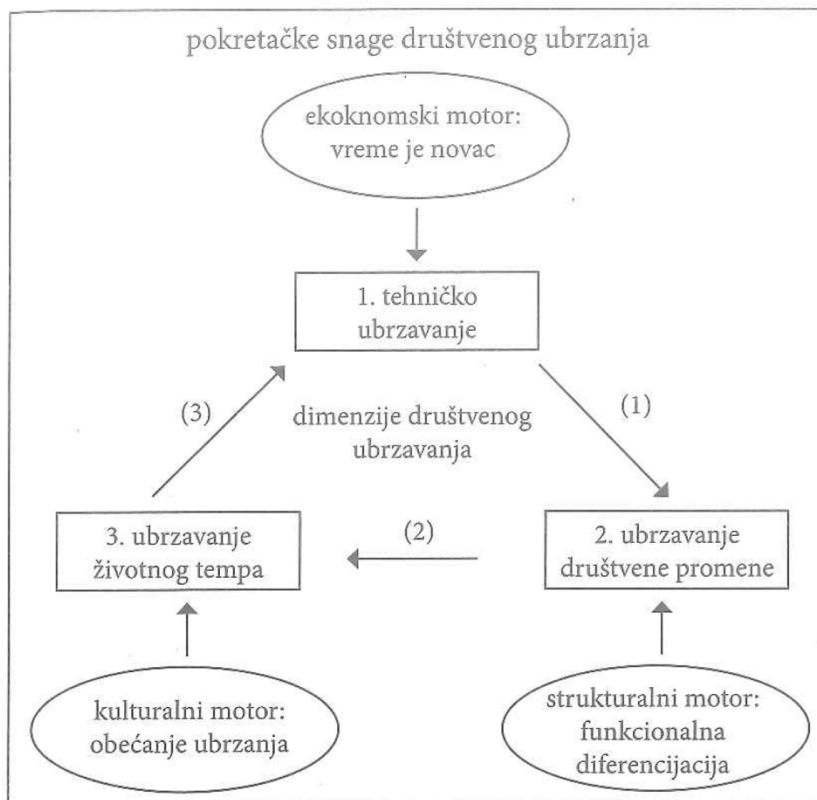
ovakvih dinamičnih modela preduslov je ubrzavanje društvenih promena, koja su uglavnom inicirana ubrzanim tehnološkim napretkom. Upravo modernost uslovljena tehnološkim napretkom, kao i heterogenost i dvoznačnost modernizacije, predstavljaju karakteristike koje objedinjuju *teoriju ubrzanja* (akcelerizma), na čiji razvoj ćemo se sad osvrnuti.

Teorija ubrzanja predstavlja heterogenu teoriju koja je manje ili više skup nezavisno definisanih ideja u različitim disciplinama. Tako se ona pojavljuje ili učitava u različitim društvenim naukama i filozofiji, počevši od Marksa, koji je definisao ubrzanje kao „konstitutivnu karakteristiku modernosti“. Ubrzanje kao koncept javlja se u radovima istoričara Henrija Adamsa (*Henry Adams*) još na početku dvadesetog veka, u kojem veoma sugestivno definiše „zakon ubrzanja“ kao uočenu vezu između brzine i temporalnosti društvenih promena. U slično vreme Zimel (Georg Simmel) u svom radu *Philosophie des Geldes* ubrzanje vezuje za *ekonomiju novca*, a kao fizičku reperkusiju ove okolnosti ukazuje na koncentraciju kapitala i ljudi u velikim gradovima (Zimel 2004). Još od Marksa, ubrzanje je neodvojivo od tehnološkog razvoja i samim tim bilo je logično da futuristi iz prve polovine 20. veka koriste koncept ubrzanja u svojim teorijama. Najpoznatiji je svakako Marinetijev (*Filippo Tommaso Marinetti*) *Manifesto del Futurismo*, koji radikalno slaveći ubrzanje društvenog i tehnološkog razvoja postavlja pred sve binarnu opciju između veličanja brzine i nepotrebnog gledanja u prošlost. Svakako da su ovakvi stavovi doveli i do negativnih konotacija na pojam ubrzanja, pre svega opravdanog straha u kidanju veze između čoveka i rada, ali i uticaja ubrzanja na liberalnu demokratiju. Iz ovog razloga koncept ubrzanja se na različite načine tumači od strane levo i desno orijentisanih teoretičara. Dok je za Džona Djujija (*John Dewey*) „manija za kretanjem i brzinom“ fundamentalni izazov za liberalnu demokratiju zasnovanu na slobodnoj volji, za desno orijentisanog teoretičara Karla Šmita (*Carl Schmitt*) ova karakteristika ubrzanja je pozitivna i upućuje na neophodnost autoritarne vladavine, kako bi se odgovorilo na rastući pritisak brzine društvenih promena (Hartmut Rosa 2009, 61-77). U savremenoj teoriji značajno je prihvatanje koncepta ubrzanja od levo orijentisanih političkih i društvenih pokreta koji vide u ubrzanju novu šansu za povećanje socijalno odgovornog društva. U ovome svakako važnu ulogu ima Manifest akcelerističke politike (*# Accelerate: Manifesto for an Accelerationist Politics*) u kojem njegovi autori Srniček (*Nick Srnicek*) i Viliijams (*Alex Williams*) pozivaju da se „iskoristi sav tehnološki i naučni napredak koji je omogućilo kapitalističko društvo“, uključujući kvantifikaciju, ekonomsko modeliranje, analizu društvenih mreža i analitiku *Big Dana*, kao „odskočna daska za kretanje ka postkapitalizmu“ (Alex Williams 2014). Iako su u svojim narednim radovima ovi autori koncept uglavnom razrađivali na nivou odnosa automatizacije i ljudskog rada, ovaj manifest definisao je novi politički pravac: *levičarski akceleracionizam* (*Left accelerationism*), koji se od glavnog toka savremene levice razlikuje u aktivnom interesovanju za globalizaciju i tehnološki napredak.

Percipiranje ubrzanja kroz odnos ubrzanog tehnološkog razvoja i automatizacije rada i čoveka, jedno je (ili bi trebalo biti) od središnjih pitanja savremenog društva za koje još nema jasnog odgovora, već uglavnom pesimističkih prognoza, kao na primeru Hararija (Yuval Noa Harari) koji upozorava na stvaranje *beskorisne klase (useless class)* (Harari 2018). Ono što je kod Hararija, ali i Lenda (*Nick Land*) i Virilija (*Paul Virilio*), prisutno jeste gledište u kojem je konačno određište procesa ubrzanja zapravo potpuna integracija čoveka i tehnologije. Iz svega ovoga se može sagledati da u teoriji *ubrzanje* predstavlja i problem i rešenje. Mogu se, zapravo, razložiti dve osnovne škole mišljenja koje nisu jedna u odnosu na drugu striktno i bez dodirnih tačaka. Jedna je ona koja poziva na promenu tempa ubrzanja, kao na primer Roza, koji govori o mogućnostima *razbrzanja i rezonovanja ubrzanja*, dok druga, u koju se mogu svrstati Virilio, Land i Harari, ukazuje na neophodnost promene čitavog društvenog okvira kako bi se iskoristile pozitivne mogućnosti ubrzanja. Doprinos u razumevanju koncepta ubrzanja u savremenom trenutku, naročito sa aspekta popularne nauke, dali su i Džejms Glejk (James Gleick) sa bestselerom *Faster! The Acceleration of Just about Everything*, ali i Pulicerom nagrađivani novinar Tomas Fridman (*Thomas Freidman*) sa svojim predavanjima pod nazivom *Thriving in the Age of Acceleration* (Friedman 2017).

Svakako, pojam *ubrzanja* je neraskidiv od pojma modernizacije. Roza tvrdi da „su promene u epistemičkom i ekonomskom, društvenom i emocionalnom, političkom i estetskom odnošenju prema svetlu, koje su u sociologiji često naglašene kao *modernizacija*, mogu, pa i moraju, opisati kao postupak društvene akceleracije, koja traje sada već skoro trista godina“ (Roza 2019, 15). Faktički, teorija ubrzanja pojavljuje se kao nesagledana i nekategorizovana komponenta modernizma i modernizacije, ali i kao njegova „patogena“ varijanta. Roza polemiše da je pojam ubrzanja i generalno temporalnost moderne jedan od nedostataka klasičnih definicija moderne od Vebera (*Max Weber*) do Parsonsa (*Talcott Parsons*), koji modernu definišu kroz pojmove funkcionalne diferencijacije, kulturne racionalizacije, instrumentalizacije i komodifikacije prirode i individualizacije (Roza 2019, 207). Drugi nedostatak vidi u shvatanju moderne kao linearnog, kontinuiranog i postojanog razvoja, ne uzimajući u obzir evidentne heterogenosti i frakture u razvoju modernosti zapadnog društva. Samim tim postavljajući okvir za svoju kritičku teoriju, uvodi pojam „pluralnosti moderne“, koju ipak treba razlikovati od postmoderne kritike. Na kraju Roza tvrdi da „apstraktno načelo društvenog ubrzanja dozvoljava veoma različite oblike racionalizacije, diferencijacije, individualizacije i instrumentalizacije, i koje je čak kompatibilno sa svojim delimičnim ili potpunim opozivom, kao osnova modernizacije, ima ključ za mogućnost istovremenog uzimanja u obzir i apstraktno-strukturalne homogenosti i supstancijalne heterogenosti moderne i modernizacije u njihovim različitim fazama i regionima“ (Roza 2019, 209). Ovo mu otvara mogućnost da kroz tezu o „trodimenzionalnom društvenom ubrzanju“ ne

samo sagleda „supstitucionalne promene u institucionalnim i kulturnim manifestacijama moderne tokom istorije, nego je čak u stanju da kauzalno objasni te preokrete i precizno definiše kritičke tačke promene;... a da zbog toga ne mora odustati od ideje jedinstvenog načela modernizacije“ (Roza 2019, 209). Ova teza je značajna za istraživanje u ovom radu jer omogućava definisanje specifičnih i za ovaj prostor svojstvenih karakteristika modernizacije.



Slika br. 1 – krug ubrzanja i spoljašnje pokretačke snage ubrzanja prema Rozinom konceptu *trodimenzionalnog društvenog ubrzanja*

U Rozinoj teoriji društvenog ubrzanja postoji jasna veza s radovima Pola Virilija (*Paul Virilio*), koji obiluju tezama o ubrzanju. Razmatrajući pojam ubrzanja na više nivoa istovremeno, Virilio svojim pesimističkim tonom kaže: „Akcident će se svakako dogoditi, te kad govorim o dromologiji ili dromokratiji mislim na iznalaženje političke ekonomije brzine, baš kao što smo izmislili političku ekonomiju bogatstva. Prema mom shvatanju, te dve stvari su povezane. Siguran sam da hrlimo prema totalnom, globalnom akcidentu dokle god ne izvedemo dromokratsku ili dromološku revoluciju... Suočavamo se s nužnošću preosmišljavanja politike brzine, čije bi oruđe i mesto trebalo da budu grad, jer je grad (polis) povezan s politikom“ (Pol Virilio 2015, 74). Ovde Virilio, s jedne strane, govori o negativnim posledicama prekomernog ubrzanja u slučaju ignorisanja

njegovog uticaja, dok, s druge, uvodi grad kao fizičku, prostornu referencu kao akter i problema i rešenja ovog pitanja.

Kao što je već napomenuto, kritički aspekt ubrzanja prisutan je u samoj njegovoj ideji. Roza postavlja tezu o progresivnom ubrzavanju društvenih promena tokom procesa modernizacije, koju formuliše kroz tri *stepena brzine*: „tempo te promene povećavao se počevši od *međugeneracijske* brzine promene u ranoj moderni, preko faze približne sinhronizacije sa sukcesijom generacija u klasičnoj moderni, sve do tempa koji je u poznoj moderni postao tendencionalno *unutargeneracijski*“ (Roza 2019, 229). Ovakva okolnost poziva na razmatranje novih društvenih okvira usled visokog tempa ubrzanja. „Uostalom, s one strane veoma visoke granične vrednosti koja se teško može jasno odrediti, promena se više ne doživljava kao transformacija fiksnih struktura, nego kao fundamentalna i potencijalno neodređena *haotičnost*“ (Roza 2019, 229). Dakle, haotičnost nastala rastakanjem ustanovljenih društvenih odnosa predstavlja i prvi korak ka uspostavljanju novih.

Pozivanje na teoriju društvenog ubrzanja ubrzanja, važno je da bi se definisao *epohalni prag* – trenutak u kojem postoji potreba za uspostavljanjem novih društvenih odnosa, a samim tim i novih prostornih transformacija koje će ih pratiti. Istraživanje modernizacijskog potencijala modernističkog prostora i definisanje njegovog *modernizacijskog metakoda* ima pun smisao upravo u ovim graničnim i neizvesnim trenucima u kojima dolazi do rastakanja čvrste veze između prostora i društva koje ga naseljava, ali i brisanja jasnih granica između razumevanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Karakteristike ovog trenutka možemo prikazati analogijom sa pojmom *kritične faze* Anrija Lefevra. Za Lefevra *kritična faza* se ponaša kao „crna kutija“ u koju „znamo šta ulazi i ponekad primećujemo šta iz nje izlazi, ali ne znamo dobro šta se u njoj događa“. On smatra da upravo u ovoj fazi „analitičar treba da opiše i da spozna tipove urbanizacije“, pokazujući šta postaju oblici, funkcije, urbane strukture, koji su preobraženi rasprskavanjem drevnog grada i opštom urbanizacijom (Lefevr 1974, 27). U tom smislu, dubinsko razumevanje procesa koji su doveli do kreiranja modernističkog prostora, koji je osnovni konstitutivni element naše urbane sredine, kao i definisanje njegovog modernizacijskog potencijala, osnovni su preduslov za kvalitetno razumevanje transformacije naših gradova danas.

## 2.2 Teorijske osnove konstituisanja *modernizacijskog metakoda*

Teorijsko definisanje *modernizacijskog metakoda* oslanja se na teorijska istraživanja arhitektonskih tipologija, a naročito na one teorije koje proširuju razumevanje tipa kao taksonomije arhitektonskih elemenata s mogućnošću repliciranja. Razumevanje arhitektonskih tipologija evoluiralo je u poslednja dva veka i sada možemo prepoznati nekoliko istorijskih faza.

Prvu tipologiju je konceptualno formulisao Ložije (*Abbé Marc-Antoine Laugier*), razvijajući je iz racionalističke filozofije prosvetiteljstva i predlažući da se prirodna osnova za dizajniranje prostora nalazi u modelu primitivne kolibe (Vidler 1998, 13). Ložijeova tipologija, iako on nikada nije koristio reč *tip*<sup>55</sup>, bila je povratak na osnovne elemente arhitekture, referisanjem na njene vitruvijanske korene, ali i pokušaj njene strukturalizacije, na sličan način kao što je to u ovom periodu bio slučaj sa Njutnom u nauci, Lokom u filozofiji ili Rusoom u antropologiji (Vidler 1977, 95). Iz ovog arhetipskog modela Ložije je izvukao set elemenata i pravila njihove upotrebe, pokušavajući na taj način kreirati model koji će „pročistiti“ arhitekturu od ekscesa rokoko stila, a svakako ovako formirana tipologija u skladu je s racionalističkim i materijalističkim viđenjima samog Ložijea. Ipak, prvu tipologiju u arhitektonskom diskursu u potpunosti je definisao Katrmer de Kinski u delu *Dictionnaire Historique de l'Architecture*, u kojem je „pokušao da uspostavi razumevanje tipa kao opšte forme (karaktera) koji izdvaja određenu grupu (klasu) objekata, a sve sa idejom da se polje arhitekture klasifikuje i time uredi, te svede na dovršen broj mogućnosti i pravila“ (Stamenović 2016, 34). Druga tipologija nastala je iz potrebe suočavanja s pojavom masovne proizvodnje krajem 19. veka, a koju je najjasnije zastupao Le Korbizije, predlažući da model za arhitektonsko projektovanje treba pronaći u samom procesu proizvodnje. Kako tvrdi Vidler, obe tipologije su čvrsto podržavale stav da racionalna nauka, a kasnije i tehnološki napredak predstavljaju najprogresivniju „formu“ tadašnjeg društva, smatrajući da je uloga arhitekture da bude zastupnik ovog progressa. Kreiranje ove dve tipologije jeste bilo u svrhu apliciranja naučnih i tehnoloških dostignuća na građeni prostor, te iz tog razloga ima jake korene u osnovnim karakteristikama moderne.

S namerom u ovom radu polazimo od Vidlerove klasifikacije arhitektonske tipologije moderne, imajući u vidu da je on bio jedan od njenih najvećih kritičara. U kontekstu preispitivanja ideja modernog pokreta, sam Vidler ponudio je i *treću tipologiju*, čiju osnovnu svrhu vidi ne kroz zalaganje za apstraktnu prirodu arhitekture, niti tehnološku utopiju, već pre za tradicionalni grad kao mesto njenog osnovnog interesa (Vidler 1998, 13). Treća tipologija orijentisana je oko rada Alda Rosija,

---

<sup>55</sup> Ovaj pojam je za materijaliste 18. veka bio nepoželjan jer se povezivao sa religijskom terminologijom.

koji definiše „tip“ kao „samu ideju arhitekture, ono što je najbliže njenoj suštini“ (Rosi 2008), a ima i obeležja Diranove (*Jean-Nicolas-Louis Durand*) klasifikacije prezentovane u delu *Précis des leçons d'architecture* (Carl 2011). Vidlerova kritika prve dve tipologije se odnosi i na to da je arhitektura prema prirodi ovih tipologija uvek definisana nečim „van nje same“ – dominantnim naučnim i tehnološkim karakteristikama društva. Vidler vidi potencijal arhitekture da se reinventira „sama iz sebe“, a tradicionalni grad vidi kao bazu za to. S druge strane, on ne posmatra gradski prostor kao skup pojedinačnih tipova, već kao celinu sastavljenu od fragmenata. Za Vidlera, ovi „fragmenti ne reinventiraju ponovo već ustanovljene tipove, niti ponavljaju prošle tipološke forme, već su odabrani i ponovo sastavljeni, prema kriterijumima izvedenim iz tri nivoa značenja: prvi je nasleđeno značenje oblika iz njegove prošlosti; drugi, od izbora konkretnog fragmenta i njegovih granica; treći je onaj koji predlaže rekompoziciju fragmenata u novom kontekstu“ (Vidler 1998, 14). Više ne postoji uzročno-posledična veza između forme i funkcije. Umesto toga, ova tipologija se objašnjava kontinuitetom života i istorije koji se srastao sa gradom kao trajni i postojani objekat koje je napravio čovek, „umetničko delo civilizovanog života“. Za njega grad predstavlja fizičko oteletvorenje prošlosti i sadašnjosti u celini, suprotstavljajući se fragmentaciji grada po strukturalnim, institucionalnim i tehnološkim tipologijama. Iako Vidler, poput drugih neoracionalista, nekritički, glorifikuje urbanu strukturu predmodernog grada, on priznaje da namera ove tipologije nije brisanje i „dezinfikovanje“ kreirane moderne urbane strukture, već da se umesto toga „prenesena značenja ovih tipova mogu koristiti kao ključ za kreiranje njihovih novih značenja“. Tehnika, odnosno fundamentalni kompozicioni metod koji predlažu racionalisti je transformacija odabranih tipova, delimično ili u celini, u potpuno nove entitete koji svoju komunikativnu moć i potencijalnu kritičku snagu crpe iz razumevanja same ove transformacije (Vidler 1998, 15). Za ovu tipologiju ne postoji jasan skup pravila za transformaciju, niti bi, prema Vidlerovom mišljenju, trebalo da ih bude. Umesto toga, on smatra da kontinuirana vitalnost arhitektonske prakse počiva u angažovanju na „preciznim zahtevima sadašnjosti, a ne u bilo kakvoj holističkoj mitologizaciji prošlosti“. Ovo je važno napomenuti, jer sam Vidler pravi otklon od korišćenja treće tipologije za puko referisanje istorijskih formi, što je bar na našim prostorima postao dominantni arhitektonski izraz postmoderne.

Teorijsko definisanje *modernizacijskog metakoda* oslanja se na *treću tipologiju* u njenim osnovnim karakteristikama. Tako analizirani prostori u ovom istraživanju posmatrani su kao fragmenti totaliteta grada, a analizirajući proces koji ih je kreirao prepoznamo njihov potencijal da se iznova transformišu u različitim vremenskim okvirima, pre svega oslanjajući se na sopstvenu vrednosnu bazu. Ipak, proces konstituisanja *modernizacijskog metakoda* i teorijska postavka *treće tipologije* različita su u dva važna aspekta. Prvi je to što Vidlerova tipologija podrazumeva urbanu sredinu sa

značajnom istorijskom bazom, pre svega srednjovekovnog evropskog grada. Kao kritiku modernizma, Vidler ukazuje na suprotnosti modernog i tradicionalnog grada, pozivajući na vraćanje u predmodernu. Sa aspekta lokalne sredine, kako regiona, tako i Novog Sada, možemo uočiti nedostatak ove istorijske baze urbane sredine. S obzirom na to da se ozbiljnija urbanizacija dogodila tek u procesu modernizacije u 20. veku, svaki pokušaj učitavanja predmodernih obrazaca u naše urbane sredine u najmanju ruku nije moguće, a čak je i pogubno za urbanu strukturu, što se pokazalo nakon poslednje dve decenije ovakvih pokušaja. To nas dovodi i do druge razlike, a to je vremenski kontekst u kom se kreira ideja o trećoj tipologiji. Za Vidlera, modernizam je bila realnost, dominantna sila koja je uticala na delovanje arhitekture i urbanizma, a svi njegovi nedostaci imali su direktan negativni uticaj na svakodnevni život. Iz današnje vremenske perspektive, kreiranje modernog grada deluje kao istorijska okolnost, a u međuvremenu dominaciju modernizma preuzeo je pojavni oblik postmoderne, koji se zapravo pretvorio u „korisnog magarca“ neoliberalnog kapitalizma i globalizacije. O ovome je govorio i Rem Koolhaas kurirajući Bijenale arhitekture u Veneciji 2014. godine. Koolhaas se priseća nelagode da učestvuje na prvom venecijanskom Bijenalu arhitekture 1980. godine koje se smatra svojevrsnim manifestom postmoderne arhitekture i na kojem je Paolo Portoghesi (*Paolo Portoghesi*) postavio temu *The Presence of the Past*. Ipak sada, 30 godina nakon toga, on ne smatra da je najbitnije to što se on „osećao nervozno“ kada je video da je svaka izložena struktura „krunisana zabatom“, već da je za arhitekturu mnogo značajnija godina kada je Ronald Reagan izabran za predsednika SAD, koji je kao „arhitekta neoliberalnog poretka“ kreirao dominantni faktor koji utiče na delovanje arhitektonske discipline do danas (Koolhaas 2014, 17). Za današnje društvo modernizam nije realnost, pa samim tim, moguće je po istom principu kako je Vidler gledao na predmoderni grad danas posmatrati urbanu sredinu nastalu u procesu modernizacije.

Za ovaj rad zanimljiva je i nadgradnja treće tipologije u savremenom kontekstu. Jedna od takvih je priložena u tezi doktorske disertacije Kristofera Lija<sup>56</sup> *Četvrta tipologija – Dominantni tip i ideja o gradu*<sup>57</sup>. U ovoj tezi se predlaže uvođenje četvrte tipologije i pojam *dominantni tip (dominant type)*. Za Lija četvrta tipologija predstavlja zajedničko znanje, nematerijalni rad, koja razumevanje *dubinske strukture (deep structure) dominantnog tipa* koristi kao sredstvo proizvodnje prostora (Lee 2012, 378). Dubinska struktura i dominantni tip se mogu precizno posmatrati kao zajednički okvir,

---

<sup>56</sup> Kristofer C.M. Li je suosnivač i direktor studija *Serie Architects* s kancelarijama u Londonu, Mumbaiu i Singapuru. On je gostujući kritičar na GSD Univerziteta Harvard. Pre toga bio je direktor *MPhil* programa *AA Projective Cities* (2010-12). PhD u arhitekturi i urbanizmu stekao je ovim doktoratom na *Berlage* institutu i *TU Delft*. Godine 2017. imenovan je za zastupnika dizajna gradonačelnika Londona da radi na programu *Good Growth by Design*, koji se bavi ključnim izazovima s kojima se suočava građena sredina Londona.

<sup>57</sup> Originalni naziv: *The Fourth Typology – Dominant Type and the idea of the City*.



identifikacije i društvenog dogovora, istovremeno i kao pojedinačna ideja i kao ideal grada kao prostora agonističkog pluralizma. Pojam *dubinska struktura* kod Lija predstavlja nedeljivi nukleus tipa, koji je i fizički i apstraktni. Fizički jer njegovo postojanje podrazumeva materijalizovanu strukturu i apstraktnog jer su u njemu učitani funkcionalni potencijali prostora (Lee 2012, 180). Korene za razmatranje dubinske strukture Li nalazi u Diranovoj klasifikaciji arhitekture posmatrajući ih kao osnov za kreiranje „zajedničkog znanja“ koje je učitano u arhitektonski prostor. Ovo omogućava Liju da, poput Vidlera, tvrdi da potencijal transformacije arhitektonskog prostora moguće izvesti iz njega samog, razumevajući kroz njega svo akumulirano znanje i iskustvo. Zato Li objašnjava da je kreiranje dubinske strukture tipa posledica društvenih, političkih, ekonomskih i drugih uticaja. Za njega dubinska struktura jeste okvir za pregovaranje i saradnju, za kreiranje određenih društveni ugovora, te je samim tim moguće transformisati prostore, transformacijom dubinske strukture i menjanjem njenih društvenih karakteristika (Lee 2012, 377). Kao i kod treće tipologije, i četvrta tipologija kao konačnu ideju nema dekonstrukciju totaliteta urbane sredine, već naprotiv osnaživanje potencijala grada, kroz konstantni potencijal transformacije tipa koji ga konstituše. Svoj teorijski koncept Li aplicira na *razvojni grad (developmental city)* Singapur, u kojem prepoznaje *dominantni tip* u stambenim kulama s *podijumom* u prizemnim etažama (*podium blocks*) u kojima se nalaze programi koji imaju ekonomski i socijalni karakter. Li analizira društveno, političko, ekonomsko i prirodno poreklo ovog dominantnog tipa i na taj način pokušava da razume njegovu *dubinsku strukturu*, kako bi se pokazala mogućnost transformacije ovog tipa. Kao dva moguća pristupa transformaciji tipa, on vidi ili iskorišćavanje kumulativnog znanja i informacija *dubinske strukture* za kreiranje varijacija ili potpune destrukcije *dubinske strukture*, menjajući njene osnovne vrednosti pod sopstvenim uslovima (Lee 2012, 378). Ipak, moramo razumeti i kontekst u kojem se razmatra primena četvrte tipologije. Singapur kao grad-država sagrađen je praktično ni iz čega u poslednjih 60 godina u procesu modernizacije koji je bio vođen isključivo ekonomskim razvojem. Državna politika<sup>58</sup> koja je kao svoje prvo načelo postavilo pitanje ekonomskog rasta, ukoliko je potrebno i nauštrb demokratskih i liberalnih vrednosti, u potpunosti je odgovarala ekspanziji tvrdokornog neoliberalizma u Aziji. U tim okolnostima Singapur je doživeo veliki ekonomski razvoj, zbog čega je i dobio nadimak *azijski tigar*, a što je uticalo i na njegovu ogromnu prostornu transformaciju. Zato je četvrta tipologija generička, s potencijalom transformacije (Lee 2012, 374-375). Na ovom mestu Li pravi razliku u odnosu na Vidlerovu *treću tipologiju*, za čije razmatranje je potrebna baza u vidu istorijskog grada, koja u slučaju Singapura, ali i velikog dela takozvanih *zemalja u razvoju*, ne postoji. Dominantni tip *razvojnog grada* danas možemo

---

<sup>58</sup> People Action Party (PAP) vlada od 1968. godine osvajajući više od 68% glasova, na svim izborima od tada.

prepoznati u velikom broju gradova Azije, naročito Kine, ali i parcijalno u mnogim zemljama hibridnih demokratija Evrope i Azije.

Na kraju, da bismo u potpunosti objasnili karakteristike *modernizacijskog metakoda* osvrnućemo se i na rad *Type, Field, Culture, Praxis* Pitera Karla<sup>59</sup> (*Peter Carl*), u kojem se ukazuje na ograničenost arhitektonskog tipa da predstavi *bogatstvo* (*richness*) *dubinske strukture* (*depth-structure*) koja ga konstituše. On je ovaj fenomen nazvao *flattening* (ravnanje) i predstavlja kontinuirano prevođenje arhitekture kroz odrednicu forma/prostor u informaciju, čime se nastoji da se pojam *bogatstva* (dubinska struktura) pretvori u pojam *složenosti* (formalna manipulacija tipovima)<sup>60</sup>. Za njega prvi pojam definiše prostor implicitno, poput metafore, dok drugi funkcioniše eksplicitno, kao kôd, geometrija ili logika (Carl 2011). Da bi prevazišao ovo ograničenje tipa, Karl uvodi pojam *tipičnost* (*Typicality*), koji po njemu može da obuhvati sve varijacije tipova i mnoštva „tipičnih situacija“ koji se odvijaju u njima. Razliku između *tipa* i *tipičnosti*, Karl ilustruje kroz razliku tipskog prostora kao što je *spavaća soba* i *tipične situacije* povezane sa spavaćom sobom. Tako, tipsku sobu možemo definisati kroz nekoliko odrednica: kao sobu srednje veličine s krevetom, bočnim stolom, prozorom, ormarom i pristupom kupatilu, dok se *tipična situacija* odnosi na bogatije i dublje tumačenje koje može uključivati spavanje, seks, bolest, smrt itd. Za njega je „principijelna razlika između *tipa* i *tipičnosti* u tome što se prva koncentriše na (arhitektonske) objekte, a druga na situacije“ (Carl 2011). *Tipičnost* se dalje predstavlja kroz analogiju sa „jezikom kao okvirom razumevanja“. Karl tvrdi da ovaj *jezik* ne treba shvatiti kroz strukturalizam francuske lingvistike koji pokušava da prevede sav jezik u gramatiku poruka ili kodova, već kao zajednički okvir razumevanja u kojem se i bez poznavanja drugog jezika možemo razumeti preko zajedničkih elemenata prepoznavanja, kao što su uobičajena značenja, akcenti, zvuci ili telesni gestovi. Kao takvi, elementi prepoznavanja se nalaze u *tipičnostima* i predstavljaju univerzalnost koja važi za sve (Carl 2011).

Ovako definisan pojam *tipičnost* omogućava da slučajeve modernističkih prostora analiziranih u ovom radu posmatramo ne samo kao specifične prostorne fenomene, već da kroz proces dubinske analize modernizacijskog procesa kroz koji su nastali definišemo njegove suštinske karakteristike, koje mogu predstavljati „element prepoznavanja“ koji se može primeniti i na druge prostorne situacije u okviru korpusa modernističkog nasleđa. Ukoliko posmatramo tip kao objekat koji se može u potpunosti replicirati i ponavljati, dubinska analiza prostora, koja podrazumeva razumevanje svih specifičnosti koje taj prostor nosi u sebi, umanjuje njegov potencijal da se

---

<sup>59</sup> Profesor na Univerzitetu Harvard.

posmatra kao tip. Zato se *modernizacijski metakod* posmatra kroz koncept tipa, koji prema Katrmer de Kinsiju, manje predstavlja sliku stvari koju treba kopirati ili imitirati u potpunosti nego ideju elementa koji sam po sebi treba da služi kao pravilo za model (Younes 2000). Na ovaj način rad s tipom uključuje proces razmišljanja i apstrakcije, dok je, s druge strane, model konkretna i definisana stvar (C. C. Lee 2010, 4). Tip kao model odgovara više Diranovoj teoriji o tipu u kojoj je pokušao da pronađe metodu klasifikacije objekata različitih stilova i svede ih na nivo dijagrama, smatrajući da se novi tipovi mogu kreirati kontekstualizacijom i adaptacijom ovih dijagrama, gledajući na taj način na tipologiju „kao metod projektovanja“ (C. C. Lee 2010, 4). „Međutim, ukoliko se kontekstualizuje u okvir tipologije, pojam *model* označava prvobitnu sliku – oblik koji se koristi kao uzor, te koji se doslovno prati ili imitira, kopira. Time model unutar svog značenja nedvosmisleno implicira *novo* jer je postavljen kao prvobitni uzor koji ima potencijal da se reprodukuje“ (Stamenović 2016, 34). Ova dijalektika tipa u kojoj on predstavlja i proizvod procesa razmišljanja i apstrakcije, ali i mogućnost da bude predstavljen kao model koji se može ponavljati i multiplicirati, otvara mogućnost da istražujemo nove mogućnosti arhitektonskog tipa. U tom ključu i ovo istraživanje teži da definiše *način za uspostavljanje tipa*. *Modernizacijski metakod* se u tom smislu posmatra kao zajednička ravan prostora modernizma s modernizacijskim potencijalom. Univerzalnost *modernizacijskog metakoda* u ovom radu se ispituje kroz tri karakteristike modernističkog prostora:

- 1) Modernistički prostor je rezultat procesa sveobuhvatne društvene i tehnološke modernizacije.
- 2) Princip *istovremenosti* prostora modernizma u različitim modernizacijskim ciklusima podrazumeva relevantnost u aktuelnom trenutku, kao prostor koji u sebi sažima prostorno-vremenske vrednosti modernizacijskog procesa u kojem je kreiran.
- 3) Princip *nedovršenosti* predstavlja potencijal modernističkog prostora da se nadgrađuje, reinterpretira i iznova uspostavlja u novim modernizacijskim ciklusima, ne odstupajući od osnovnih načela modernosti.

Primenom ovih kriterijuma i definisanjem *modernizacijskog metakoda* u različitim urbanim kontekstima s modernističkim nasleđem, mogao bi se uspostaviti novi tip – *prostorni tip modernizacije*. Ovaj tip koji predstavlja ideju o kontinuitetu modernizacijskog potencijala prostora modernizma ima odlike *tipičnosti*. Na osnovu istraženih prostornih slučajeva u ovom radu moguće je tvrditi da

bi se daljim istraživanjima u drugim urbanim sredinama mogla prepoznati univerzalnost modernizacijskog procesa u kojima su kreirani i društvenog konteksta koji ih okružuje, a koji su integrisani u pojam *modernizacijski metakod*.

### 2.3 Princip istovremenosti

Temporalnost predstavlja prvu bitnu karakteristiku prostora modernizacije. S obzirom na to da smo napravili vezu između teorije ubrzanja i modernizacije kao dinamičnog čina uspostavljanja modernosti, za definisanje *modernizacijskog metakoda* moramo uzeti i važnu komponentu teorije ubrzanja – vreme. Rozina teorija društvenog ubrzanja umnogome se oslanja na teorijske koncepte Kozeleka i Hermana Libea (Hermann Lübbe), koji se tiču pitanja temporalnosti moderne. Dok je za Rozov rad Libeova teorija *sužavanja sadašnjosti* važna za kreiranje veze ubrzanja i života pojedinca, koju Roze razrađuje kroz fenomen *klizavog nagiba* (*slippery slope*), za ovo istraživanje izuzetno su važna stanovišta Kozeleka, koji tvrdi da „dijagnoza novoga vremena i analiza prošlih razdoblja međusobno korespondiraju“ (Koselleck 1979, 314) i dodaje da „tome odgovaraju novo iskustvo napredovanja i akceleracije povijesnih događaja, kao i uvid u hronološku istovremenost istorijski neistovremenih razvitaka“ (Koselleck 1979, 327). I Habermas tvrdi da „autentični trenutak inovativne sadašnjosti prekida kontinuum vremena“, te da se u tom trenutku u kojem izlazi iz homogenog toka ovaj autentični trenutak sadašnjice „hrani iz oba izvora“ (Habermas 1988, 17). Na ovim teorijskim razmatranjima pretpostavljamo princip *istovremenosti* prostora modernizma u različitim modernizacijskim ciklusima. Zapravo, ovo načelo ima nameru da odnos prošlog, sadašnjeg i budućeg postavi u fluidni odnos u trenutku koji smo ranije definisali kao *epohalni prag*. O tome u svom intervjuu Silveru Lotringeru govori i Pol Virilio, koji navodi da prostorno-vremensko okruženje koje je isključeno, a u kojem je važna *posvudašnjost* i istovremenost, preteže nad prostor-vremenom istorijskog i hronološkog sleda događaja. Za njega je ovo presudno važno, jer „u eri istovremenosti sled gubi svoju važnost. To nije kraj istorije Frensisu Fukujame, ali jeste kraj hronologije, to jest tranzicije: prošlost, sadašnjost, budućnost“ (Pol Virilio 2015, 75). Definisanjem ovog principa, analizirane prostore posmatramo van vremenskih ograničenja koje kao fizički prostor po prirodi ima. Takođe, na ovaj način sklanjamo fokus s njegovih oblikovnih i stilskih karakteristika koje po pravilu reflektuju tehnološke i kulturološke odlike određene vremenske epohe. Ovi prostori nisu samo značajni jer ih odlikuje kvalitet njihovih oblika i fizičke pojavnosti, već mogućnost da u različitim vremenskim periodima predstavljaju prostor inovacije sadašnjosti. Habermas objašnjava da, kada prema budućnosti orijentisani prisvajamo prošla

iskustva, autentična se sadašnjost potvrđuje kao mesto kontinuiteta tradicije i mesto inovacije – jedna bez druge nije moguća, a „obe se stapaju u objektivnost sklopa istorije delovanja“ (Habermas 1988, 18). Ipak, kako bi se napravila distinkcija od klasičnog odnosa prema prostorima graditeljskog nasleđa, važan je drugi aspekt ove pretpostavke koji podrazumeva da se istovremeno odnošenje prema prošlom, sadašnjem i budućem u modernističkom prostoru kreće u okvirima principa moderne. Kao što Habermas tvrdi: „Ovo podrazumeva da aktuelnost najnovijeg vremena mora prekid koji je izvršila s prošlošću rekonstruisati kao kontinuirano obnavljanje. Moderna se, bez mogućnosti da tome izbegne, vidi upućenom na samu sebe“ (Habermas 1988, 12). Dakle, reinventiranje modernističkih prostora trebalo bi postojati u okvirima osnovnih principa modernosti. Ovo nam omogućava da tvrdimo autentičnost i specifičnost prostora nastalih u procesu modernizacije u odnosu na istorijsko urbano nasleđe. Ovi prostori se iznova uspostavljaju kao prostori modernizacije i emancipacije društva, a ne samo kao ljuska, u koji se smeštaju novi programi i funkcije.

## 2.4 Princip nedovršenosti

U definisanju prostornog tipa modernizacije princip nedovršenosti ima dvostruko značenje. S jedne strane, uzrok ove nedovršenosti direktno je povezan i sa argumentacijom kojom se osporavaju vrednosti prostora modernizma u savremenom kontekstu, dok s druge strane, ova nedovršenost ostavlja prostor za razvijanje novih vrednosti, kroz povratak emancipatorskih i prosvetiteljskih elemenata modernosti.

Kao teorijsku podlogu koristićemo tezu Habermasa o *Moderni kao nedovršenom projektu*<sup>60</sup>. Kao razlog za nedovršenost moderne, Habermas vidi u *kolonizaciji sveta života (lebenswelt)* od strane ekonomsko-birokratskog *supersistema*. Za njega prodor ovog supersistema u *svet života* posledica je procesa modernizacije društva. „Pod pritiskom dinamike ekonomskog razvoja i organizacionih dostignuća države, ova društvena modernizacija prodire sve dublje u prethodne oblike ljudske egzistencije.“ Habermas opisuje „podređenost svetova života nužnostima sistema kao nešto što uznemirava komunikativnu infrastrukturu svakodnevnog života (Habermas 2001). Na polju urbanog planiranja, on ovo razilaženje horizonata ova dva supersistema vidi kao „protivrečnosti između potreba uobličena sveta života, na jednoj strani, i imperativa novca i moći, na drugoj strani“ (Habermas 2018). Habermas, iako prilično rigidno zastupa ideju moderne, priznaje da se „u

---

<sup>60</sup> U nekim prevodima koristi se izraz *necelovit projekat*.

opoziciji prema modernoj krije dosta istine“. Pored „kolonizovanja sveta života imperativima osamostaljenih ekonomskih i administrativnih sistema“, problem vidi i u određenim pogrešnim samoodređujućim kategorijama moderne. Tako, na primer, on ističe „lingvistički nesporazum“ u kojem se pod pojmom *funkcionalno* „nazivaju sredstva podobna za neku svrhu“ i u tom smislu *funkcionalizam* proizvodi „građevine konstruisane po merilu svrha korisnika“ (Habermas 2018). S druge strane, „funkcionalnim nazivamo i odluke koje stabilizuju neki anoniman spoj posledica delanja, a da postojanje ovog sistema ne mora hteti, niti poštovati bilo ko od učesnika“. Konkretno, „ono što je u ovom smislu *sistemski funkcionalno* za ekonomiju i upravu, na primer zgušnjavanje centra grada pomoću podizanja cena zemljištu i porasta poreskih prihoda, nikako se ne mora pokazati *funkcionalnim* u horizontu sveta života tih stanovnika, kao i suseda“ (Habermas 2018). Takođe, Habermas ukazuje na posledice sve veće diferencijacije i složenosti sveta života, koji dovode do autonomnosti delova društvenog delovanja. Tako se i sama arhitektura, u procesu racionalizacije ove discipline, u određenoj meri otuđila od svojih utemeljenja u društvu.

Iako se Habermas uglavnom bavio problemima kapitalističkog društva, njegova teorijska postavka može se preneti na socijalističko društvo Jugoslavije. On i primećuje „da smo u međuvremenu saznali da čak ni dobro funkcionirajuća planska birokracija (i znanstvena kontrola proizvodnje dobara i usluga) nije dovoljan uvjet za realiziranje udruženih materijalnih i idealnih proizvodnih snaga u užitku i slobodi emancipiranog društva“, što je, „filozofski razlog za to da socijalisti nisu nikad očekivali autoritarnu državu blagostanja“. Zapravo, razliku ova dva politička uređenja postavlja kroz međusobni odnos između dva elementa ovog funkcionalističkog supsistema – ekonomskog i birokratskog, s tim da „obe strane se slažu u tome da interakcijska područja sveta života koja trebaju zaštitu igraju samo pasivnu ulogu naspram motora društvenog moderniziranja, države i ekonomije“ (Habermas 1988). Ipak, Habermas insistira na jedinstvu oba supsistema, koja su deo „istog društva“, a koja kolonizuju svet života kroz dva načina: „birokratizaciju i komercijalizaciju, u zavisnosti od toga da li se vrši posredstvom administrativnog ili monetarnog medija“ (Vukadinović 2016, 79).

Na analiziranim prostornim slučajevima u ovom radu prikazan je kontinuitet dominacije ekonomskog i birokratskog sistema nad procesom urbanizacije i proizvodnje prostora. Podređivanje proizvodnje prostora ekonomskim i birokratskim strukturama društva, a na štetu humanističkog karaktera ovog procesa, prouzrokovalo je razilaženje potreba korisnika i osnovnih karakteristika prostora u kojem žive. Naposletku ovo je dovelo i do potpunog otklona društva od prostora modernizma odbacujući ga zajedno sa birokratskim aparatom koji je bio formalni nosilac modernizacije. Iskrivljena interpretacija postmoderne kritike dovela je do potpunog zaborava

modernističkog prostora, koji je i sa svim svojim nedostacima ipak nesumnjivo modernizovao naš urbani prostor.

Iako se analizom može utvrditi uzrok nedovršenosti, i dalje ne postoji praktično uputstvo za promenu ovakve situacije. I sam Habermas ne nudi konkretna rešenja, ali postavlja dva značajna pravca u kojima se može doći do drugačijih društvenih okolnosti. Kao prvo, Habermas poziva na privrženost projektu moderne, koji smatra nedovršenim, ali u „koji se valja uključiti jer on sadrži univerzalističke težnje i emancipatorske zahtjeve“ (Habermas 1988, XIV). Povratak osnovnim „intencijama prosvetiteljstva, koliko god one bile slabe“, za njega predstavlja put ka očuvanju ideja moderne. Idejama prosvetiteljstva on se suprotstavlja i postmodernistima, u čijim nastojanjima da se vrata u period preprosvetiteljstva vidi razlog nemogućnosti da se reše problemi modernog društva. On, pre svega, rešenje vidi u određenoj dozi kontrole sveta života nad otuđenim ekonomskim i administrativnim supsistemima. Njih treba, prema Habermasu, „stalno *držati u šahu*, odnosno, pod *kontrolnom opsadom (Belagerung)* samozaštitnih građanskih i individualnih inicijativa, koje bi trebalo da predstavljaju svetoživotnu *branu (Schleuse)* potpunom osamostaljenju i razobručenom delovanju privrednog i administrativnog (pod)sistema“ (Vukadinović 2016, 80). Da bi se ovo i desilo, on ukazuje da „svet života mora biti u mogućnosti da iz sebe samog razvije institucije koje postavljaju granice unutarnoj dinamici i nužnostima jednog skoro nezavisnog ekonomskog sistema i njegovih administrativnih komplemenata“ (Habermas 2001). Nećemo u ovom istraživanju ulaziti u konkretizaciju alata koji Habermas predlaže u postizanju ovog cilja, a koji se odnosi na unapređivanje komunikativne sfere unutar sveta života i konstantne evolucije i unapređenja odnosa između tri elementa koja formiraju svet života: kulture, društva i ličnosti, ali želimo predstaviti potencijal analiziranih prostora da budu generator pozitivnih društvenih promena.

Zato, interpretacijom svih vrednosti koje su prisutne u prostorima modernizacije prepoznavamo potencijal za njegovu nadgradnju i ponovno koncipiranje u savremenom trenutku, ukazujući na potrebu ponovnog povratka na njegove humanističke i emancipatorske karakteristike. Da bi se ovo i desilo, potrebno je osnažiti humanistički i kulturni aspekt arhitektonske discipline i umanjiti dominaciju naučno-tehničkih i ekonomskih uticaja.

## 2.5 Primena *modernizacijskog metakoda* u okvirima jugoslovenskog modernizma

Prostorni iskazi jugoslovenskog modernizma su predmet istraživanja na kojima se u ovom radu dokazuju postavljene hipoteze, s ciljanim fokusom na analizu modernističke urbane transformacije Novog Sada u 20. veku, a koja ima nekoliko specifičnih karakteristika.

Za početak, možemo govoriti o intenzivnoj modernizaciji. Kasni ulazak našeg društva u modernizaciju za posledicu je imao i kasnu industrijalizaciju i urbanizaciju u odnosu na druge evropske gradove, a koja će početi 30-ih godina i doživeti svoj vrhunac 70-ih i 80-ih godina prošlog veka. Dakle, u 50 godina kompresovan je modernizacijski proces koji je u nekim evropskim državama trajao nekoliko vekova. Samim tim i naše urbane sredine, kao refleksije ovakve okolnosti, predstavljaju jedan heterogeni prostor, u kojem se izraženo vidi pluralizam društvenih paradigmi. Mogli bismo tvrditi da se na formi naših gradova ove razlike nekad vide i izraženije nego u samom društvu, a to možemo razumeti i zato što su „u glavama mnogih, ne samo komunista, industrijalizacija i urbanizacija bili kamen temeljac za izgradnju modernog društva“ (Calic 2019, 196). Iz tog razloga i pojam *jugoslavenski modernizam* tretiramo kao sintezu ideoloških pluralnosti. On je proizvod i kapitalističkog grada Kraljevine Jugoslavije i socijalističkog grada SFRJ. Ideja ovoga nije da se izbrišu realni ideološki uticaji na formiranje urbanih sredina, već da se naglasi njegova nadideološka, moderna, modernistička karakteristika. Grad je uvek bio otisak društva u prostoru, a sva naša društva, i kapitalističko i socijalističko, tokom procesa urbanizacije u 20. veku, bila su okrenuta modernosti. Na taj način, ni socijalistički grad nije bio samo oličenje progresivnog socijalističkog društva, već je poslužio i kao pokazatelj modernosti Jugoslavije (Calic 2019, 196). Takođe, nećemo ni pokušati da kreiramo lažnu jednakost u važnosti ove dve društvene paradigme za proces urbanizacije. Statistički pokazatelji su u tom smislu veoma jasni i iz njih možemo tvrditi da se najveći deo Jugoslavije urbanizovao u socijalističkom društvu nakon Drugog svetskog rata. Oni pokazuju da je 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji samo oko 20% populacije živelo u gradovima sa više od 20.000 stanovnika. Isto ovo važi i za Novi Sad, koji je u samo nekoliko decenija povećao broj stanovnika skoro četiri puta u odnosu na 1930. godinu. Takođe, veoma je bitno i razjasniti da je tempo urbanizacije pratila i promena društvene strukture. U tom smislu jasno je da se formiranje značajnijeg korpusa srednje i radničke klase, koji su u svim društvima osnovni činilac urbanog društva, desilo tek u socijalističkoj Jugoslaviji. To se vidi u podatku iz statističkih popisa u kojem se u Srbiji 1931. godine, čak 79% stanovništva bavi poljoprivredom, što je bilo 3,5 puta više nego u tadašnjoj Nemačkoj ili SAD (Antonić 2004). Tek sredinom 70-ih procenat poljoprivrednog stanovništva pada ispod 50% procenata. Podaci za Novi Sad koje ćemo prikazivati u istraživanju pokazuju još drastičnije odnose. Logično je da je za promenu strukture



društva bilo potrebno i podizanje njegove ekonomske baze. O koliko brzom promeni je reč, govori podatak da je bruto društveni dohodak po glavi stanovnika 1975. godine bio više od tri puta veći nego 1950. godine. Sve ovo ukazuje da je proces urbanizacije i modernizacije društva u okvirima Jugoslavije, Srbije, pa i Novog Sada bio veoma intenzivan i sažet u vremenskom periodu od svega nekoliko decenija. S druge strane, u istraživanju, prikazaćemo postojanje kontinuiteta urbanističke misli od 30-ih godina pa do kraja 20. veka, u kojem je formiranje urbanih sredina bilo uvek u skladu sa idejama modernizma.

Iako je analizom numeričkih podataka lako pokazati da je urbanizacija sprovedena pod kapom modernizma, u društvenoj svesti građana on zapravo i ne postoji kao dominantni konstitutivni element urbaniteta. Novi Sad je očigledan primer ove situacije. U percepciji građana urbanitet Novog Sada najviše predstavljaju istorijsko jezgro grada i barokna Petrovaradinska tvrđava, koji u realnoj slici urbane matrice grada čine njegov minimalni deo. Ako je donekle očekivano da simboli tradicionalnog grada budu percipirani kao nosioci urbaniteta, nije očekivano da najveći deo urbane celine grada, koji je modernistički, bude potpuno isključen iz ove percepcije. Jedan od razloga za ovakvu situaciju nalazi se u prikazanom intenzitetu promene, kao i njegovoj dominantnoj indoktrinaciji socijalističkom ideologijom. Radikalne i intenzivne promene su uvek bolne i po pravilu stvaraju društvene traume, čak i kad se iza njih kriju pozitivni motivi i rezultati. Na taj način može se s razlogom postaviti pitanje da li socijalistička prošlost definiše i naš odnos prema modernističkoj prošlosti i da li se ovi odnosi mogu posmatrati jedan izvan drugog (Dragana Konstantinović 2023).

Drugi važan karakter jugoslovenskog modernizma jeste njegova nedovršenost. Najdirektnije, ova nedovršenost modernizacijskog procesa ima veze s vremenskom ograničenošću njenog trajanja i njenom nasilnom fragmentacijom u ovom istorijski kratkom vremenskom periodu. Kao što na nivou Novog Sada u samo dva veka možemo prepoznati šest građevinskih perioda u kojima se desila značajna transformacija urbane sredine<sup>61</sup>, tako i na nivou države možemo uočiti bar tri modernizacijske etape (Antonić 2004) koje su bile prekidane, ali i poništavane velikim ratnim razaranja i radikalnim ekonomsko-političkim transformacijama društva. Nedovršenost modernizacije prostora vidljiva je i golim okom. Rekonstrukcija kao metoda urbane transformacije grada jasno pokazuje svoje ožiljke. Pluralnost prostora se više karakteriše kao antagonizam nego kao vrednost različitosti. Iz ovog nezadovoljstva prema realnosti javlja se potreba za fiktivnom predstavom. Tada, kako govori Zoran Đinđić karakterišući Jugoslaviju kao „nedovršenu državu“,

---

<sup>61</sup> Pet koje je definisao Daka Popović do 1990. i šesta, koja traje od 1990. godine do danas.

trijumf interpretacije nad stvarnošću postaje totalan. „Nije se dogodilo ono što se dogodilo, nego ono za čije priznavanje se može postići interpretacijski (politički) konsenzus“ (Đinđić 1988, 19). U društvu u kojem se modernizam nikad nije apsorbovao do kraja, njegova kritika imala je pogodno tle. Ovo se naročito odnosi na preveliku podređenost jugoslovenskog modernizma tehnokratskim strukturama u kojima je sva manje bilo mesta za humanističku osnovu moderne. Zato na našim prostorima rezultat postmoderne ima zadah antibirokratske revolucije u čijim posledicama i danas živimo. Odbacujući, nekad i s razlogom, birokratsku hegemoniju, odbacili smo kao društvo i značajan deo vrednosti koje je modernizam doneo i napravili okret ka tradicionalizmu. Efekti ovog procesa vidljivi su i u načinu preispitivanja moderne arhitekture u Srbiji kao odraz trenutka, kao istoričnost, a ne kao kritika realiteta, zato što takav realitet koji bi bio refleksivan nije ni postojao (Đurić 2020, 28). Nepostojanje realne tradicionalističke baze iz koje bi se stvarala nova postmoderna realnost dovelo je do potpune konfuzije društva i sintetičke interpretacije arhitektonskih slika (*image*) (Đurić 2020, 28), prvo zapada, a danas već i do potpunog gubitka identiteta i favorizovanja generičkih globalističkih obrazaca. Na ovim obrascima se trenutno planiraju naši gradovi.

Iz tog razloga osnovni motiv za istraživanje modernističkog prostora i prepoznavanje njegovog *modernizacijskog metakoda* jeste doprinos u razumevanju i instrumentalizaciji čina modernizacije grada, u ovom slučaju Novog Sada, kako bi se u realnom fizičkom prostoru pronašla adekvatna rešenja za nove transformacije prostornih ishoda jugoslovenskog modernizma, ali i grada u celini. Evidentno je da u sadašnjem trenutku postoji veliko interesovanje, ali i problematično nerazumevanje objekata i prostora nastalih u periodu modernizacije. Ovo se naročito vidi u trenutku kada se postavlja pitanje njihove rekonstrukcije, koja po pravilu u našoj sredini izaziva dvostruke reakcije javnosti: s jedne strane, emotivne povezanosti kroz semantičke kategorije ovih objekata i prostora, a s druge, nemoć da se ove strukture, kroz prizmu pragmatičnosti i racionalizacije, integrišu u nove prostorne transformacije. Ovo se naročito može videti i u institucionalnom tretiranju ovih prostora u kojem se ono kreće od potpunog negiranja njihovih vrednosti do poistovećivanja s kulturnim nasleđem predmodernog perioda. Ni jedno ni drugo ne daje adekvatan rezultat u realnom prostoru i oba ova pristupa u sebi sadrže ozbiljnu konceptijsku grešku. Zbog ovog, potrebno je prvo na teorijskom nivou definisati prirodu i karakter ovog nasleđa, a zatim i definisati načine njegovog korišćenja, naročito u kontekstu novih prostornih transformacija grada. Ovaj rad će u tom smislu predstaviti jedan način čitanja ovih prostora i kreiranja na dubinskom znanju utemeljenih narativa, koji će omogućiti bolju rekonstrukciju i transformaciju ovih objekata, ali i drugih prostora koji su kauzalno povezani s njima. Učitavanje narativa nije površinsko *rebrandiranje* i ono ne može samo da se aplicira na neki prostor – ono ima

nameru da ga transformiše i u fizičkom i u apstraktnom smislu. Retroaktivno čitanje prostora, kako bismo mu uneli nova značenja, može se povezati sa idejom Lefevra o *regresivnom saznanju*. On ovim pojmom podrazumeva mogućnost da se iz pozicije današnjeg društva može definisati i shvatiti društvo u prošlosti, a ne obrnuto (Lefevr 1974, 32). Takođe, može se tvrditi da se prepoznavanje modernosti uvek dešava nakon što se ono i uspostavi. Tako je za Arona Betskog u korenu modernizma pitanje mogućnosti da reprezentuje sadašnji trenutak, ali i da je modernizam uvek retrospektivni akt, dokumentovanje ili pokušaj da se uhvati promena koja se već desila (Betsky 2016, 13). Samim tim istraživanje u ovom radu dolazi u trenutku kada možemo sa sigurne ideološke distance analizirati rezultate prostorne modernizacije Novog Sada, a zatim i kreirati sistem znanja i narativa koji će biti baza za teorijsku platformu na kojoj će biti moguće promišljati budući prostorni razvoj Novog Sada. *Modernizacijski metakod* je upravo ta platforma koja treba da poveže teorijske koncepte i narrative s realnim fizičkim prostorom. Potreba za ovim više je nego vidljiva u našim gradovima, u kojima nepostojanje bilo kakvog teorijskog okvira koji bi usmerio prostorni razvoj grada stvara ogromni antagonizam i tenziju među građanima, a doprinosi i stvaranju neuralgičnih prostornih tačaka koji će, po svojoj prirodi, imati dugoročni uticaj na život u urbanom prostoru. Sve ovo ukazuje na savremenost i relevantnost predloženog istraživanja, s naročitim potencijalom da se zaključci i teze ovog rada primene u procesima transformacije realnog fizičkog prostora.

Samim tim, tri analizirana prostora Novog Sada prikazana u narednim poglavljima ilustrativna su za modernizacijski proces grada i prikazuju potencijal modernističkih prostora da učestvuju u transformacijama savremene urbane sredine.

### 3. NOVKABEL – INDUSTRIJALIZACIJA KAO USLOV MODERNIZACIJE

Sagledavanje modernizacije urbanog prostora jednog grada nije moguće bez analize razvoja industrije i infrastrukture. U najvećem broju slučajeva, sam proces industrijalizacije predstavlja uslov za urbanizaciju, a samim tim i uslov za kreiranje urbanog prostora. Isti je slučaj i s Novim Sadom, čiji je urbani razvoj u direktnoj vezi s procesom industrijalizacije. Prostorni tip modernizacije u ovom poglavlju definišemo kroz analizu prostora za industriju nastalog usled realizacije modernističkog koncepta – funkcionalnog zoniranja grada. Kao posledica ovog procesa, formirani su prostori velikih razmera unutar urbane matrice, koji, nakon promena tehnoloških i konceptijskih karakteristika industrije, predstavljaju isto tako veliki potencijal za novi razvoj grada. Iz ovih razloga, prvo poglavlje, u kojem ćemo definisati jedan prostorni tip modernizacije, bavi se Novosadskom fabrikom kabela – Novkabelom. Osim što je kroz istoriju predstavljala jednu od najvećih i najznačajnijih novosadskih industrijskih postrojenja, na slučaju Novkabela možemo jasno sagledati promene u urbanoj aglomeraciji Novog Sada.

Početak poglavlja prati nastanak Novkabela, čija prvobitna lokacija unutar urbane matrice grada oslikava nepovoljni razmeštaj industrije u gradu do Drugog svetskog rata. Ovakav razmeštaj industrije u gradu je najvećim delom posledica loše zemljišne politike i nepovoljne pozicije železničke infrastrukture. Zato je bilo važno u ovom poglavlju prikazati razvoj ideje o premeštanju železničkog čvora, koji predstavlja preduslov za značajniju industrijalizaciju grada. Iako začetak ove ideje potiče iz perioda 30-ih godina prošlog veka, njena realizacija započeće formalno usvajanjem prvog Generalnog urbanističkog plana 1950. godine. Ovim planom počinje i proces formiranja industrijskih zona u koje će se premestiti i fabrika Novkabel. U nastavku istraživanja u ovom poglavlju bavićemo se transformacijom tipa proizvodnje u Novkabelu i njegovim ulaskom u informatičku eru, prikazujući prostorne promene koje su posledica ovog procesa. Transformacija industrije dodatno podržava kritiku funkcionalne segregacije urbanog jezgra, koji u sinergiji stvaraju teorijski potencijal za novi urbanistički razvoj grada.

Sva argumentacija i podaci koji su prikazani u ovom poglavlju idu u smeru dokazivanja teze da prostor Novkabela, koji je nastao kao posledica modernističkog koncepta urbanističkog planiranja, danas, nakon transformacije industrije i epiloga tranzicije u postsocijalističkom periodu, predstavlja prostorni potencijal za budući razvoj grada. Samim tim prostor Novkabela je i posledica i uzrok, što ga čini jednako aktuelnim u različitim trenucima urbane istorije Novog Sada.

### 3.1 Formiranje industrijskih zona

Industrija je tražila urbanu koncentraciju stanovništva da bi kasnije grad tražio koncentraciju industrije.<sup>62</sup>

Relokacija prostora namenjenih industriji, kao i promena saobraćajne infrastrukture u gradu, predstavljaju najradikalniji, najpotpuniji i možda najuspešniji poduhvat u prostornoj modernizaciji Novog Sada. Donekle ovi procesi predstavljaju i prvu prostornu refleksiju društva koje je išlo u pravcu modernizovanja svog životnog prostora. Iako, gledajući retrospektivno, možemo doneti zaključak da je ovaj proces, dosledno, izveden prema recepturi Atinske povelje, on je bio i posledica racionalnog pristupa rešavanju problema urbane matrice Novog Sada iz vremena pre Drugog svetskog rata. Od samog svog nastanka razvoj Novog Sada bio je vezan za ključne saobraćajne pravce koji prolaze kroz njega. Tako Daka Popović konstatuje da su „prvi osnivači Novog Sada izabrali ovo mesto zbog starog puta koji je vekovima tuda išao, od Beograda prema Futogu i na sever prema Budimu“ (D. Popović, Regulatorni plan Novog Sada – Sugestije o kojima treba voditi računa 1940).

Sve do tridesetih godina 20. veka razvoj grada možemo smatrati neplanskim i stihijskim, te pod snažnim uticajem navedenih prirodnih i saobraćajnih faktora, ali i zemljišne politike i kapitala. Od dvadesetih godina dolazi do značajnog priliva stanovništva u Novi Sad, kao i prvog značajnog razvoja industrijske proizvodnje. Tako je grad 1918. godine imao samo dve veće fabrike, a 1941. godine u Novom Sadu radilo je 126 industrijskih pogona. Sve ovo intenzivira potrebu za planskim regulisanjem grada. U tom smislu Pregledni plan Opštine grada Novog Sada iz 1930. ima značajnu ulogu jer „iako predstavlja refleksiju plana iz 1921. godine, svakako čini prekretnicu u urbanističkom razvoju grada“. Pored toga što ovaj plan, među prvima, urbanistički razvoj ne oslanja „samo na regulacionu osnovu, već se pojavljuje i planiranje zauzimanja terena prema utvrđenim namenama“ (Pušić, Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka 1987, 120), on predstavlja i jasan prikaz svih urbanističkih problema grada. Ovih problema ima dosta, a pored stambene krize, koja je bila najurgentnija za rešavanje, najizraženiji je problem

---

<sup>62</sup> Mušić, Vladimir. *Promene ekonomskih mogućnosti i njihov uticaj na strukturu i organizaciju korišćenja gradskog prostora*, Novi Sad, 1980.

komunalne infrastrukture. Ova situacija se jasno opisuje u novinskom članku u listu *Novi Sad* iz 1937. U njemu se pored entuzijazma usled naglog razvoja grada u deceniji pre toga, koji se „digao amerikanski i neverovatnom brzinom zakoračio u napredak“, takođe ukazuje da „ima čitavih ulica koje po svojim građevinama predstavljaju moderno velikovaroško naselje, a po onome što je okolo njih liče na kakav zapušteni kraj, od koga je i Bog digao ruke. Ni kaldrme, ni kanalizacije. Prašine i blata do guše, a u nevreme stanovnici njeni su gotovo odsečeni od ostalih delova grada“ (Budućí Novi Sad... 1937).

Ipak, transformacija železničke infrastrukture je možda i najviše uticala na promenu urbanog prostora, jer je njena relokacija bila osnovni preduslov za ostvarenje modernističkog koncepta funkcionalnog zoniranja. Veza između razvoja železnice i industrije je evidentna i postoji još od formiranja prvih industrijskih postrojenja u gradu. Pušić ukazuje da je „očit uticaj železničke pruge, koja sada sa južne i zapadne strane uokviruje gradsku teritoriju“ i da ovakva situacija „naročito ima uticaja na koncentrisanje industrijskih preduzeća“ koji formiraju prvi industrijski blok, odnosno ulicu. Upravo na ovoj lokaciji, koju opisuje Pušić, nastaje i jedna od najznačajnijih novosadskih fabrika – Novkabel. Novosadska fabrika kabela, kao i druge fabrike duž železničkog koridora, ne nastaju planski, već je „on rezultat odnosa zemljišne politike i, s tim u vezi, privatnih interesa krupnog kapitala“ (Pušić, *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka* 1987, 119). Takođe, i trasiranje železničkog koridora, pored ekonomskih, odredili su i drugi parametri. Autor prvog Generalnog urbanističkog plana Novog Sada iz 1950. godine Dimitrije Marinković u svojoj analizi predratnog stanja tvrdi da je „postavljanje železnice u Novom Sadu izazvano i političkim razlozima“.<sup>63</sup> Naime, „železnica je postavljena u mađarski deo grada, a daleko od srpskog, i na taj način je stvorena nepovoljna barijera širenju grada prema reci“ (Marinković 1953, 74). Pod ovakvim okolnostima, formira se gradska železnička mreža, koja u dobroj meri preseca sve potencijalne pravce razvoja grada. a Neplanski razvoj prostora za industriju, koji se donekle vezivao za železničku mrežu, doveo je do raštrkanosti fabrika i industrijskih postrojenja, utičući negativno na zdrav život stanovnika Novog Sada.

---

<sup>63</sup> O ovome se govori i u tekstu *Konkurs za regulacioni plan Novog Sada u Beogradskim opštinskim novinama* iz 1937. godine, gde se konstatuje da je „poznato da je nekadašnja Austrougarska, da bi favorizovala mađarska naselja, namerno odvušla železničku stanicu na sadašnje mesto“.





Ovi problemi se konstatuju već pri prvom pokušaju da se uradi Regulacioni plan Novog Sada. U velikom opštem jugoslovenskom konkursu za Regulacioni plan Novog Sada iz 1937. godine prvi put su se ispitivala prostorna rešenja problema industrije i saobraćajne infrastrukture, a naročito u smislu daljeg širenja gradske zone. U programu Regulacionog plana, koji je bio i raspis konkursa, kao „zadatak od centralnog značaja bio je uređenje pristaništa i industrijske zone, te uspostavljanje njihovih veza sa železnicom“ (Korompai 1941). Ipak, moramo se osvrnuti na činjenicu da raspisom konkursa nije traženo rešenje železničkog čvora, „jer se shvatilo da to treba da reši država“. U analizi konkursa za regulaciju Novog Sada u *Beogradskim opštinskim novinama* iz 1937. namerno izostavljanje pitanja železnice vide kao glavni nedostatak raspisa konkursa, samim tim što „železnički saobraćaj, kao i ostali u gradu i oko njega, jedni su od najvažnijih problema kojima se bavi moderni urbanizam, pa je nelogično da se oni ne rešavaju prilikom izrade novog regulacionog plana“. U istom tekstu se navodi da „današnja situacija Novog Sada zahteva preuređenje železničkog čvora“, te se konstatuje da je „propuštena prilika da se konkursom pokažu ideje i mogućnosti za njegovo rešenje“. Može se zaključiti da su „zbog ovakvog postojećeg primljenog železničkog čvora, mnogi radovi s teškom mukom dolazili do rešenja da železnicom vežu novo pristanište za postojeću železničku mrežu“ (D. M. Popović 1937). I pored toga, u nekoliko radova mogu se pronaći hrabriji i inovativniji pristupi rešavanju problema železnice u Novom Sadu.

Jedan od učesnika konkursa za Regulacioni plan Novog Sada iz 1937. godine dr Đerđ Korompai (*Korompay György*) nekoliko godina kasnije u svom osvrtu<sup>64</sup> na ovaj konkurs analizira probleme železničke infrastrukture u Novom Sadu. On potvrđuje stav da su, pored prirodnih i topografskih uslova, na razvoj grada bitno uticali i utiču železničke pruge. „Železnički i vodeni saobraćajni položaj toliko utiče na Novi Sad da to determiniše i prostiranje grada i ograničava mogućnosti razvoja u određenim pravcima“. U smislu ograničenosti razvoja grada usled nepovoljnog položaja pruge, za Korompaija, najveći problem je deonica železnice sever – jug, „jer nasip prosečne visine od 1,5 m veoma nesretno odvaja zapadne delove grada od samog grada“ (Korompai 1941). U svom konkursnom radu *Neoplanta* arhitekte Korompai i Pecić predlažu rešenje železničkog čvora, koje Momčilo Tapavica u svojoj analizi konkursnih radova ocenjuje kao najbolje<sup>65</sup>. S druge strane,

---

<sup>64</sup> Đerđ Korompai učestvovao je na konkursu zajedno s novosadskim arhitektom Nenadom Pecićem. Ovaj tekst objavljen je pod naslovom *Neka opšta pitanja prostornog razvoja i uređenja Novog Sada* u časopisu *Építészet* br. 2 iz 1941. godine, u vreme mađarske okupacije. Prevod ovog teksta deo je lične arhive Vladimira Mitrovića, istoričara umetnosti i višeg kustosa u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine.

<sup>65</sup> Pogledati tekst *Regulacija Novog Sada* u listu *Dan* od 22. avgusta 1937. godine, autora Momčila Tapavice.



u drugonagrađenom<sup>66</sup> radu Branka Maksimovića, koji je naknadno i prvi dobio zadatak da uradi regulacioni plan Novog Sada<sup>67</sup>, ne postoji radikalna promena trasa železničkih pruga u odnosu na postojeću. U Maksimovićevom rešenju, prema oceni Pušića, uloga železnice i dalje se vezuje za razvoj industrijskih preduzeća i predstavlja veštačku granicu između pojedinih delova (Pušić, Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka 1987, 121). Glavna železnička stanica ostaje na istom mestu (na poziciji današnje Limanske pijace), a ceo napor usredsređen je na što povoljnije razdvajanje putničkog i industrijskog transporta. Ova diferencijacija železničkog saobraćaja predstavljala je kod Maksimovića, ali i svih drugih autora, jasno određenje ka zonskom planiranju namena u gradu i svi autori predviđaju odvajanje industrije u posebnu zonu grada. Iako se ovde jasno vidi uticaj korbizijanskog urbanizma, ovakve ideje postojale su još početkom 20. veka. Već pomenuti arhitekta Korompai objašnjava uticaje koji određuju i poziciju nove industrijske zone:

„Saobraćajni položaj Novog Sada karakterišu, s jedne strane, železnički pravac Budimpešta – Beograd i novi međunarodni putni pravac, a s druge strane, i veoma pogodna pristaništa trgovačkog i rečnog brodarstva na Dunavu. (...) Zamisao da se izradi trgovačko pristanište, odnosno zimovnik, rodio se još negde oko 1910. godine. Mesto tog pristaništa je određeno već samim tokom Dunava: okuka na donjem toku. Ako se posmatra sa tog aspekta, nova industrijska zona je na najpovoljnijem mestu na donjem toku kanala Franje Josipa, i to na severnoj strani. Izgradnjom trgovačkog pristaništa i nove industrijske zone tu će se stvoriti privredno središte grada. Planirani novi industrijski i transportni centar zahteva radikalnu izmenu grada.“ (Korompai 1941)

Argumenti za lokaciju industrijske zone na severnom delu grada, uz kanal, utemeljeni su u prirodnim i saobraćajnim faktorima i u konkursnim rešenjima za regulaciju Novog Sada ova lokacija je u većini radova predložena za industrijsku namenu. Kontinuitet ove ideje će postojati i u svim planovima nakon Drugog svetskog rata, kada će se ona i ostvariti u prostoru. Ono što se

---

<sup>66</sup> Prva nagrada nije dodeljena. Pored druge nagrade za rad 248, dodeljene su i dve ravnopravne treće nagrade radu N, autora Mihajla Radovanovića i radu *Neoplanta* Nenada Pecića i Đerđa Korompaia. Dodeljeni su i otkupi Juriju Najdhartu (rad *Atina*) i radu NS grupe autora na čelu s Miloradom Pantovićem.

<sup>67</sup> Maksimović nikad nije završio predlog regulacionog plana. Kasnije je ovaj posao poveren Juriju Najdhartu, koji je konačno i uradio Regulacioni plan Novog Sada 1941. godine.

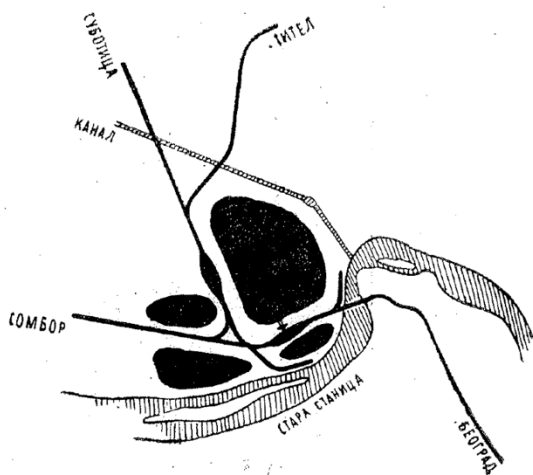
može primetiti jeste da konsenzus o potrebi formiranja industrijske zone i njenoj poziciji ne prati i zajedničko mišljenje o transformaciji železničke infrastrukture.

Iako su sve analize pokazale ograničenost razvoja grada i negativne uticaje i na razvoj industrije, urbanisti se odlučuju na manje rizične, pa i manje hrabre, poteze. Ovo je posledica programa regulacionog plana kojim su već orijentaciono bile definisane trase železničkog saobraćaja, kao i pragmatičnog ekonomskog sagledavanja ovog problema. Radikalno izmeštanje železničke infrastrukture zahtevalo je velika materijalna ulaganja, koja, sudeći prema ekonomskim pokazateljima, u godinama pre rata nisu bila realna. Zato su i najglasniji zagovornici konzervativnog pristupa, među njima i Daka Popović, koji u svojoj analizi Najdhartovog regulacionog plana<sup>68</sup> sugeriše da železničke stanice treba ostaviti na istim lokacijama. „Jedino što bi se, zasad, dalo učiniti to je, možda, razdeoba putničkog i robnog saobraćaja“ (D. Popović, Regulacioni plan Novog Sada – Sugestije o kojima treba voditi računa 1940). Ipak, postoje i drugačija mišljenja. U tom smislu, za analizu ove teme veoma je značajan tekst inženjera M. V. Babića pod naslovom *Železnica i regulacija u Novom Sadu* u dnevnom listu *Dan* od 21. jula 1940. godine. Inženjer Babić, koji je bio i šef železničke sekcije u gradu, analizira i predlaže sveobuhvatna rešenja koja se ne tiču samo železničkog saobraćaja, već i urbanističkog razvoja grada, smatrajući da „urbanistički i čisto železničko-saobraćajni razlozi neminovno traže zahvatanje i u ovaj problem u momentu kada se gradi osnova za Novi Sad budućnosti“ (Babić 1940). On naglašava da pruga okružuje grad i sa istočne, i sa južne, pa i sa zapadne strane, sve do Kanala kralja Aleksandra na severu, ali da je Novi Sad pored toga nastavio da se razvija prema Dunavu. Za njega Veliki Liman i Adamovićevo naselje, koji se nalaze s druge strane pruge, pripadaju Novom Sadu i s njim treba da čine celinu. Ovde Babić iznosi prvu važnu urbanističku smernicu: „Novi Sad treba otvoriti prema Dunavu i Fruškoj gori“ i da pored estetskih, higijenskih i drugih razloga, „urbanistički razlozi traže rešenje železničkih linija u Novom Sadu“. Babić analizira dva pravca rešenja železničke infrastrukture. „Jedan je revolucionaran, zamašan i skup, ali i obostrano koristan – i za železnicu i za grad“. Po njemu bi se ceo železnički sistem uklonio iz grada i prebacio pored Kanala kralja Aleksandra. Železnica bi dobila mogućnost da na novoj, ispravnoj i trajnoj osnovi reši problem nesmetano i racionalno. Kao pozitivne posledice ovakvog pristupa on vidi povezivanje Novog Sada u celinu i na taj način, približivši se obali Dunava, „ugledao bi dragocenu Frušku goru sa njenim zelenilom“. Babić vidi i potencijal da se kroz ovu transformaciju železnice dođe i do unapređenja kolskog saobraćaja, tako što bi „železnički nasipi mogli da se pretvore u široke

---

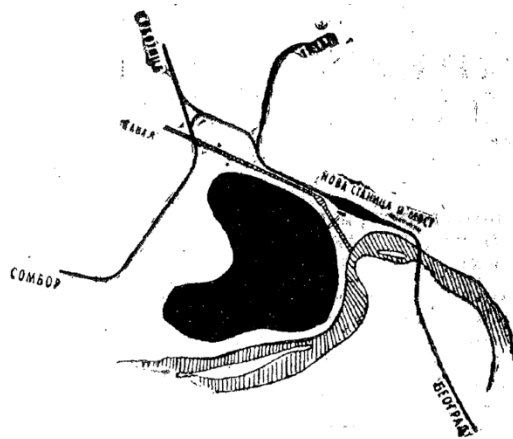
<sup>68</sup> Daka Popović, *Regulacioni plan Novog Sada – Sugestije o kojima treba voditi računa*, *Dan*, 25. jun 1940. Daka Popović je tekst potpisao pod pseudonimom Stari Novosađanin.

bulevare“. Sve ovo rešilo bi probleme razvojnog potencijala grada. „Dok je dosad bio zatvoren sa svih strana, tada bi Novi Sad ostao ograničen samo sa strane kanala. S druge strane, stanica i železnički objekti došli bi na svoje prirodno mesto, približili bi se novom industrijskom delu grada, pristaništu, tržnici, carinarnici, klanici, a ne bi bili dalji od centra nego što su danas.“ Alternativu ovom *revolucionarnom* pristupu Babić vidi kao *konzervativnu*. Po ovom rešenju bi se ceo današnji sistem železničkog postrojenja zadržao kao osnova, i u njemu bi se proširenjima, rekonstrukcijama i novim građenjem stvorila situacija za današnji i budući saobraćaj. U tom slučaju morao bi se sagraditi veliki broj nadvožnjaka, koji i pored toga ne bi kreirali potpunu vezu među različitim delovima grada. Iako on priznaje da bi „železnica svoj problem i tako rešila, istina ne radikalno i ne racionalno“, kao glavni nedostatak ovakvog rešenja vidi njegov ograničeni uticaj na poboljšanje urbanističke situacije, a „grad bi ostao zatvoren prema Dunavu, izdvojen na zatvorena naselja“ (Babić 1940). Kao što smo već ranije napomenuli, oba pristupa podrazumevaju odvajanje putničkog i teretnog saobraćaja. Babić konstatuje da bi i ovo rešenje podrazumevalo veliku promenu u tom smislu. „Sav teretni saobraćaj morao bi se prebaciti na današnju teretnu stanicu. Tamo bi se podigli magacini za komadnu robu i koloseci za kolske pošiljke. Na današnjoj glavnoj putničkoj stanici za ovaj saobraćaj nema više mesta i nema mogućnosti za dovoljno proširenje, potrebno budućem Novom Sadu“. Dakle, iako ni ovom slučaju „radovi ne bi bili mali“, prednost je što bi ovi radovi „sa mogućnošću izvođenja u etapama, bili lakše ostvarljivi“. Na kraju svoje analize, Babić objektivno predstavlja ovu dilemu sledećim pitanjem: „Koje rešenje sada izabrati, za koje se zalagati?“ Jasno je iz ove analize da se sam Babić zalaže za prvo, revolucionarno, rešenje jer je „sa tehničke strane, svakako bolje, naročito za grad. Ipak, na kraju konstatuje da će „nažalost“, s obzirom na ekonomske i društvene okolnosti u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine, „u ovom slučaju izgleda finansijska strana biti presudna“ (Babić 1940).



Слика 1

Постојећа железничка мрежа опасава са свих страна и разједињује Нови Сад у четири неповезана дела.

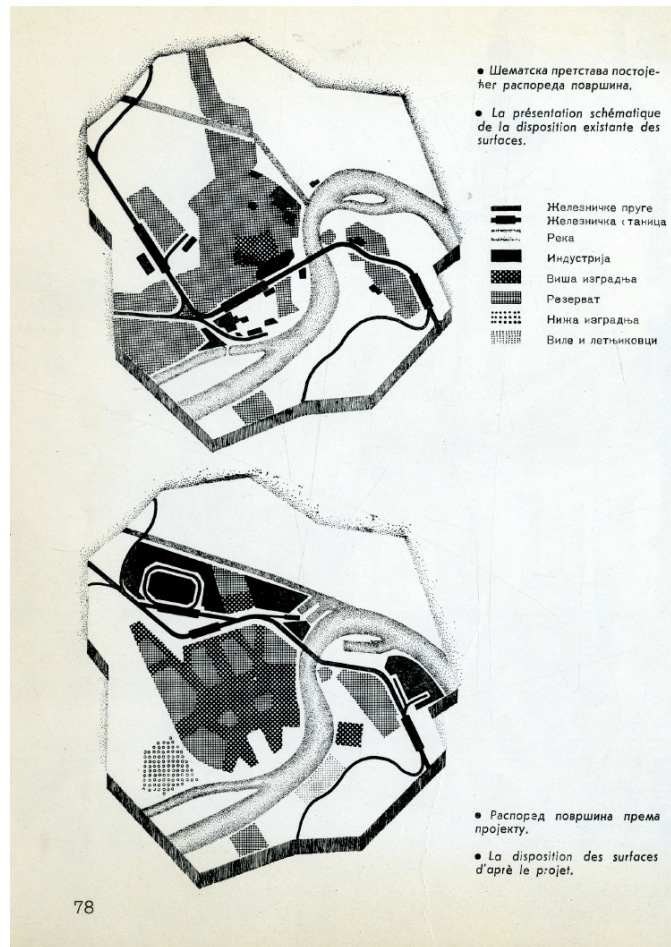


Слика 2.

Ново решење. Раскидани делови се сједињују. Град слободно излази на Дунав и тако се ослобађа несметан промет. Могућност проширења. Нова станица — путничка, теретна и ранжирна — пристаниште, канал, индустрија — тржишта све у једном склопу.

Слика бр. 3 – Предлог инжењера Бабића за трансформацију железничког чвора

Analiza inženjera Babića predstavlja značajnu građu za razumevanje razvoja ideje o premeštanju železničke mreže, koja će postati i formalno opredeljenje grada, prvim Generalnim urbanističkim planom (GUP) iz 1950. godine. Prema rečima autora ovog plana Dimitrija Marinkovića, glavne smernice za izradu plana odnosile su se na „potrebu povećanja gustine stanovanja, izmeštanje železničkog i rekonstrukciju rečnog saobraćaja, na širenje grada nakon izmeštanja železničkih postrojenja, na popravljavanje higijenskih i socijalnih uslova u gradu“, te je, za njega, „pravilno rešavanje železničkog problema od presudne važnosti za urbanističko ozdravljenje Novog Sada“ (Marinković 1953, 76-77). Između predloženog koncepta železnice u GUP-u iz 1950. i „revolucionarnog“ rešenja koje je zastupao Babić 1940. godine, postoji veoma veliki stepen preklapanja i podrazumevaju premeštanje kompletne železničke mreže na sever grada uz kanal, gde bi bio povezan sa industrijskom zonom i lukom. Da bi se to ostvarilo, oba rešenja predlažu izgradnju novog železničkog mosta i nove glavne železničke stanice, što će se konačno i desiti u prve dve decenije nakon rata, kada će nastati i dva značajna objekta novosadske modernističke arhitekture: glavna železnička stanica, arhitekta Imrea Farkaša, i železnički most na Dunavu koji je projektovao Branko Žeželj.



Slika br. 4 – Predlog transformacije železničkog čvora u GUP-u Novog Sada iz 1950. godine

Pitanjima razvoja industrije i privrede dato je značajno mesto u GUP-u iz 1950. godine. Pravilno rešenje prostora za industriju bilo je od ključne važnosti za ekonomski rast privrede, mogućnosti širenja grada, kao i poboljšanja higijenskih i zdravstvenih uslova u gradu. GUP iz 1950. godine nastavlja stav predratnih planova da je najbolja lokacija industrijske zone na severu grada uz kanal, što se argumentuje ružom vetrova, ali i drugim uticajima, kao što su tok reke, kanal, pravci razvoja grada i povoljna organizaciona celina. Ovim planom formiraju se dve industrijske zone: severno, uz kanal, na desnoj obali Dunava i u severoistočnom delu Petrovaradina.

Na osnovu svega, možemo zaključiti da postoji kontinuitet u konceptu razvoja železničke infrastrukture u Novom Sadu između dva perioda, a ideja rođena krajem tridesetih godina postaje i zvanična urbanistička doktrina 1950. godine. Kada sagledamo sve uticaje koje ima na urbanistički razvoj grada, možemo zaključiti da je odluka o konceptu železničkog čvora u Novom Sadu jedna od ključnih za urbanistički razvoj Novog Sada i u direktnoj vezi s procesom koncentracije industrije. Marinković i sam ovo potvrđuje naglašavajući da je „realizacija ovog koncepta zahtevala izmeštanje železničkog čvora iz užeg gradskog područja i formiranje privrednih zona na obalama

Kanala, uz važne (i neophodne) infrastrukturne pravce, što je bio dugoročan i dosledno usmeren napor grada“ (Marinković 1953, 77). Važno je napomenuti da ”opredeljenje za ovakav koncept nije nastalo samo (ni prvenstveno) kao posledica vladajuće urbanističke misli u tom periodu (koja je prostornu organizaciju grada zasnivala na zoningu, razdelivši pri tome osnovne funkcije i prostorno ih dezintegrišući), već i iz neophodnosti prevazilaženja zatečenog stanja u kome su se privredni kapaciteti nalazili unutar gradskog područja i predstavljali prepreku pravcu razvoja ka Dunavu, kao i iz zahteva tih istih kapaciteta i drugih za većim prostorima za razvoj, opremljenim zemljištem i različitim vidovima saobraćaja” (Mišeluk – Programska osnova 1982, 26).

Iako je GUP iz 1950. godine jasno teorijski determinisan smernicama iz Atinske povelje, autor plana ipak pokušava da napravi otklon od rigidnog zoniranja i odvajanja prostora za rad i život. Projektant odvaja od stambenih zona samo površine „prljave“ industrije, dok industrijski objekti bez štetnih posledica „mogu doći i izvan određenih industrijskih zona, pa čak među same stambene zone“. Ovom logikom zadržan je industrijski kompleks uz Futošku ulicu, gde su se nalazili *Jugodent* i *Jugoalat*. Dodatno, planom se predviđa da „pojedine zone imaju svoje bliske stambene zone koje su na sredokračići između industrije i gradskih centara. Iz ovog rasporeda proizilazi uravnoteženost dnevnih rastojanja, to jest ekonomičnosti gradskog saobraćaja, i ušteda slobodnog vremena radnom čoveku“ (Marinković 1953, 83). Ovaj stav autora plana je veoma važan i pokazuje širinu pristupa u koncepciji plana, koji nije bio samo pukom ispunjavanjem principa Atinske povelje, već su tražena i autentična rešenja koja su odgovarala strukturi prostora i stanovništva Novog Sada. Ipak, razvoj prostora za industriju u narednim decenijama nije u potpunosti pratio sve ideje GUP-a iz 1950. GUP-ovi koji su nastali nakon 1950. godine uglavnom dosledno prate princip funkcionalnog razdvajanja gradske matrice. Jedan od razloga za striktno zoniranje grada u svim narednim planovima leži i u činjenici da je GUP iz 1950. godine promašio projekcije razvoja u dva važna parametra: u nivou industrijskog razvoja i demografskom rastu Novog Sada.





Slika br. 5 – Generalni urbanistički plan Novog Sada iz 1950. godine

Ekonomski parametri Novog Sada nakon rata nisu ukazivali na ubrzani industrijski razvoj. „Nizak nivo privredne razvijenosti i posledice ratnih godina učinili su da je Novi Sad 1946. godine imao oko 60% nezaposlenog stanovništva. Glavno zanimanje stanovništva bila je poljoprivredna proizvodnja (13%) dok je industrijskih radnika bilo svega 4%, što je Novom Sadu davalo karakteristike ruralnog naselja“ (Banjanin, i drugi 1996). U prvoj deceniji nakon rata, iako je beležen konstantni rast društvenog proizvoda u Vojvodini, dolazi do relativnog zaostajanja privrede (Ekonomski institut u Beogradu 1971). Ovo je posledica državnih intervencija u privredi i polarizacije privrede. Vojvodina, čija se privreda u najvećoj meri zasnivala na poljoprivrednoj proizvodnji (68,8% u periodu 1947–1951), nije mogla da po tržišnim cenama prodaje poljoprivredne proizvode. Depresirane cene hrane bile su državna politika kako bi se rešilo pitanje siromaštva u čitavoj Jugoslaviji. Samim tim je ograničen potencijal akumulacije kapitala u Vojvodini i usporen njen razvoj. Vojvodina je jedina u Jugoslaviji na dva načina doprinosila razvoju

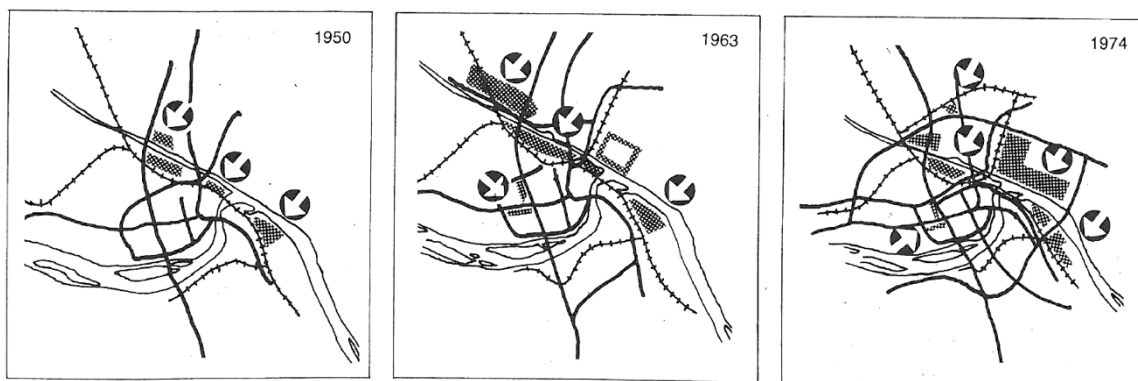
nerazvijenih delova države, i to preko normalnog doprinosa, kao i druga područja, i nižih cena poljoprivrednih proizvoda (Ekonomski institut u Beogradu 1971). Prema studiji Ekonomskog instituta iz Beograda iz 1971. godine, na ovaj način se samo u periodu 1952–1969. prelilo iz Vojvodine u druge delove države oko pet milijardi dolara. Privreda Novog Sada pratila je ova kretanja jer njena privreda u tom trenutku nije značajno odskakala od privrede drugih vojvođanskih gradova. Ovakva pozicija uticala je na skromno planiranje industrijskog razvoja u GUP-u iz 1950. u kome se Novi Sad planira kao „srednji industrijski grad“ sa od 10% do 15% stanovništva zaposlenih u industriji. Autor GUP-a iz 1950. zato predviđa da „prema tome ne treba očekivati da Novi Sad bude naročito velik industrijski grad, jer ravnomerna raspoređenost gradova po teritoriji ostvaruje i bliži dodir seoskog stanovništva sa gradskim, to jest lakše će se i brže uzdizati kulturni nivo sela“. Marinković dodaje da analize prirodnih okolnosti i demografske strukture pokazuju da „Novi Sad nema uslova za naročito velik razvoj industrije“ (Marinković 1953, 75).

Predviđanja industrijskog razvoja GUP-a iz 1950. godine pokazala su se kao netačna, čak i u kratkoročnom periodu. Industrijalizacija cele države i prosečna stopa rasta privrede Jugoslavije od 6,5% u periodu 1950–1960. godine (Nikolić 2017) imali su uticaj i na industriju Novog Sada, koja je premašila sva očekivanja GUP-a iz 1950. Već sredinom 50-ih industrijska proizvodnja je većinski učestvovala u BDP-u Novog Sada, a u periodu od 1957. do 1960. godine broj zaposlenih u društvenom sektoru privrede Novog Sada povećava se godišnje za oko 3.900 lica, što je brže od porasta aktivnog stanovništva (Banjanin, i drugi 1996). U ovom periodu dolazi do obnove mašinske, tekstilne, hemijske i prehrambene industrije. „S razvojem samoupravljanja i integrisanjem OOUR-a u RO i SOUR-e, stvaraju se prvi mali privredni giganti kakvi su bili Novkabel, *Pobeda*, *Jugoalat*, *Jugodent*, 27. mart, *Albus*, *Novitet*, *Petar Drapšin*, *DTD*, *Naftagas* i drugi“ (Kršev 2018). Ključni korak u razvoju privrede Novog Sada leži u promeni njene strukture. „Proces izmene nasleđene, nepovoljne društveno-ekonomske strukture SAP Vojvodine karakteriše se ekspanzijom sekundarnih delatnosti (tj. industrije i građevinarstva). Njihov indeks porasta u 1969. godini (1947=100%) iznosi 661,8“ (Ekonomski institut u Beogradu 1971). Ovako veliki rast industrijske proizvodnje direktno će uticati i na demografske promene. Značajan priliv stanovništva i potreba za novim stambenim zonama dodatno će ubrzati premeštanje industrijskih postrojenja koja su se nalazila u gradskom jezgru.

Nagli razvoj novosadske privrede uticao je i na povećanje prostora industrijske zone. Pogrešne procene industrijskog razvoja Novog Sada u GUP-u iz 1950. godine dovele su do značajnih revizija prostora industrijskih zona u narednim planovima. Tako su dve industrijske zone (uz Kanal DTD i u Petrovaradinu) predviđene prvim planom iz 1950. povećane nekoliko puta u planovima iz 1963.



i 1974. godine. Takođe, planom iz 1963. godine oformljena je treća industrijska zona uz Futoški put, u kojoj su bile smeštene *Jugodent* i *Jugoalat*. Kroz kvantifikaciju površina možemo prikazati razmere povećanja prostora za industriju. Tako je planom iz 1950. godine ukupno predviđeno 316 hektara prostora za privredne delatnosti, dok je planom iz 1974. godine samo industrijska zona *Sever* (uz kanal DTD) planirana na 1.550 hektara (S. Vuković, *Prostorne karakteristike planiranja proizvodnje u urbanoj strukturi Novog Sada* 1982, 9).



Slika br. 6 – Skica razvoja industrijskih zona

### 3.2 Novkabel u prostornim transformacijama Novog Sada

Prostorna transformacija fabrike Novkabel predstavlja tipičan ishod opisanog procesa, koji je u periodu nakon Drugog svetskog rata obuhvatio veći broj industrijskih postrojenja u gradu.

Već smo napomenuli da je u međuratnom periodu došlo do prvog značajnog razvoja industrije u Novom Sadu, kao i da je neplanski razvoj prostora za industriju doveo do nasumičnog i raštrkanog položaja ove namene. Pod uticajem uslova na tržištu građevinskog zemljišta i trasi železničke pruge formirali su se manji industrijski klasteri, kojih je bilo nekoliko u gradu. U jednoj od prvih takvih područja, uz današnju Radničku ulicu, 12. oktobra 1921. godine, osnovana je Novosadska fabrika kabela<sup>69</sup> kao ćerka firma nemačke fabrike *Felten-Guilleaume* sa sedištem u Budimpešti. Kako je ova fabrika na samom startu bila skromnih kapaciteta, njeno stvaranje uz postojeće zanatske i stambene objekte nije remetilo postojeću urbanu matricu. U prvih nekoliko godina ova fabrika zapravo nema

<sup>69</sup> Prva skraćena je bila NFK. U „Monografiji: Novkabel 1922-2006“ na 27. strani daje se podatak da se tokom 1946. godine prvi put pojavljuje ime NOVKABEL kao skraćena za Novosadsku fabriku kablova „sa zvezdom petokrakom iznad“.

sopstvenu proizvodnju, već se u njoj prepakuje gotova roba koja se uvozila iz matičnih firmi kako bi se izbegli carina i porezi (Petrov 2012). Ipak, već u istoj deceniji fabrika počinje s bržim razvojem i širi se, što kroz otkupljivanja postojećih objekata, što kroz novosagrađene proizvodne hale. Već 1927. godine NFK se sastoji od nekoliko proizvodnih hala i administrativnog objekta, koji čine fabrički kompleks na uglu Radničke ulice i danas nepostojećeg nastavka Sremske ulice. Transformacijom kompanije u deoničarsko društvo 1928. godine započinje sledeća etapa razvoja NFK, koji se dodatno proširuje s još nekoliko proizvodnih objekata. Ovom transformacijom fabrika prelazi u ruke deoničara koji su bili državljani Jugoslavije, uglavnom Novosađani, i fabrika počinje sa stvarnom domaćom proizvodnjom. Godine 1929. završen je objekat za pletenje žice – pletara. Zatim, 1931. godine se u zgradu bivše fabrike mašina *Šigmund* smešta pogon za izvlačenje žice – žičara. Ovaj investicioni ciklus i prostorno širenje fabrike završavaju se 1937. godine izgradnjom livnice, prese i vlačionice „zbijenih uz samu pletaru i gumaru zbog nedostatka prostora“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 13).

U ovom periodu nastaju prvi problemi prostorne ograničenosti ove lokacije, koja nije mogla da primi sve potrebne objekte narastajuće fabričke proizvodnje. Takođe, neposredna blizina stambenih objekata uticala je na sve veći otpor građana prema širenju fabričkog kompleksa, naročito jer je ovo postrojenje proizvodilo znatno zagađenje vazduha. Tako je nastalo veliko nezadovoljstvo među stanovništvom ovih ulica (naročito Radničke ulice) kada se saznalo da Novosadska fabrika kabela namerava da u svom krugu podigne fabrički dimnjak (odžak) visok 35 metara. Sve je kulminiralo peticijom četrdesetak žitelja Radničke ulice upućenom Gradskom poglavarstvu grada Novog Sada, sa zahtevom da se ne dozvoli podizanje takvog dimnjaka u njihovoj neposrednoj blizini. (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 32) Već ostvareni ekonomski uticaj u gradu, kao i činjenica da su najveći naručioci proizvoda fabrike država i vojska, nadjačali su interes građana i NFK je dobio sve dozvole za proširenje građevinskog zemljišta na ovoj lokaciji. Sa aspekta arhitektonskog nasleđa, zanimljivo je pomenuti da je arhitekta Đorđe Tabaković bio projektant najvećeg dela proizvodnih hala, kao i gorepomenutog spornog dimnjaka, koji je predstavljao simbol fabrike sve do njegovog rušenja 1979<sup>70</sup>.

Možemo reći da već od ovog perioda postoji težnja da se fabrika premesti na drugu lokaciju usled ograničenih prostornih kapaciteta koji su onemogućavali dalji razvoj fabrike. Ova potreba će posebno biti izražena u periodu nakon Drugog svetskog rata, kada se intenzivira ideja o

---

<sup>70</sup> Zanimljiva je veza arhitekta Tabakovića s Novosadskom fabrikom kabela jer je do početka Drugog svetskog rata postao jedan od najvećih akcionara fabrike. Pogledati u *Monografiji: Novosadska fabrika kablova 1922–2012* na strani 22.

premeštanju NFK-a na drugi lokalitet, i praćena je konceptom koncentracije industrije i oslobađanja centralnih zona grada od industrijskih postrojenja.

Novosadska fabrika kablova, koja je svojim tipom i načinom proizvodnje svakako spadala u red *prljave* industrije, bila je predviđena za premeštanje u novoformiranu industrijsku zonu. Ipak, ovo će se dogoditi tek skoro dve decenije nakon GUP-a iz 1950, a razlog za to jesu razvoj NFK-a i ekonomski parametri novosadske industrije u periodu nakon rata. Vreme okupacije i prvi posleratni period nisu doneli novo prostorno širenje fabrike. Tokom 1948. i 1949. godine podignuta je nova upravna zgrada, koja je do 2020. postojala u Radničkoj ulici broj 4<sup>71</sup>. Promena vlasništva nad fabrikom tj. njeno *nacionalizovanje* i pretvaranje u društveno vlasništvo donelo je novo ustrojstvo i ciljeve fabrike, koja je imala značajan udeo u posleratnoj obnovi zemlje. „Imajući u vidu boljševičko geslo: *elektrifikacija, industrijalizacija i kolektivizacija jednako socijalizam*, fabrika postaje sve značajnija za Jugoslaviju, te postaje firma od saveznog značaja“ (Petrov 2012). Ovo je dovelo do rasta proizvodnje u prvim godinama nakon rata, koji su pokazani i u činjenici da je Novkabel bilo prvo industrijsko preduzeće iz Vojvodine koje je ispunilo petogodišnji plan, što je dalo značajan zamah rastu proizvodnje. Ovo je dovelo do toga da već početkom 50-ih dolazi do novog širenja fabrike. U vremenu 1952–1955. godine formiran je tzv. Pogon III, na sadašnjoj lokaciji Spensa. Do kraja 1956. godine „pod jednim krovom skoncentrisana je celokupna kablovska proizvodnja, s izuzetkom *žičare*, koja je ostala sa druge strane Sremske ulice sve do preseljenja na novu lokaciju“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 33). Pogon III je zapravo bilo iznuđeno rešenje za fabriku čije je rukovodstvo već 1953. godine konstatovalo da je, zbog ograničenosti lokacije na kojoj se nalazi NFK, njen dalji razvoj upitan. U periodu od 1950. do 1960. godine preduzeće je „skoro utrostručilo proizvodnju u fizičkom obimu, obnovilo zastareli mašinski park, razvijalo nove proizvode i proširilo obim izvoza“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 36). Velike zasluge za koncipiranje i realizaciju ideje o preseljenju ima tadašnji generalni direktor Andrija Poganj-Hodanić, koji je „na vreme uvideo da sudbina fabrike na staroj lokaciji i sa zastarelim mašinskim parkom i tehnologijom nema nikakvu perspektivu“, te je sve svoje planove i ambicije usredsredio na izgradnju nove fabrike u industrijskoj zoni, koja je već tada bila definisana Generalnim urbanističkim planom iz 1950. godine (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 36). Ipak za ovakvu ideju tadašnje rukovodstvo NFK-a nije imalo podršku, a ponajmanje gradskih i pokrajinskih funkcionera, koji su se protivili ovakvoj ideju predlažući umesto toga „da u dogovoru sa Svetozarevom (tadašnji naziv za Jagodinu) izvrši podelu asortimana u kablovskoj proizvodnji“

---

<sup>71</sup> Nekadašnje sedište gradske Uprave za urbanizam i građevinske poslove.

(Novosadska fabrika kablova AD 2007, 38). Ovakav politički stav bio je u skladu sa centralizmom, koji je bio zastupljen među funkcionerima Komunističke partije koji su upravljali Vojvodinom u tom periodu, ali i niskim ambicijama za industrijalizaciju Vojvodine i Novog Sada.

Već spomenuti obrt u industrijskom razvoju Novog Sada između 1950. i 1960. godine ubrzao je i planove o preseljenju fabrike u industrijsku zonu. I sama Novosadska fabrika kablova dala je doprinos ovom ubrzanom industrijskom rastu. To se vidi i u podacima o proizvodnji koja je u ovom periodu rasla prosečno za 10,4%, a produktivnost za 10% godišnje (Petrov 2012). U skladu s tim, ideja za premeštanje fabrike iz 1953. godine nastavila je da se razvija tokom cele naredne decenije. U toku 1959. godine vođeni su razgovori između Rukovodstva fabrike i Grada Novog Sada o izgradnji fabrike na novoj lokaciji. Međutim, izgradnja nove fabrike ni tada nije otpočela zbog nedostatka sredstava i nemogućnosti da Grad učestvuje u finansiranju ove investicije. Godine 1961. ponovo je pokrenuto pitanje izrade Generalnog projekta Novosadske fabrike kabela na novoj lokaciji (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 38). Konačno, odluka o preseljenju doneta je 12. septembra 1963. godine, na, kako to sami radnici ove fabrike nazivaju, „istorijskoj sednici“ Radničkog saveta<sup>72</sup>. Tadašnji generalni direktor Novkabela Franjo Gosarić na ovoj sednici Radničkog saveta, između ostalog, govori sledeće: „Mislim da ovaj Radnički savet i kolektiv više ne mogu da se kolebaju kada će se odobriti sredstva za izgradnju objekata na novoj lokaciji. Mi našu sudbinu smo dužni da rešimo i treba odlučno, sa prilično rizika i odgovornosti, koju naročito ja kao direktor treba da primim, da otpočnemo sa izgradnjom“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 39). Ova odluka iz 1963. kojom su radnici i rukovodstvo NFK samostalno odlučili da sopstvenim sredstvima i zajmovima presele objekat govori o njihovoj rešenosti i hrabrosti, ali je i rezultat radničkog samoupravljanja, koje je uvedeno u Novkabel još 1950. godine.

---

<sup>72</sup> Ovaj datum postao je i Dan fabrike Novkabel.



SMIRAK SA GLASANJAZ:  
BORA LAZIĆ, VUKICA ERDELIJAN,  
PAYLE ČILINGIRIS, MILAN BRANKUŠ



FRANJA GOSARIĆ PODNOSI REFERAT

Slika br. 7 – Fotografije sa istorijske sednice Radničkog saveta Novkabela

Početak preseljenja na novu lokaciju u industrijskoj zoni počela je novembra 1964. godine, kada je doneta i „odluka o prodaji zemljišta i svih objekata na staroj lokaciji za 700 miliona dinara, Zavodu za komunalnu izgradnju grada“ (S. Vuković 1982). Takođe, uslov za oslobađanje komunalnih nameta za novoizgrađeni pogon u industrijskoj zoni bilo je da se kompletno premeštanje fabrike završi do kraja 1971. godine. Ovde već vidimo nameru grada da oslobodi ovaj prostor za novu namenu – Gradski sportski centar. Ovo je već jasno i nakon što je 1969. Zavod za komunalnu izgradnju grada, zajedno sa Društvom arhitekata Novog Sada, organizovao arhitektonsko-urbanistički konkurs za novi kompleks Gradskog sportskog centra (današnji SPENS) na ovoj lokaciji. Ipak, tokom čitavih 70-ih godina napušteni fabrički kompleks ostao je da postoji na ovoj lokaciji.

Važno je napomenuti da tokom osam godina, koliko je trajalo preseljenje fabrike u industrijsku zonu, Novkabel nije prekidao rad „uz stalni porast proizvodnje“, što „svakog ko se iole razume u to šta je industrija mora da zadivi“ (Petrov 2012).

U periodu između završetka preseljenja Novkabela i početka radova na izgradnji Gradskog sportskog centra postojalo je intenzivno interesovanje građana Novog Sada za budućnost ovog prostora. Tako je jedna od ideja bila i pretvaranje jednog od pomenutih fabričkih tornjeva u prvu astronomsku opservatoriju u Vojvodini. Novosadski *Dnevnik* od 26. marta 1978. godine piše o ovoj ideji: „Svi su izgledi da će jedan fabrički toranj u Novom Sadu najzad biti preuređen u prvu vojvođansku astronomsku opservatoriju. To će obradovati i maštare čiji su pogledi u zvezdanim noćima upereni put nebeskih prostranstava. Znaćće mnogo svim Vojvođanima privrženim

najstarijoj nauci na svetu, a najviše članovima Astronomskog društva *Novi Sad*, koji dugo priželjkuju svoj veliki korak bliže zvezdama“ (Lazić, 1978). Ovo jedan od prvih zabeleženih građanskih inicijativa za pretvaranje napuštenih industrijskih objekata u objekte namenjene nauci, kulturi i obrazovanju. Postojalo je značajno interesovanje i za upotrebu velike hale. Jedna od prvih ideja nakon iseljenja fabrike bilo je smeštanje velike gradske tržnice u ovu halu, za šta su svojevremeno bili urađeni i projekti rekonstrukcije (Tržnica u fabričkoj hali, 1970). Ipak, na kraju se odustalo od ovog rešenja i predložena je izgradnja na prostoru gde je i danas Limanska pijaca. Takođe, velika „hala je svojevremeno bila prepravljena u sportsku halu za Košarkaški klub *Vojvodina*“ (Vrgović, 2017, 315). Ideja o zadržavanju velike hale i integrisanje u budući GSC bila je sastavni deo svih projekata i konkursnih rešenja od 1969. do rušenja kompleksa fabrike. U rešenju koje je prezentovano 1973. godine u nju se smeštaju borilački sportovi (*Za sport, rekreaciju, zabavu i šetnju*, 1973).

Konačno, u martu i aprilu 1979. godine počelo je rušenje fabričkog kompleksa Novkabel. Ovim činom počinje i fizička transformacija ove lokacije iz industrije u prostor namenjen sportskom i društvenom životu stanovnika, ali ujedno i novo poglavlje u razvoju Novkabela.

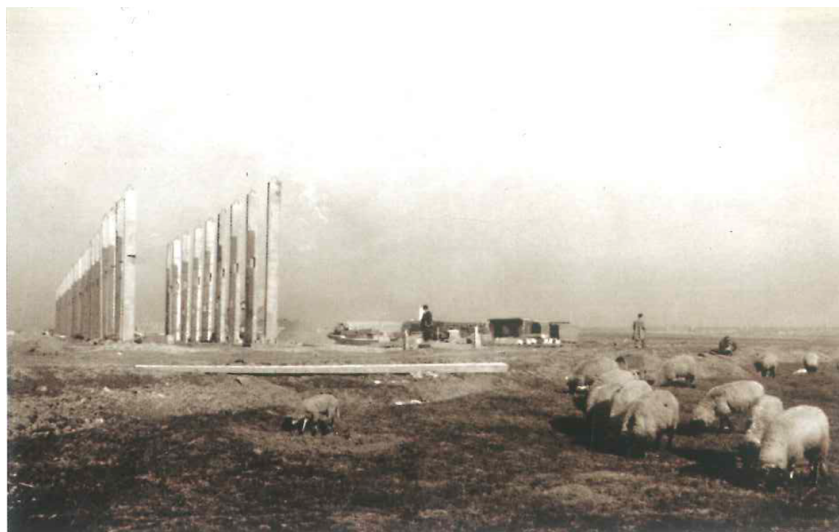


Slika br. 8 – Rušenje poslednjeg fabričkog tornja Novkabela na današnjoj lokaciji Spensa

Industrijska zona *Sever*, u koju je preseljen Novkabel, svakako je najznačajnija i najveća industrijska zona u Novom Sadu, za čije formiranje je bilo potrebno uraditi niz velikih infrastrukturnih promena. Na taj način je ovo područje postalo svojevrsno čvorište glavnih saobraćajnih i infrastrukturnih pravaca u gradu. Već obrazloženom transformacijom železničkog čvora i izgradnjom mosta preko Dunava, ova industrijska zona je sa južne strane ograničena železničkom prugom Beograd–Budimpešta i Glavnom železničkom stanicom. Rekonstrukcijom i korekcijom nekadašnjeg Kanala kralja Aleksandra, današnjeg Kanala Dunav–Tisa–Dunav, obezbeđena je plovna veza između industrijske zone i reke Dunav i izgrađena je Luka Novi Sad s terminalima za robni rečni transport u okviru zone. Pozicioniranje industrijske zone *Sever* na ovu lokaciju uticalo

je i na odluku o trasiranju autoputa Novi Sad–Beograd<sup>73</sup>. Takođe, kroz ovaj prostor se tri glavna novosadska bulevara, na pravcu sever–jug, povezuju sa autoputom. Pored saobraćajne infrastrukture, za funkcionisanje industrijske zone bilo je potrebno uraditi i komunalnu infrastrukturu, ali i druge objekte koji su potrebni. Tako su izgrađeni i prevodnica na Kanalu DTD, prečišćivač otpadnih voda, kao i vodovodna, kanalizaciona, energetska i gasna infrastruktura.

Jedna značajna karakteristika industrijske zone *Sever* je i veliki prostorni kapacitet, koji je planiran s namerom da se ostavi prostorni potencijal za širenje i razvoj industrijskih postrojenja. Ova odluka dovela je do toga da je veliki deo prostora industrijske zone ostao neizgrađen do današnjih dana. Ispostaviće se da je prostor svojom površinom bio prevelik i u decenijama najveće privredne aktivnosti u Novom Sadu. Ove neizgrađene površine su u dobroj meri popunjene zelenilom radi smanjenja uticaja štetnih materija koje je industrija ispuštala u vazduh, kao i stvaranja povoljnog mikroambijenta za radnike u zoni. U ovome je Novkabel bio posebno uspešan. Prema pisanju *Komunalnog lista*, Novkabel je izdvajao godišnje značajna sredstva za ozelenjavanje prostora, oko 200 do 300 hiljada tadašnjih dinara (Sve više zelenila, 1970), što je u današnjoj vrednosti oko 120.000 američkih dolara. Novkabel je i nagrađivan za uređenje svojih zelenih površina, a „zeleni pojas ove fabrike postao je mesto gde radnici provode svaki slobodan trenutak“ (Sve više zelenila, 1970).



Slika br. 9 – Početak izgradnje fabričkog kompleksa Novkabel u industrijskoj zoni 1964. godine

---

<sup>73</sup> Postojale su dve predložene trase autoputa. Pokrajinska vlast zastupala je trasu koja je danas izgrađena, dok je gradska vlast predlagala da se usvoji trasa autoputa preko Fruške gore. U novinama se vodila oštra rasprava o tome koja trasa treba da bude usvojena. O ovoj temi može se više pogledati u tekstovima u *Komunalnom listu* iz 1970. i 1971. godine. Na kraju je presudio jedan glas više u Skupštini Autonomne pokrajine Vojvodine.

### 3.3 Novkabel ERA – rađanje nove industrije

Nova lokacija fabrike u industrijskoj zoni pružala je prostorni potencijal za dalji razvoj Novkabela, što će se i desiti u periodu druge polovine 70-ih godina. Ovaj period obeležila je investiciona gradnja novih industrijskih pogona. Uporedo s prostornom transformacijom Novkabela događa se i transformacija proizvodnje, koja već u ovom periodu počinje da se orijentiše ka novim tehnologijama. Ovaj proces nije bio stihijski, već pažljivo planiran, a umnogome je posledica krize proizvodnje koja se događala polovinom 70-ih. Godine 1976, dolaskom na čelo novog direktora Boška Petrova, predložen je i usvojen novi investicioni program tzv. Plava knjiga, u kojoj je formulisana nova etapa razvoja Novkabela. „U sistemu samoupravljanja u kome je svaka fabrika, kao osnovna organizacija udruženog rada, samostalno raspolagala dohotkom, a time i sredstvima akumulacije, bilo je pitanje kako na nivou radne organizacije obezbediti i udružiti sredstva radi projektovanja i realizacije najmodernijih i tržišno najisplativijih programa“ (Petrov 2012). Ovo je dovelo do odluke o organizovanju biroa za razvoj, koja je doneta na Radničkom savetu 14. decembra 1976. godine. Osnovni ciljevi ovog razvojnog tima Novkabela bili su: „zadovoljenje društvenih potreba za novim proizvodima; Inoviranje postojećeg programa proizvodnje; Proširenje tržišta; i povišenje kvaliteta“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 68). Biro za razvoj oformljen je kao istraživačko-razvojni institut i kao posebna radna zajednica u okviru Radne organizacije, koja je imala saradnju sa 15 naučnih instituta u celoj Jugoslaviji. Među prvim rezultatima ovih napora jeste otvaranje pogona za proizvodnju telekomunikacionih kablova 1978. godine koji će usmeriti dalji razvoj celog Novkabela. U govoru prilikom otvaranja ovog pogona predsednik Poslovnog odbora Boško Petrov naglašava značaj proizvodnje čija tehnologija smanjuje učešće sirovina, a povećava učešće znanja i rada u gotovom proizvodu (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 69-70). Novom proizvodnjom Novkabel ušao je u oblast telekomunikacionih sistema otvorivši mogućnost daljeg razvoja u ovoj oblasti. Ovo je bilo i u skladu s generalnom politikom informatizacije u Novom Sadu, koje je počelo sa uspostavljanjem Elektronskog računarskog centra ERC 1968. godine, u okviru Zavoda za komunalnu izgradnju. Potreba za uvođenjem gradskog informacionog sistema, bila je i posledica intenzivne urbanizacije Novog Sada i potrebe da gradska administracija prati intenzitet ove modernizacije (Hornok 2016). S današnje pozicije, možemo zaključiti da je ovim zapravo započela era, nikad završene, transformacije Novkabela iz fabrike za proizvodnju kablova u ono što danas nazivamo industrijom informacionih tehnologija<sup>74</sup>. Sve ovo daće rezultat u narednoj deceniji, kada će se iz ovog programa

---

<sup>74</sup> Boško Petrov, koji je bio predlagatelj novog investicionog programa, uzor za ovo imao je u nemačkom *Siemensu*, koji je godinu dana ranije, zajedno sa AMD-om, ušao u razvoj mikrokomputera.



izgraditi Fabrika mikrokabela, koja je puštena u rad 27. novembra 1985. godine, gde je već u oktobru 1987. godine počela redovna proizvodnja optičkih kablova, u saradnji s pomenutom radnom zajednicom *Istraživanje i razvoj*. Prilikom puštanja u rad Fabrike mikrokabela naglašava se strateško opredeljenje za ulazak u program mikrokablova i optičkih kablova. „Vojvodina ne raspolaže skupim sirovinama i dovoljnim količinama energije, ali zato ima stručne kadrove, naučne institucije i veliko iskustvo u proizvodnji kablova“ (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 80). Ovde se još jednom ističe usmerenje Novkabela ka proizvodnji zasnovanoj na znanju i informacijama. U tom smislu veoma važna je bila saradnja sa inostranom privredom. Boško Petrov objašnjava da je „osnovni princip bio kooperacija s kojom smo dolazili do novih tehnologija i tržišta. Veliki ugovori bili su sa *Kabele-Faberom* u SR Nemačkoj, *Olivetijem* u Italiji, IBM-om iz Sjedinjenih Američkih Država i Krakovskom fabrikom kablova u Poljskoj“ (Petrov 2012). Analizirajući tadašnji period, on uočava da je „taj pravac, kao i saradnja s naukom, uz stalni porast radne i tehnološke discipline, imao kao rezultat ozbiljan ulazak u mikro i optičku tehnologiju, kao i informatiku, a rad na softver programima može se smatrati pretečom danas najuspešnije izvozne firme u toj oblasti“ (Petrov 2012).

Novkabel je od kraja 70-ih do polovine 80-ih proživljavao svoje „zlatno doba“. Koliki se razvoj Novkabela dogodio u periodu od kraja rata pa do kraja 80-ih godina, možemo videti upoređivanjem dva podatka. Naime, 1947. godine u Novkabelu je radilo 738 radnika, koji su proizveli 2.941 tonu proizvoda, dok je 1986. godine u fabrici radilo 4.500 radnika sa godišnjom proizvodnjom od 53.000 tona. Pored toga, uticaj Novkabela na Novi Sad nije bio samo u industrijskom smislu. Novkabel je bio finansijer mnogih važnih gradskih projekata, kao i izgradnje više od 1.000 stanova<sup>75</sup> za svoje radnike. Novkabel početkom 80-ih predstavlja jednu od najznačajnijih preduzeća u Jugoslaviji, što je i prepoznato 1982. godine kada je dobio nagradu AVNOJ-a za najuspešnije preduzeće u SFRJ. Kao što smo već naveli, krajem 1978. godine je „referendumom usvojena nova programska orijentacija koja je predvidela ulazak Novkabela u proizvodnju proizvoda iz oblasti računarske tehnike“. Kao posledica ove odluke, početkom 1979. godine urađena je „preinvesticiona studija ulaska NFK u oblast proizvodnje računarske tehnike, a sredinom 1979. godine urađen je Elaborat za realizaciju programa ERA (program proizvodnje miniračunara, inteligentnih terminala i terminala)“ (Proizvodnja računskih sistema opredeljenje šire zajednice 1982). Početkom 1981. godine počinju pripreme za osnivanje nove radne organizacije *Elektronski računari*, koje je usledilo nakon što su Novkabel i *Sever* iz Subotice krajem 1980. godine

---

<sup>75</sup> Pogledati u *Monografiji: Novosadska fabrika kablova 1922-2012*. na strani 134.

potpisali ugovor o dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji s mađarskom firmom *Videoton* o proizvodnji mini računara i terminala (Utvrđen predlog za formiranje radne organizacije ERA u osnivanju 1981). Paralelno s pravnim pitanjima traje i obuka kadrova za ovu radnu organizaciju, pa je tako najveći broj inženjerskog kadra tokom 1980. i 1981. godine osposobljavan u zemlji i inostranstvu. Sve ove pripreme realizuju se zajedničkim naporima stručnjaka Novkabela, ASIMPEKS-a i Fakulteta tehničkih nauka (Osnovana Radna organizacija „Elektronski računari“ 1981). RO *Elektronski računari* (Novkabel ERA) osnovana je usvajanjem samoupravnog sporazuma u sredinom 1981. godine, a krajem iste godine pokrenuta je proizvodnja nulte serije računara. Prvi proizvodi u Novkabel ERA bili su „dva sistema za obuhvat i primarnu obradu podataka ERA-60 i ERA-20<sup>76</sup>. Proizvodnja ovih sistema bila je planirana, a „opredeljenje za ovakav proizvodni program je određeno i utvrđenom koncepcijom informacionog sistema u SAP Vojvodini u čijoj se osnovi ide na formiranje regionalnih računarskih centara sa velikim sistemima“. Ova dva računarska sistema predstavljaju prve računare proizvedene u Novom Sadu i Vojvodini. „ERA-60 je sistem za *online*<sup>77</sup> i *offline* obuhvatanje i primarnu obradu podataka koji omogućava brzu, jednostavnu i efikasnu pripremu podataka koji se mogu prikupljati na magnetnoj traci na kojoj je standardizovana po IBM normama“. Dok je, „računarski sistem ERA-20 savremeni računarski sistem“, koji zbog „optimalnog odnosa *cena–učinak* predstavlja veoma efikasan uređaj za korisnika“. Ovaj računar „može se koristiti kao samostalna jedinica ili kao sastavni element u mreži računara“ (Prezentacija računarskih sistema ERA-60 i ERA-20 iz proizvodnog programa RO "Elektronski računari" u osnivanju 1982). Nakon prvih godina proizvodnje Novkabel ERA krenula je u razvijanje personalnih mikroročunara. Pozitivni impulsi u ostvarenju ovog cilja imali su potpisivanje samoupravnog sporazuma o saradnji sa *Iskra Deltom* iz Slovenije 1983. godine, na proizvodnji i razvoju mikroročunara PARTNER-verzija ERA (Potpisan samoupravni sporazum sa Iskra Deltom 1983), kao i integrisanja 1984. godine RO ERA sa AOP (automatska obrada podataka) koja je pripadala Internoj banci. RO ERA je tada znatno povećala broj zaposlenih inženjera, ali i klijente kojima su uslužno radili obradu podataka, knjigovodstvene usluge, praćenje kupaca, dobavljača i obračuna ličnih dohodaka. Ovo je doprinelo i tržišnoj orijentisanosti ERA programa kao i finansijsku održivost (Kudić 1984). Vladimir Timko, rukovodilac proizvodnje

---

<sup>76</sup> Detaljne tehničke specifikacije ovih računarskih sistema mogu se videti u tekstu *Prezentacija računarskih sistema ERA-60 i ERA-20 iz proizvodnog programa RO „Elektronski računari“ u osnivanju* u 155. broju lista *Novkabel* iz 1982. godine.

<sup>77</sup> Ovo predstavlja prvi oblik internet veze. U istom članku u listu *Novkabel* ovo umrežavanje sistema objašnjava se na sledeći način: „Računarski sistem ERA-60 se može vezati telekomunikacionom linijom za *HOST* računar, čime se omogućuje *ON LINE* način rada. Pošto ovaj sistem poseduje i kontroler za četiri telekomunikacione linije, na njega se mogu vezivati udaljeni terminali i time graditi računarska mreža za distributivnu obradu podataka.“

računara, za list *Novkabel* kaže da se počelo i s proširenjem memorije na ERA-20 i instaliranju novog operativnog sistema, čime je zapravo „stvoren nova mašina“ i prototip računara koji je bio kompletno proizveden u Novkabelu, a čiji je „operativni sistem standardni za mikroracunare – američki“ (Kudić 1984). Ovi računari podržavali su IBM protokole koji su „najrasprostranjeniji u svetu, a time se omogućuje prodaja naših terminala u IBM-ovim mrežama“. Na kraju ovog članka se konstatuje da „uzimajući u obzir da je u ovoj OOUR najkvalifikovanija radna snaga, bilo je i realno očekivati da se ovaj potencijal ne bavi samo sastavljanjem gotovih elemenata, nego da se usvajanjem novih sistema na tržištu pojavi i novi računar koji će imati *vlastitu pamet*“ (Kudić 1984). Godinu dana kasnije, 1985, prvi put je predstavljen javnosti mikroracunar ET-188. Zanimljivo je da je ovaj računar prvi put prezentovan na *Sterijinom pozorju*, za koji je sačinjen posebni informacioni sistem<sup>78</sup>. Evidentno je da je razvoj računara u Novkabel ERA pratio trend razvoja računara u svetu, a naročito je postojala želja da se proizvede računar kompatibilan s računarima koji su se razvijali na američkom tržištu. Iako je ovo bila logična odluka, nju ne možemo posmatrati van konteksta međunarodne pozicije Jugoslavije, koja je bila u tom trenutku u poziciji između istočnog i zapadnog bloka. Novkabel je kroz kooperacije sa zapadno evropskim i američkim kompanijama zapravo omogućavao dostupnost ove tehnologije i u zemljama istočnog bloka, koji ih zbog međusobnog embarga nisu mogli direktno kupovati. Na taj način je ostvarena saradnja sa *Olivettijem*, kao i sa IBM-om, sa kojim je 1988. godine potpisan i ugovor o poslovno-tehničkoj saradnji. Ovim ugovorom Novkabel ERA „stiče pravo proizvodne montaže za Jugoslaviju dobro poznatih računara iz serije IBM 9370“, a tim i „dobija mogućnost da dostigne najviši stupanj razvoja informacione tehnologije“ (Banovčanin 1988). Iako se *Olivetti* i IBM računari nisu zaista proizvodili u Novkabelu, već uglavnom asemblirali i servisirali, ove kooperacije imale su ogroman uticaj na razvoj kadrova. Novkabel ERA je suštinski proizveo prvu generaciju programera, kojoj je pružio mogućnost da rade u Novom Sadu. Dobar deo ovih stručnjaka je svoje karijere nastavio širom sveta.

---

<sup>78</sup> Na konferenciji za štampu organizovanoj 27. maja 1985. godine u okviru *Sterijinog pozorja* prezentovan je računar ET-188 i softverski paket „koji obrađuje kompletnu problematiku svih *Sterijinih pozorja* do danas i prati učešće svakog glumca na ovom pozorju, kao i učešće u drugim predstavama u Jugoslaviji od 1945. do danas“ (izvod iz članka *Veliki interes za naše računare* u broju 187. lista *Novkabel*).



Slika br. 10 – Proizvodni pogon personalnih računara u kuli Novkabela



Slika br. 11 – Reklamni plakat za personalni računar ET-188

### 3.4 Kula koja je promenila sve

U ovom istraživanju posebno smo se fokusirali na razvoj proizvodnog programa Novkabela ERA, ne samo što je kroz ovaj program započeta transformacija Novkabela u proizvodnom smislu već i zbog toga što je Novkabel ERA donela promene u koncepciji prostora za proizvodnju. Naime, između klasičnih industrijskih hala u kompleksu fabrike Novkabel započeta je 1982. godine, a u martu 1983. i završena, izgradnja poslovno-proizvodne zgrade od 11 spratova. Objekat koji je projektovao poznati novosadski arhitekta Milorad Milidragović, a izgradio *Neimar*, predstavlja arhitektonski eksces u prostoru industrijske zone, a s obzirom na to da je „zgrada izolovana u krugu industrijske zone na severnom obodu gradskog područja, njena silueta je prepoznatljiva i vidljiva skoro iz svih delova grada, uključujući i vizure sa Petrovaradinske tvrđave“ (Mitrović 2007, 31). Iako je „jedna od najlepših zgrada u industrijskoj zoni Novog Sada (...), koju odlikuju smela konstruktivna rešenja s velikim konzolama, i posebno uspešno rešeni unutrašnji prostori sala i kancelarija“ (Gordana Milidragović 2000), ovaj objekat posmatramo u kontekstu teze ovog poglavlja da se promenom i evolucijom načina proizvodnje u okviru fabrike Novkabel dogodila i promena koncepcije prostora za proizvodnju. „Usamljena, stilski i oblikovno, među desetinama klasičnih industrijskih hala, svojom arhitekturom kao da najavljuje tektonsku promenu industrije koja će se desiti u narednim decenijama – sirove fabričke hale zameniće generički kancelarijski prostori bez bučnih mašina“ (J. M. Slobodan Jović 2020). Posebno zanimljivo jeste odluka jednog samoupravnog socijalističkog preduzeća da svoju upravnu zgradu izgradi kao *poslovnu-proizvodnu kulu*, u maniru jednog od simbola kapitalističkog društva. Iako ovakva praksa u socijalističkoj Jugoslaviji nije nepoznata<sup>79</sup>, Novkabelova kula izgrađena je van urbanog dela grada i nije prostorno ograničena, te samim tim može se zaključiti da njen oblikovni izraz ima u najvećoj meri simboličku vrednost. Iako ne postoji nijedan zvanični zapis<sup>80</sup> ili podatak koji bi nam otkrio prave razloge zbog čega se odlučilo na gradnju ovakvog tipa objekta, što je takođe vredno pomena, ovde ćemo izneti nekoliko mogućih pravaca razmišljanja koji su argumentovani istraživanjem u ovom poglavlju. Već smo naveli da su, usled razvoja informacionih tehnologija, kadrovi Novkabel ERA i tadašnje rukovodstvo bili orijentisani ka saradnji sa zapadnoevropskim i američkim kompanijama, te u skladu s tim možemo tvrditi da je i kula Novkabela predstavljala refleksiju korporativne kulture i

---

<sup>79</sup> Najpoznatiji primeri su zgrada Centralnog komiteta SKJ u Beogradu, kao i kule TR-2 i TR-3 na Trgu Republike u Ljubljani.

<sup>80</sup> Postojala je anegdota među radnicima Novkabela da je Boško Petrov doneo odluku da se upravna zgrada gradi kao kula da bi se mogla videti iz njegovog rodnog Mošorina (iz razgovora sa nekadašnjim direktorom Novkabel ERA Vladimirom Timkom).



prezentaciju poslovne moći Novkabela, koji je u tim godinama bio jedno od najvažnijih novosadskih firmi. „Imajući ovo u vidu, arhitekta Milidragović svojim objektom veoma uspešno prostorno manifestuje moć i prosperitet ove kompanije. Sa svojih 11 spratova, ova kula se dramatično izdiže iznad relativno niskih objekata u industrijskoj zoni, markirajući tako svoju posebnost kako u neposrednom urbanističkom kontekstu, tako i u vizuri čitavog grada“ (Jović 2018). I Vladimir Mitrović opisujući ovaj Milidragovićev objekat primećuje da ravna krovna konstrukcija s naglašenim dodacima potencira gracioznost i visinu ovog objekta, smatrajući da bez sumnje „poseduje neki američki duh – duh postojbine oblakodera“ (Mitrović 2007, 31). Reprerentativnost objekta je sigurno uticala na donošenje odluke da se upravni objekat gradi kao kula. Na poslednjem spratu nalazio se i svečani restoran, mesto na kojem su se, prema rečima jednog od direktora Novkabela Mileta Đapića, završavale sve poslovne posete raznih domaćih i inostranih delegacija. Iz ovog restorana na 11. spratu pružao se panoramski pogled na ceo fabrički kompleks, kao i na Novi Sad. S druge strane, Novkabelova kula i u današnjem urbanističkom kontekstu predstavlja repenu tačku i orijentir naspram koje možemo da identifikujemo prostor industrijske zone.



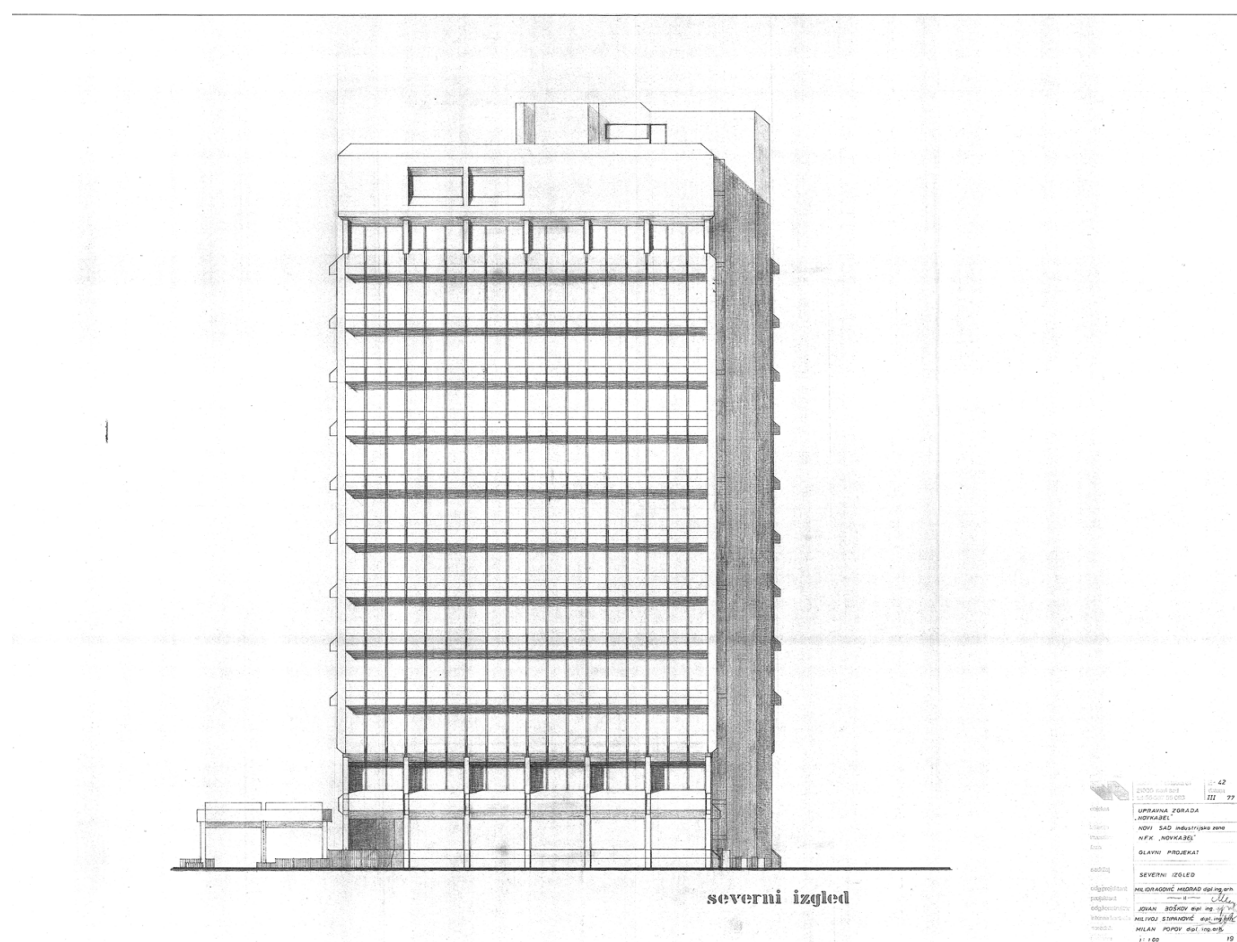
Slika br. 12 – Fotografija kule Novkabela iz 80-ih godina

Pored oblikovnog izraza, za ovaj rad važnija je analiza programske strukture ovog objekta. Nagoveštaj ovoga nalazi se u samoj tipologiji. Novkabelova kula je *poslovno-proizvodna* zgrada, što predstavlja specifičnu mešavinu programa u ovako visokom objektu. Iako ne postoje pisani tragovi o razlozima da se u ovaj objekat useli proizvodnja elektronskih računara, iz razgovora sa Vladimirom Timkom<sup>81</sup>, nekadašnjim direktorom Novkabel ERA, saznajemo da je ovo bila posledica pokušaja da se *zaobiđu* zakonski propisi koji su bili na snazi početkom 80-ih. Naime, prema njegovoj tvrdnji, nakon početka gradnje objekta, „donet je propis koji je zabranjivao izgradnju čisto poslovnih i upravnih objekata u preduzećima“, te je, uselivši proizvodnju elektronskih računara, rukovodstvo Novkabela ovaj objekat predstavilo kao poslovno-proizvodni, na osnovu čega je dobijena dozvola za završetak objekta. Bez obzira na to da li je reč o racionalnom korišćenju prostora ili nekoj vrsti podilaženja *radničkom samoupravnom* senzibilitetu Novkabela, ono što je nesporno jeste prepoznavanje mogućnosti da se u jednu klasičnu poslovnu zgradu useli novi proizvodni pogon. Sama ova činjenica, posmatrajući je retroaktivno, predstavlja trenutak u kojoj je nesvesno napravljena promena prostornog koncepta industrijske proizvodnje. Naročito jer su se u ovu zgradu prvo uselili program elektronskih računara i sektor automatske obrade podataka (Novosadska fabrika kablova AD 2007, 74). Od 11 spratova ovog objekta pet spratova predviđeno je za Novkabel ERA. Na prvom i drugom spratu nalazila se proizvodnja hardver računarskih sistema, na trećem spratu je bila smeštena automatska obrada podataka i testiranje računarskih sistema. Četvrti sprat su ispunjavale učionice za obuku korisnika sa pratećim prostorijama i marketing služba, dok su se na petom spratu nalazili proizvodnja softvera i demonstrativni centar sa dva računarska sistema. U okviru objekta nalazio se i prostor za servis elektronskih sklopova (Pravi rezultati tek predstoje 1984), a na ostalim spratovima nalazili su se administracija i uprava Novkabela. Ako analiziramo organizaciju unutrašnjeg prostora, videćemo da je arhitekta Milidragović koristio klasični koncept *open space* poslovnog prostora, koji omogućava laku transformaciju prostora i prilagođavanje različitim vrstama delatnosti. Uz ovaj prostor on postavlja stepenišno jezgro sa servisnim i pratećim prostorima. Uz ovako jednostavnu koncepciju objekta bilo je moguće prilagoditi prostor i proizvodnom pogonu i administraciji.

---

<sup>81</sup> Vladimir Timko je zaposlen u Novkabel ERA od samog osnivanja, a u dva navrata je bio i njegov direktor u periodu 1985–2004. godine. Razgovor je vođen u avgustu 2022. godine.

Na osnovu svega navedenog možemo zaključiti da se prostorna vrednost poslovno-proizvodne kule Novkabela nalazi i u činjenici da ona predstavlja *mesto rođenja novosadske IT industrije*<sup>82</sup>, ali i da u arhitektonskom smislu predstavlja mesto koje svedoči procesu transformacije prostora za proizvodnju. Izgradnja kule je posledica unutrašnje evolucije Novkabela iz proizvodnje sekundarne industrije u proizvodnju zasnovanu na informacionim tehnologijama, koja potpuno menja karakter proizvodnog prostora. Ovo naročito možemo videti danas, kada je jedna od najvećih izvoznih industrijskih grana u Srbiji – IT industrija – uglavnom smeštena po poslovnim zgradama, lokalima, pa i privatnim stanovima, potpuno integrisana sa stanovanjem i drugim poslovanjem. Metaforički rečeno, možemo reći da je u kuli Novkabela počelo rastakanje koncepta zonskog planiranja Novog Sada.



Slika br. 13 – Izgled kule Novkabel ERA iz projekta Miodraga Milidragovića

<sup>82</sup> Ovu ideju je autor ovog rada prvi put izneo 2019. godine u sklopu kataloga izložbe *Fokus na modernizam: Arhitektura Novog Sada 1970-1985*, a zatim ju je i razradio 2020. godine u tekstu *Kula Novkabela: Visina koju je Novi Sad jednom dostigao* na internet portalu *BeforeAfter*.



### 3.5 Kritika funkcionalnog zoniranja grada

Preseljenje fabrike Novkabel i završetak formiranja industrijskih zona dolaze u periodu pojave prvih kritika funkcionalne segregacije urbanog prostora. U ovom periodu ukazuje se na problem zoniranja kao faktora koji negativno utiče na kvalitet života u gradu. Ovo se najviše odnosi na problem udaljenosti i podvojenosti života i rada u urbanoj sredini. Vreme provedeno u saobraćaju, kao i dezintegrisanije urbaniteta grada, predstavljaju neke od osnovnih argumenata za kritiku modernog planiranja. Takođe, ne treba zanemariti ni promene u strukturi privrede Novog Sada i Vojvodine u periodu nakon Drugog svetskog rata. Prve dve decenije nakon rata obeležene su intenzivnom i planiranom konverzijom privrede iz primarne u sekundarnu delatnost. Na nivou Vojvodine ovo možemo videti u ekonomskim pokazateljima. „Tako je udeo primarnih delatnosti iz 1947. u 1969. godini opao sa 70,9% na 47,48%, dok je udeo sekundarnih porastao sa 13,7% na 29,4% i tercijarnih delatnosti sa 15,4% na 23,28% u istom periodu“ (Ekonomski institut u Beogradu 1971). Takođe, strukturalna pomeranja pokazuju iste tendencije. U ovim podacima možemo videti i konstantan rast tercijara, koji će krajem sedamdesetih i u osamdesetim godinama polako preuzimati primat u strukturi privrede, kada se dešava i mali *privredni bum* u Vojvodini. O ovome piše i Vladimir – Braca Mušič, koji 1980. godine u svom referatu o urboekonomskim pitanjima Novog Sada na simpozijumu *Koncepcijska pitanja i planiranja naselja socijalističkog društva – na primeru izgradnje naselja Mišeluk*, kada konstatuje da se na osnovu pomeranja u strukturi privrede grada „poslednjih godina počinju ispoljavati prvi znaci opadanja relativnog značenja industrije kao *gradotvornog faktora*“. Mušič ukazuje da su tercijarni i kvartarni sektor „u grupama društveno-ekonomskih delatnosti, koje, bez svake sumnje, traže urbanu koncentraciju stanovništva“, te da njihov uticaj na ekonomiju koji će prevazići industrijsku proizvodnju u gradu ne treba posmatrati kao „ideološka opredeljenja i davanje vrednosnih ocena, već kao konstataciju koja, pored analogija i homologija iz razvijenih zemalja, upozorava na strukturalne promene koje će doživeti naše gradske sredine u budućnosti“. On tvrdi da su industrijske zone prostori gde su *industrijski grad*, *grad trgovačke razmene*, *finansijska metropola* i druge forme urbanizovanog prostora odražavali svoju pravu prirodu. Za njega se ova „prava priroda“ vidi u „preovlađujućem sistemu manipulacije s viškom vrednosti“, što za posledicu ima „zoniranje i prostornu segregaciju, špekulacije sa zemljištem i iskorišćavanje gradske rente, preovlađivanje preduzetničkog i sektorskog interesa nad širim društvenim interesom“. Očigledno je pitanje promene koncepcija prostora za proizvodnju u gradu vezano za promenu tehnoloških procesa proizvodnje. To i Mušič primećuje, ukazujući na to da je ključ odnosa savremenog grada i industrije zapravo „izbor tipa industrija koje i u daljoj budućnosti traže podlogu velike urbane aglomeracije kao svoj dominirajući lokacijski faktor“. On primećuje da je potrebno ići ka industriji „koja sama *potražuje* specijalizovane servise

naučnoistraživačkih, marketinških, dizajnerskih i sličnih aktivnosti. Za ovaj tip industrije karakteristične su i manje jedinice, neagresivnost do prirodne sredine i fleksibilnost u odnosu na prostor“.<sup>83</sup> Sva ova Mušičeva predviđanja koja su u skladu sa ekonomskim teorijama ovog perioda pokazaće se da su u velikoj meri tačna. Tip industrije koji Mušič opisuje brendiraće Ričard Florida (*Richard Florida*) kroz koncept *kreativnog grada*, koji se pokazao kao kratkoročni pokušaj da se nadomesti nestala industrija u gradovima.

Teorijske kritike zoniranja grada u sedamdesetim i osamdesetim godinama, ne možemo da posmatramo izvan ideološkog okvira radničkog samoupravljanja. I u tom smislu postoji težnja ka smanjivanju ili ukidanju diferencijacije prostora za rad i život. To proizilazi i iz teorijske dijalektike radničkog samoupravljanja – o čoveku kao radniku i čoveku kao stanovniku grada. Prvi put se pojavljuju razmišljanja da, ako se izuzmu pitanja tehnoloških procesa proizvodnje, koja se konstantno razvijaju, treba doći do integracije ova dva prostora. Aleksej Brkić povodom ovoga iznosi sledeće:

„Razume se, u pitanju nisu pogonski uslovi, operativni zahvati, specijalizacija površina ili slična neizbežna ograničenja, tu je u pitanju koncepcijsko produženje radnog i delatnog prostora prema prostoru uopšte, njegova nedeljivost s kapacitetom stanovanja, odmora, zabave, snabdevanja, u svemu s kapacitetima za proizvodnje života. Jer se čovek u svojstvu radnika i čoveka u svojstvu stanovnika, ili kakvom inače svojstvu, ne može razdvajati bez poraza ili jednog ili drugog svojstva, radnik ne polazi na posao ostavljajući svoj život kod kuće, on nije duh žitelja kao što na svom radnom mestu nije samo tehnološka senka, ljudi nisu duhovi i vampiri.“ (Brkić 1985, 15-22)

Sve ovo ukazuje da je u periodu druge polovine sedamdesetih i u osamdesetim godinama prošlog veka postojala teorijska osnova za razvoj urbanističkog planiranja koje je podržavalo integraciju prostora za život i rad, a koji su bili u skladu sa sektorskim pomeranjima u privredi Novog Sada, kao i ideološkim usmerenjima radničkog samoupravljanja. Novi Sad se od

---

<sup>83</sup> Vladimir – Braca Mušič, “Promene ekonomskih mogućnosti i njihov uticaj na strukturu i organizaciju korišćenja gradskog prostora”, referat sa simpozijuma *Koncepcijska pitanja i planiranja naselja socijalističkog društva - na primeru izgradnje naselja Mišeluk u Novom Sadu*, bez paginacije, Novi Sad, 1980.

segregacije prostora za život i rad kretao ka njihovoj integraciji. I pored toga, generalni urbanistički planovi u Novom Sadu su i danas zadržali koncept zoniranja namena. Pomalo je poražavajuće da se u decenijama nakon ovih teorijskih osnova iz osamdesetih godina u urbanističkom planiranju nije desila nikakva značajna promena, a naročito ako uzmemo u obzir u međuvremenu potpuno promenila privredna slika Novog Sada.



Slika br. 14 – Avio-snimak završenog fabričkog kompleksa 1985. godine

### 3.6 Tranzicioni epilog

*Tranzicija* ka tržišnoj ekonomiji dovela je do skoro potpunog brisanja industrijske proizvodnje u gradu. „Od preko trideset bivših SOUR-a i velikih radnih organizacija koji su zapošljavali 1985. godine preko 75.000 radnika na teritoriji opštine Novi Sad (ne računajući tu zaposlene u javnom sektoru: u organima uprave, školstvu i zdravstvu), proces tranzicije i privatizacije uspešno je

prebrodilo svega nekoliko preduzeća (...) u kojima danas radi jedva oko 5.000 zaposlenih” (Kršev 2018).

Logično, sudbina Novkabela bila je vezana za proces propadanja novosadske industrije. Novkabel, koji je brojao više od 4.500 zaposlenih, svoju *tranziciju* završio je kao preduzeće u restrukturiranju sa svega 300 zaposlenih (Kršev 2018). Ono što, pak, začuđuje jeste brzina kojom je, skoro 70 godina stara, fabrika doživela potpuni kolaps. Naročito ako uzmemo u obzir, na vreme započetu transformaciju proizvodnje, koja je bila u koraku sa svetskim trendovima kapitalističkog zapada. Upravo ovakva poslovna orijentacija Novkabela nije mogla da preživi period embarga SRJ. Za Boška Petrova, ovaj period predstavlja prekretnicu Novkabela, a uzrok propadanja ne vidi isključivo u tržišnoj tranziciji, već i u političkom faktoru, a naročito u pojavi nacionalizma, koji je bio veoma prisutan na prelasku u devedesete godine. On tvrdi da je širenje nacionalizma i straha imalo uticaj i na radnike Novkabela. „Prva manifestacija ove sile ispoljava se javno na dan Jogurt revolucije. Urlajući i uzvikujući parole protiv onih bez kojih ne mogu da postoje, oni predvode masu u potpunu propast. Za njih su Evropa i zapadne republike zlo sa kojim odmah treba prekinuti odnose, a ne treba ni spominjati da potpuno zanemaruju činjenicu da upravo na taj privredni prostor NFK plasira 80% svoje proizvodnje“ (Petrov 2012). Na ovaj način se i na primeru Novkabela pokazala problematična podvojenost našeg društva, koje, u želji da sačuva svoju neutralnu poziciju između globalnih političkih polova, precenjajući sopstvenu poziciju i snagu, zapravo nanosi štetu sopstvenom razvoju. Nacionalizam i izolacionizam, u državi ograničenih kapaciteta, uništili su razvojni potencijal Novkabela, koji je bio jedino moguć s pristupom globalnom tržištu i tehnologijama.

### 3.7 Nova era

S druge strane, u drugoj deceniji 21. veka u Novom Sadu, uglavnom samoinicijativno, razvija se industrija informacionih tehnologija, koja je u 2021. godini za prvih deset meseci, prema podacima Narodne banke Srbije, dostigla izvoz od skoro 1,5 milijardi evra, više nego izvoz poljoprivrede. Rast u odnosu na prvih deset meseci iznosio je čak 28 odsto, procene su da je veličina domaćeg IT tržišta oko tri milijarde evra (U 2021. izvoz IT sektora premašio poljoprivredu 2021). Uz sve to novosadska IT industrija zapošljava oko 10.000 radnika u oko 250 kompanija. Ipak, u urbanističkom planiranju Novog Sada ovaj dominantni industrijski sektor ne predstavlja nikakav faktor. I tek usvojeni GUP Novog Sada do 2030. godine ni na jedan način ne prepoznaje

specifičnost ove industrije, već je razmatra zajedno sa namenom *poslovanje*, dok se i dalje održava koncept zoniranja namena u gradu i insistira na *čuvanju* industrijskih zona.

Novosadska fabrika kablova i dalje postoji pod originalnim imenom, ali je, posle nekoliko privatizacija, svaki oblik proizvodnje ugašen u drugoj polovini 2010-ih. Ono što je ostalo iza ovog nekada industrijskog giganta jeste oko 40 hektara zemljišta sa kompletno opremljenom komunalnom infrastrukturom. Upravo zbog toga kompleks Novkabela, zajedno sa ostatkom radne zone *Sever II*, predstavlja ogroman potencijalni prostor za širenje Novog Sada, i to po principu integracije industrije i stanovanja.

Istovremeno, na ovoj lokaciji počinje da se razvija kompleks namenjen IT industriji. Iako je razvoj IT parka baš na lokaciji Novkabela više posledica slučajnosti i špekulacija sa građevinskim zemljištem nego strateškog razmišljanja i planiranja, ovakav razvoj situacije predstavlja prvi korak u fizičkom ostvarenju teze ovog poglavlja. Posebno jer je kula Novkabela prvi objekat koji je dobio novu (staru) namenu. Tokom 2021. godine privatizovana *Novosadska fabrika kabela AD* ulazi u projekat rekonstrukcije ovog objekta, s namerom da je pretvori u poslovni objekat projektovan prema zahtevima IT industrije (Kula Novkabel: Novo ruho za istorijsko sedište IT industrije u Novom Sadu 2022). Pored rekonstrukcije kule, u toku 2023. godine u halu nekadašnje *užare*, očekuje se useljenje jedne od najvećih novosadskih IT kompanija (Novaston, Schneider Electric i Novkabel razvijaju IT oazu u Novom Sadu 2021), a procenjuje se da će u narednih nekoliko godina u ovom kompleksu raditi više od 4.500 ljudi

S druge strane, ova industrija, u najvećem delu orijentisana na proizvodnju softvera, potpuno je komplementarna sa stanovanjem. Integracijom ovih namena ostvarile bi se i želje urbanista 80-ih godina o smanjivanju rastojanja između prostora za stanovanje i rad, a pozitivno bi uticalo i na saobraćajno opterećenje u Novom Sadu. Takođe, u ovom delu vrtićemo se na početnu vezu između železnice i industrije koja i sad, skoro čitav vek kasnije, na potpuno drugi način i dalje može da utiče na razvoj industrije. Kako je 2022. godine puštena u rad rekonstruisana *brza pruga* Novi Sad–Beograd, otvara se mogućnost da se uz pomoć brze železnice prevaziđe jedan od osnovnih problema novosadske IT industrije – ljudski resursi. Koncentracijom IT kompanija u industrijskoj zoni koja se nalazi neposredno uz glavnu železničku stanicu skraćuje se dodatno vreme putovanja od Beograda do Novog Sada, čime se otvara novi prostor na tržištu rada. Još jednom u istoriji, kontakt železničke stanice i pruge sa industrijskom zonom predstavlja potencijal za razvoj novosadske privrede. Sve ovo i dalje nije dobilo svoju refleksiju u urbanističkom planiranju. Potpuna orijentisanost na servisiranje *investitorskog urbanizma* dovela je do toga da u današnjem

planiranju Novog Sada ne postoji kvalitetna sinteza različitih gradograditeljskih faktora (industrije, saobraćaja, stanovanja, javnih prostora i sl.), koji jedino u sintezi mogu ostvariti kvalitetan urbani prostor.

Postavlja se pitanje iz kog razloga se i dalje insistira na segregaciji prostora za život i rad u slučajevima u kojima ne postoje tehnološki i ekološki zahtevi i ograničenja. Dodatno, uočavamo razdvajanje i u okviru prostora za rad, pa se tako namena kao što je „poslovanje“ planira uz stambene zone ili u perifernim zonama grada, dok se bilo kakva vrsta proizvodnih pogona distancira još dalje u odnosu na gradsko jezgro. To dodatno pogoršava situaciju zbog transporta ljudi koji rade u tim pogonima, njihovih uslova rada i načina života. Opravdanost ovakvog planiranja posebno se može osporiti ukoliko govorimo o industriji koja je sa stanovišta ekoloških i tehnoloških uticaja komplementarna sa stanovanjem. Paradigmatski primer za ovu situaciju je investicija kompanije *Continental* u Novom Sadu. Kao jedna od najznačajnijih i najvećih investicija u industriji u Novom Sadu, tako je R&D centar fabrike *Continental* useljen u stambeno-poslovni objekat *Pupinova palata*, dok je proizvodni pogon u kojem se proizvode i sklapaju ekrani za automobilsku industriju smešten izvan već postojećih industrijskih zona u blizini Kaća. S obzirom na to da se radi o tehnološkoj kompaniji koja zapošljava visokokvalifikovane inženjere, nije jasan interes da se vrši ovo odvajanje. Argument vezan za veličinu prostora potrebnih za proizvodnju je razumljiv, ali ne i potpuno opravdan, s obzirom na to da je „megafabrika“ *Continental* od 30.000 m<sup>2</sup> daleko manja od najvećeg šoping centra *Promenada*, koji je sa oko 150.000 m<sup>2</sup> izgrađene površine smešten u samu centralnu zonu grada.

Usled velikih prostornih kapaciteta i infrastrukturne opremljenosti, industrijske zone mogle bi da postanu poligon na kojem bi se desila promena načina urbanističkog planiranja. Industrijska postrojenja, poput *Continental*, mogla bi biti planirana zajedno sa stanovanjem i drugim sadržajima. Bez detaljnijeg ulaženja u temu, možemo naslutiti pozitivne efekte ovakvog planiranja na kvalitet života ljudi koji rade u ovoj industriji, pozitivnih ekoloških aspekata i smanjenja saobraćaja u gradu, ali i dodatnih mogućnosti ekonomske eksploatacije zemljišta. Osim novih načina urbanističkog planiranja, programski hibridi doveli bi nužno i do novih oblikovnih arhitektonskih izraza, kao i kreiranja potpuno novih programa.





Slika br. 15 – Rekonstrukcija objekta Novkabel ERA

U ovom poglavlju prikazali smo uzročno-posledične odnose između razvoja Novosadske fabrike kablova i planiranja prostora za proizvodnju u Novom Sadu, predstavljajući ga kao paradigmatički primer šire prostorne transformacije. Ovaj odnos je dvosmeran i uspostavlja se između arhitektonskih i urbanističkih prostora, s jedne strane, i tehnološkog i ekonomskog razvoja

industrije, s druge. Analizom slučaja Novkabel možemo utvrditi sledeće zaključke koje se dovode u vezu s postavljenim hipotezama u ovom radu.

Prostor Novkabela nastao je kao posledica modernizacijskog procesa urbane matrice Novog Sada. Kreiranje ovog prostora, kao dela industrijskih zona, ostvaruje se pod uticajem dva faktora. Prvi je industrijski razvoj, za koji je bilo potrebno obezbediti veliki prostorni kapacitet, van stambenih naselja, dobro povezan sa saobraćajnom infrastrukturnom u gradu. Drugi je opredeljenje da se ova urbanistička transformacija grada izvede u skladu sa načelima Atinske povelje, kojom se predviđa funkcionalno zoniranje grada. Iako se prve ideje o koncentraciji industrije u gradu pojavljuju već na početku 20. veka, ovaj proces realizovan je u potpunosti prema idejama modernističkog planiranja i predstavlja možda jednu od najradikalnijih, ali i najdoslednije realizovanih urbanističkih odluka u urbanoj istoriji Novog Sada. Takođe, može se zaključiti da po pitanju planiranja industrijskih zona postoji i najveći kontinuitet ideja između regulacionih planova pre Drugog svetskog rata i generalnih urbanističkih planova nakon rata.

Ovaj kontinuitet možemo posmatrati i kroz racionalno sagledanje potreba za urbani razvoj grada, a koja se uvek nalazi u odnosu dva povezana procesa – industrijalizacije i urbanizacije. Iz analize urbanističkih transformacija Novog Sada jasno se može zaključiti da je prostorno širenje grada kao i intenzivna urbanizacija, direktna posledica razvoja industrije u gradu, što se može videti u nekoliko stvari. Industrijski rast posledično je doveo do demografskoga rasta, prilivom stanovništva u urbane sredine u potrazi za boljim ekonomskim uslovima života. S druge strane, porast stanovnika stvorio je potrebu za prostornim širenjem grada i formiranjem novih stambenih zona. Ovaj prostorni kapacitet je ostvaren, upravo, izmeštanjem saobraćajne infrastrukture i koncentracijom industrije u industrijskim zonama. Dakle, ovaj prostor je direktno i indirektno uticao na industrijski i urbanistički razvoj grada.

I danas, ovaj prostor predstavlja potencijal na kojem je moguće izvršiti novi industrijski i urbani razvoj Novog Sada. Veliki prostorni kapacitet ove zone pozicioniran blizu istorijskog jezgra grada adekvatan je za novo prostorno širenje grada kreiranjem novih stambenih zona. Takođe, transformacijom dominantnog tipa industrije u gradu otvara se mogućnost integracije industrije i stanovanja na ovom prostoru. Na neki način ovo bi predstavljalo dovršetak procesa transformacije Novkabela, koje je prekinuto u postsocijalističkom tranzicionom periodu. Sve ovo ukazuje da ovaj prostor i dalje poseduje potencijal da generiše novi ciklus industrijalizacije i urbanizacije Novog Sada. U metaforičkom smislu kula Novkabela može predstavljati tačku inicijacije ovog novog ciklusa.



#### **4. BULEVAR – PROSTOR NOVE DRUŠTVENE KLASE**

Ako je industrijalizacija uslov, a urbanizacija cilj modernizacije, za definisanje urbaniteta grada potreban je prostor koji karakteriše urbano društvo koje ga naseljava. Ovaj prostor stvara distinkciju od, na primer, monoindustrijskih ruralnih naselja, koja iako su industrijalizovana i naseljena, nemaju prostor koji ih karakteriše kao urbano naselje. U Novom Sadu, ovu dijalektiku prostora (stanovanje–rad), povezuje Bulevar 23. oktobra, koji integriše i definiše urbani prostor. Njegovo formiranje posledica je i industrijalizacije i urbanizacije, ali bez njega ova dva procesa ne bi kreirala urbanitet Novog Sada. Linearan potez je samo jedan od urbanih oblika kojim se uspostavlja ovaj tip, ali kao takav ima prirodno utemeljenje u razvoju urbane matrice grada, kao i u teorijskim odlikama modernističkog urbanizma.

Samim tim na početku poglavlja prikazujemo istorijske urbane okolnosti Novog Sada, ali i studije slučaja iz Pariza i Beča, koje su se reflektovale u formiranju novosadskog bulevara. Nakon toga, analiziraćemo istoriju razvoja ideje o bulevarima, kroz planove Novog Sada. Kako bismo ga definisali kao prostorni tip modernizacije koji transformiše naselje u grad i uspostavlja nove društvene odnose, prikazaćemo razvoj urbanističkih elemenata i parametara koji su definisali urbanitet Novog Sada. Na kraju ćemo predložiti njegovu sposobnost da se kao dinamična vremensko-prostorna urbana osa iznova transformiše i redefiniše omogućavajući mu da bude uvek aktuelan, ali i sposoban da se kao tip, reprodukuje u drugim prostorima grada.

##### **4.1 Pariz – Beč – Novi Sad**

Iako je formiranje modernog urbaniteta Novog Sada bilo uslovljeno procesom industrijalizacije grada, ono je zaista i započeto transformacijom društvenih odnosa u gradu. Razvoj industrije u Novom Sadu uticao je na veliki demografski priliv. Međutim, ovo nije značilo samo prosto uvećanje broja stanovnika, već i promenu dominantne društvene slike. Novi stanovnici, koji su se mahom iz okolnih agrarnih područja doseljavali u Novi Sad, zapošljavali su se u industriji i tako učestvovali u kreiranju nove društvene grupe – radničke klase. Da je reč o značajnoj promeni, možemo zaključiti i ukrštanjem dva podatka: jedan je povećanje broja stanovnika u periodu nakon Drugog svetskog rata, a drugi promena dominantnog zanimanja stanovnika. Novi Sad je u periodu od 1940. godine do popisa iz 1953. godine skoro duplirao broj stanovnika, a prema popisu iz 1981.

godine ovaj broj je više od tri puta veći u odnosu na predratno stanje<sup>84</sup>. S druge strane, u periodu pre rata dominantno zanimanje stanovnika je bila poljoprivreda, dok se 70-ih godina svega nekoliko procenata ukupnog broja radno sposobnog stanovništva bavilo zemljoradnjom. Podrazumeva se da ovako drastičnu promenu ne možemo posmatrati van opšteg ideološkog usmerenja Jugoslavije, koja se kretala u pravcu deagrarizacije, industrijalizacije i urbanizacije svog društva. Ipak, u ovom radu pokušaćemo da analiziramo ovaj proces van ideoloških uticaja, ne umanjujući ih, već pokušavajući da kreirane prostore za nove društvene klase prikažemo kao modernizacijski tip. Iz tog razloga, pre nego što se fokusiramo na studiju slučaja u Novom Sadu, prikazaćemo dve istorijske prostorne transformacije u kojima možemo pronaći vezu sa analiziranim slučajem u Novom Sadu.

Prva je Osmanova (Housmann) urbana rekonstrukcija Pariza, koja predstavlja jednu od značajnih tačaka u urbanoj istoriji. Za temu ovog rada naročito je važna iz nekoliko razloga. Pre svega zato što se ova urbana transformacija karakteriše kao *urbanistička rekonstrukcija* Pariza, što kao posledicu ima neminovno stvaranje *diferencijalnog prostora*, kako ga definiše Lefevr, a koji za njega podrazumeva prostor kontrasta, suprotnost i, jukstapozicije i sukoba različitih društvenih grupa i klasa. Rekonstrukcija urbanog prostora, za razliku od novostvorenih heterotopija modernističkih naselja, stvaraju slojeviti prostor, koji u sebi ima i komponentu vremena i u kojem su, kako kaže Lefevr, „ruralni prostor, industrijski prostor, urbani prostor, postavljeni jedan iznad drugog, isprepleteni, ponovo upijeni jedan u drugi“ (Lefevr 1974, 142-143). Ovakvi *revolucionarni skokovi* u urbanom razvoju raskidaju postojeće društvene odnose uvodeći nove aktere društva u prostor. Iako ovakve urbane rekonstrukcije imaju najviše uticaja na živote građana, svojevrsni paradoks je da se njihovo izvršenje po pravilu odvija od strane vladajućih struktura s manjkom demokratskih vrednosti. Postoje objektivni razlozi za ovo i oni podrazumevaju da se tako kompleksni potezi mogu sprovesti lakše u atmosferi totalitarnog ustrojstva vlasti i populističkog ambijenta. Dakle, efikasno donošenje odluka i široka podrška građana, čak i onda kada su ovakve radnje u suprotnosti s njihovim interesima. Takođe, totalitarni i populistički režimi ekspresiju svoje vlasti uglavnom vezuju za velike infrastrukturne radove i megalomanske arhitektonske projekte. Isti je slučaj sa rekonstrukcijom Pariza, koja se odvijala pod patronatom Napoleona III Bonaparte, a koji je u velikoj meri i lično učestvovao u konceptu rekonstrukcije. U prilog ovome govori i činjenica da je najveći deo rekonstrukcije obavljen u periodu ukinute Francuske Republike od 1852. do 1870. godine. Čak je i sam Osman upravljao ovim projektom samo u periodu ukinute republike. Ipak,

---

<sup>84</sup> Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, Novi Sad je 1940. godine imao oko 70.000, 1953. godine 120.686, a 1981. 250.138 stanovnika.

ovaj urbanistički rez ima nesumnjivo odlike modernosti. Osman je u prvom redu gledao na grad kao na *tehnički problem*, što se vidi i u njegovim ciljevima za realizaciju rekonstrukcije Pariza (Gidion 2022, 460). Ovi ciljevi su se odnosili na poboljšanje saobraćajnih i industrijskih uslova i kapitalističkog poretka, u čijem središtu su se nalazili građanska buržoazija i industrijalci. Upravo od njih je stizala i najveća podrška projektu, koji su u dobroj meri i sami finansirali. Kao i svaki modernizacijski proces i ovaj je bio dvoznačan, pa pored pozitivnih ciljeva zasnovanih na obezbeđenju lakšeg i bržeg protoka ljudi i robe, Osmanovi bulevari imali su za cilj i efikasniju i lakšu kontrolu marginalizovanih društvenih slojeva u kojima je tinjala iskra nezadovoljstva i pobune. Umesto nepreglednih i za skrivanje pogodnih uskih ulica i kvartova, široke avenije i bulevari bili su lakši za uspostavljanje kontrole nad masama. O ovome govori i sam Osman, koji predviđa da će „presecanje širokih bulevara, koji ne samo da obezbeđuju slobodnu cirkulaciju vazduha i svetlosti nego i slobodno kretanje trupa radi osiguranja javnog mira“ (Gidion 2022, 447). Čak i danas avenije i bulevari u Parizu su poprišta sukoba protestanata i policije.

Modernost ovog projekta ogleda se u ideji da se tehničkim i naučnim dostignućima<sup>85</sup> obezbedi zdraviji život građana, čiji se broj u Parizu u periodu od 1840. do 1870. godine skoro duplirao. Srednjovekovni Pariz je oličen epidemijama i zarazama koje su odnele veliki broj života. Osmanovi potezi, osim što su obezbedili bolji protok svežeg vazduha i postali ozelenjeni koridori kroz grad, oni su predstavljali i trase moderne komunalne infrastrukture, koja je u Pariz donela nove standarde života u gradu. Na ovim trasama su i građeni mnogi javni objekti (škole, bolnice, opera, opštinske zgrade). Svi oni bili su infrastruktura modernog grada, građanske buržoazije. Na kraju, osvrnućemo se i na oblikovne karakteristike ovog projekta. Želja za stvaranjem novog estetskog identiteta Pariza ostvarivao se strogom parcelacijom i rigidnim propisima u oblikovanju objekata. Bilo je propisano sve, uključujući i estetske elemente fasade i materijalizaciju, a regulacija parcelacija prostora uz bulevare onemogućavale su *iskakanje* iz propisanog ritma. Na neki način pokušano je da se osujeti nekontrolisani prikaz moći buržoazije u prostoru<sup>86</sup>, po sličnom principu koji uočava i Rem Koolhaas (*Rem Koolhaas*) na primeru Njujorka, gde je rigidna i ravnomerno distribuirana urbana mreža (*grid*) sprečila monumentalne ideološke prostore (Koolhaas, *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan* 1997). Ipak, percepcija pojavnosti Osmanove rekonstrukcije Pariza najviše se vezuje za uvođenje pravolinijskih rezova u urbanu matricu. Prava linija kao princip oblikovanja urbanog prostora za Lefevra predstavlja odliku prostora koje je uobličio „državni racionalizam“, gde se velike prave linije, široke, prazne avenije, otvorene perspektive realizuju

---

<sup>85</sup> Osman se u sprovođenju plana najmanje oslanjao na arhitekte i urbaniste, a uglavnom na druge inženjere. Najveće nadležnosti imale su Služba vodovoda i kanalizacije, Služba za šetališta i Direkcija za plan Pariza.

<sup>86</sup> Postojali su propisi da jedan vlasnik ne može objediniti nekoliko susednih parcela, već one moraju biti razdvojene.

zauzimanjem tla i uništavanjem onoga što prethodi, bez obzira na troškove i prava i interese malih ljudi. „Te crte se tačno određuju od pariskih prostora koje su uredili kraljevi do onih kojima su upravljale carevine, do prostora republika“ (Lefevr 1974, 146). Korene ovih ideja možemo tražiti u Osmanovom verovanju u *cult de l'axe* i baroknih bulevara, pa sve do rimskog perioda i urbanih osa rimskih gradova (*Decumanus i Cardo Maximus*), na koje se i sam Napoleon III referisao. Ovi linijski potezi u Parizu, kao i u mnogim drugim slučajevima, povezuju važne objekte i spomenike koje izražavaju dominaciju vladajuće klase. Bez obzira na to što se uspostavljanje novosadskih bulevara dešava čitav vek kasnije, u potpuno drugačijim društvenim okolnostima, ciljeve i način njihove realizacije možemo povezati sa slučajem rekonstrukcije Pariza.

U istom vremenskom periodu u i dalje feudalnom Austrougarskom carstvu dešava se sličan proces formiranja prostora nove društvene klase. Ovaj proces je, za razliku od Pariza, formiran *od dole*, pod pritiskom nove građanske klase, a kao direktna posledica događaja u Evropi 1848. godine, poznatim i kao *Proleće naroda*. Preuzimanje kontrole nad Bečom i izbacivanje vojne i klerikalne uprave iz grada, te proglašenje Republike, primoralo je austrougarskog cara Ferdinanda na političku reformu, kao i ustupke pobunjenoj srednjoj klasi, studentima i radnicima. Ove reforme imale su svoje posledice i na urbani prostor Beča. Odlukom cara Ferdinanda 1857. godine, dozvoljava se širenje Beča u širem pojasu oko srednjovekovnog jezgra. Iako su zidine srednjovekovnog grada uklonjene za vreme prethodnog cara Jozefa II, sve do izbijanja revolucije 1948. godine, vojska je zabranjivala gradnju na ovom području i na taj način sprečavala nove društvene grupe da zauzmu svoju teritoriju u gradu. Osnovnu konturu ovog novog dela grada činio je polukružni bulevar, poznat kao *Ringstrasse*. Ovaj bulevar koji ide „od nigde do nigde“, za razliku od tipičnih primera, ne predstavlja osu na čijem se kraju nalaze simboli državne moći, već otvara potpuno novu vrstu prostora dotad nepoznatu građanima Beča. Ipak prve građevine duž ovog bulevara i dalje podsećaju na prisutnost predmodernih vladara. Tako su prvo izgrađene vojne barake i nova velika crkva, a nakon toga tek parlament, univerzitet, teatar, opera, nova škola dizajna i muzej, koji su predstavljali „nove spomenike srednje klase“ (Betsky 2016, 36). Oko ovih objekata otvarao se slobodan i nedefinisan prostor, idealan za novi stil života u gradu, koji je podrazumevao kretanje i slobodan protok robe i ljudi. Iako u estetskom smislu *Ringstrasse* reprodukuje obrasce starog feudalnog sistema, objekti u programskom smislu dobijaju nove oblike. Objekti višeporodičnog stanovanja sa trgovačkim lokalima u prizemlju postaju dominantni tip koji formira ulični front. U tom prostoru srednja klasa počinje da oblikuje sopstvene i estetske i normativne obrasce. „Ringstrasse tako predstavlja trijumf srednje klase: simbolički, monumentalno i prostorno“ (Betsky 2016, 37).

Iako postoje razlike između Osmanovih rekonstrukcije Pariza i formiranja *Ringstrasse* u Beču, i jedan i drugi predstavljaju tipski proces stvaranja prostora nove društvene klase formirane na idejama modernog doba, koji se realizuje u direktnom odnosu (sukobu) sa prethodnim društvenim i prostornim ustrojstvom. Ta okolnost ovaj tip razlikuje od urbanih heterotopija, novih modernih naselja nastalih na distanci i nezavisno od istorijskog jezgra grada. Ovo naposljetku razlikuje novosadske bulevare od Limana, Novog naselja ili Mišeluka. Novosadski bulevari, uz neke specifičnosti na koje ćemo se osvrnuti kasnije, mogu se povezati s navedenim primerima.

## 4.2 Novi Sad je grad novog veka

Novi Sad, kao grad s relativno mladom istorijom, svoj urbani razvoj uspostavlja kroz dva ključna faktora: morfologiju terena na kojem grad nastaje i društvo koje ga gradi. Savijanje reke Dunav i plavljenje terena na kojem se razvijao grad uslovlili su pojavu dominantnih kontinualnih pravaca duž kojih se formirao urbanitet Novog Sada. Trgovački pravci na zapad prema Futogu i na istok prema Kisaču formirali su *poluzvezdastu*<sup>87</sup> formu urbane matrice. Ovakav oblik „po pravilu je rezultat spoja prirodnih uslova i saobraćajnih karakteristika područja“, što je slučaj i u Novom Sadu, koji se zbog ograničenosti širenja prema reci širio na drugu stranu, i to pravcima koji su određeni prirodnim pogodnostima terena – „oceditim delovima i *zlatnim gredicama*“ (Pušić 1987, 156). Ovi pravci kretali su iz aluvijalne ravni na kojoj je formiran Novi Sad. Ovaj prostor, neočekivano, nije srednjovekovno jezgro grada, već prostor od samog početka naseljen trgovcima, zanatlijama i zemljoradnicima, koji su napravili naselje oko mostobrana izgrađenog nasuprot Petrovaradinske tvrđave, a koji su formalizovali poveljom carice Marije Terezije o elibertaciji Novog Sada<sup>88</sup> 1748. godine. Ova godina uzima se i kao godina osnivanja Novog Sada<sup>89</sup>. Kako kaže Daka Popović, centar Novog Sada izgradili su zanatlije i trgovci, a periferiju novosadski baštovani (D. Popović 1940). Ovo se prepoznaje i u urbanoj matrici grada, u kojoj je centar gusto izgrađen s nepravilnim ulicama dok se prema periferiji pojavljuju sve pravilniji blokovi (Stančić 2014, 109), a „rastom od centra ka periferiji naglo opada vrednost oblika gradskog naselja“ (Pušić 1987, 80). Zahvaljujući reci Dunav, i suštinski i simbolički Novi Sad je dobio pravo na sopstvenu urbanu istoriju, odvojenu od njene srednjovekovne osnove koja je ostala na sremskoj obali reke. S obzirom na karakteristike društvene klase koje ga je osnovalo, možemo tvrditi da je Novi Sad od svog

---

<sup>87</sup> Ovu klasifikaciju izneo je Ljubinko Pušić u knjizi *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka* na strani 156.

<sup>88</sup> Povelja slobodnog i kraljevskog grada.

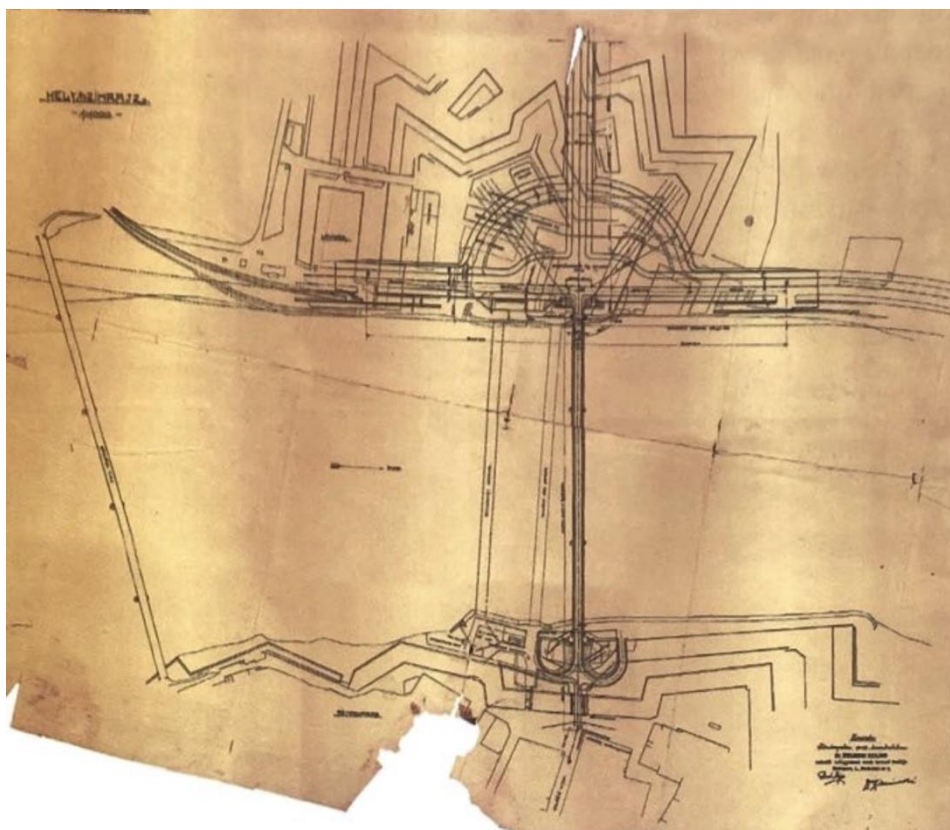
<sup>89</sup> Novi Sad predstavlja direktni prevod na srpski jezik originalnog naziva Neoplanta, koji se navodi u Povelji.

osnivanja grad modernog, novovekovnog doba. Na ovo se osvrće i Vasa Stajić, koji govori da, iako mlad grad u istoriji, tada Kraljevine Jugoslavije, Novi Sad ima nesporno mesto „dično i slavno“ koje zaslužuje svojim učešćem „u stvaranju građanstva i u uvođenju novoga veka među Srbe“ (Stajić 1935).

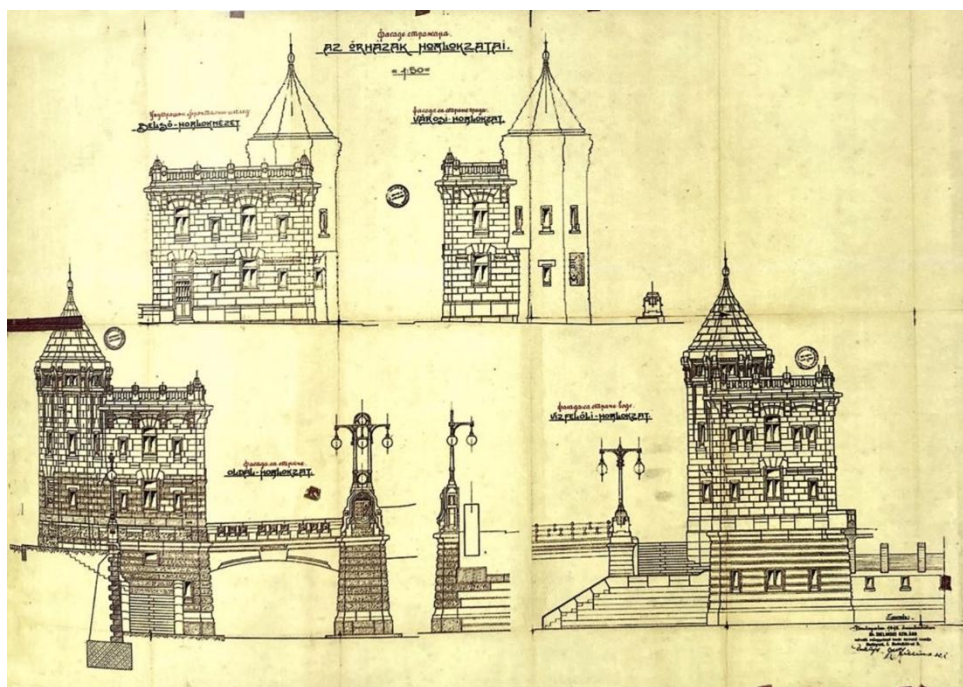
Iako će se Novi Sad razvijati odvojeno od Petrovaradinske tvrđave i neće predstavljati urbanu celinu, ni formalno ni faktički sve do međuratnog perioda, postojala je težnja da se grad približi reci i poveže s njom, što zaključuje i Đorđe Tapavica 1907. godine: „Svaki koji ume samo malo napred gledati mora shvatiti da razvijanje Novog Sada ima bar jedan pravac, a to je pravac prema Dunavu“ (Đ. Tapavica 1907, 13). Do ovog širenja dolazi tek u periodu između dva rata, kada su uklonjeni mostobrani i urađeni prvi nasipi. Ipak, ovo gravitiranje ka sremskoj strani dovelo je do planova za izgradnju mosta preko Dunava. U jednom ovakvom projektu iz 1912. godine<sup>90</sup> Silard Zjelinski (*Szilard Zielinski*) definisao je poziciju i inženjersko-tehničke detalje novog mosta s pristupnim ulicama, ali je pri tome i definisan profil budućeg prvog novosadskog bulevara, danas Bulevar Mihajla Pupina (Stančić 2014, 114). Ovo predstavlja prvi nacrt koji profiliše ulicu bulevarskog tipa u Novom Sadu, a koji je zapravo i realizovan u periodu nakon Prvog svetskog rata. Osvrnućemo se na još jedan projekat Zjelinskog iz 1912. godine, koji upotpunjuje tezu o Novom Sadu koji se od samog starta razvija u duhu modernosti. U ovom projektu vidi se ambiciozna namera da „priobalje novom gradnjom približi izgledu srednjovekovnih evropskih gradova“. Planiran je dvojni objekat *Stražara*, koja bi se nalazio na bokovima mosta i koja bi svojim elementima na kojima se „naslućuje kompilacija pozne secesije i neogotike“ dala snažan „arhitektonski pečat novom delu grada“ (Stančić 2014, 114). Zapravo ovaj projekat je svesno ili nesvesno pokušao retroaktivno da učita nedostajući srednjovekovni kod grada. Igrom istorijskih okolnosti, umesto lažnih srednjovekovnih *Stražarnica*, na ovom mestu nakon uklanjanja mostobrana, nikao je prvi deo grada koji je i u estetskom smislu nosio moderni duh. Na taj način Novi Sad se još jednom opredelio za svoju modernost.

---

<sup>90</sup> Projekte (radne skice) objavila je Donka Stančić u knjizi *Umetnička topografija Novog Sada* na stranama 113-114.



Slika br. 16 – Plan Silarda Zjelinskog iz 1912. godine sa ucrtanim profilom budućeg Bulevara kraljice Marije



Slika br. 17 – Projekat *Stražare* Silarda Zjelinskog iz 1912. godine



U planovima nakon Prvog svetskog rata definiše se Ulica kraljice Marije (danas Bulevar Mihajla Pupina), koja novim mostom kraljevića Tomislava povezuje Petrovaradin i glavni gradski trg. Iako u tom trenutku ova ulica ne predstavlja ni najveću ni najznačajniju ulicu u gradu, u *Planu o načinu zidanja na Malom Limanu* iz 1929. godine<sup>91</sup> možemo videti nameru da se duž ove ulice pozicionira niz značajnih javnih objekata. Prema načinu postavke Ulice kraljice Marije, jasno je da se ona ne tretira kao dominantno saobraćajni pravac, već kao osa koja treba da definiše urbanitet Novog Sada. Ovo će biti razlog poteškoća urbanista u budućnosti da od ovog poteza načine još jednu tranzitnu saobraćajnicu koji spaja sever i jug grada. Ni do danas ovaj pravac nije rešen na adekvatan način i ulivanje saobraćaja iz Bulevara Mihajla Pupina u ulicu Jovana Subotića, a zatim i u Temerinsku i Kisačku ulicu, i dalje predstavlja usko grlo u gradu.



Slika br. 18 – Plan o načinu zidanja na *Malom Limanu* iz 1929. godine

<sup>91</sup> Plan se nalazi u arhivi Biblioteke Matice srpske.



U ovom periodu jasno se vidi dominantna uloga železničkog saobraćaja, ali se u planovima polako pojavljuje potreba da se kolski saobraćaj iz grada najkraćim putem poveže s međugradskim saobraćajnicama. Tako se u programu regulacije iz 1935. planira novi put Novi Sad – Kać – Titel, koji će „omogućiti najkraću vezu grada s terenom na ratnom ostrvu, industrijskim krajem, klanicom i trgovinom životnim namernicama, odnosno poljoprivrednim proizvodima na veliko (Novi Sad bliske budućnosti 1935). Od ovog perioda severni izlaz iz grada ima sve značajniju ulogu u rešenju gradske saobraćajne mreže. Ovo je razlog što se dominantniji linijski saobraćajni pravci prvi put pojavljuju u konkursnim radovima za Regulacioni plan Novog Sada iz 1937. godine. U Maksimovićevom drugonagrađenom radu, kao i u ostalim konkursnim radovima, značajno mesto se posvećuje kolskom saobraćaju. Umerenost i racionalnost Maksimovićevog pristupa regulaciji Novog Sada vide se i u njegovom razmatranju kolskog saobraćaja u kojem se „mreža glavnih saobraćajnih arterija nadovezuje na već postojeće saobraćajne pravce, tako da je ona potpuno realna i logična“<sup>92</sup>. Ovo je značilo uglavnom proširenje postojećih saobraćajnica. Ono što je paradoksalno jeste da je i ovako „racionalni pristup“ i dalje podrazumevao značajna rušenja postojećih objekata, trgova i parkova. I Maksimović je toga svestan i sam primećuje da su značajnija preuređenja i proširenja izgrađenih delova grada i ostvarenje većih i širih poteza skoro pa nemoguća zbog skupih otkupa zemljišta i rušenja čitavih blokova zgrada (Maksimović 1937, 7). Deluje da su optimalno i realno rešenje saobraćaja veoma udaljena jedno od drugog. Doktrina pravog linijskog pravca još nije dominantna u planovima regulacije. Tako i Momčilo Tapavica<sup>93</sup> kritikujući ovakav pristup primećuje sledeće: „Troše se silne pare da se međunarodni put sprovede što kraće, a ovamo ga vode preko nekih kupusara, ćorsokaka, čak na neke *rundrajze* preko bioskopa i slično“ (M. Tapavica 1937). Ipak, važno nasleđe ovog rešenja jeste što na području nasleđenog gradskog tkiva Maksimović daje jasno diferenciranu mrežu saobraćajnica „koja može da posluži kao putokaz za novu funkcionalnu strukturu naseljenog dela grada“ (Bjelikov 1963, 18). Na ovaj način umereno, ali opet jasno, primat u planiranju Novog Sada u odnosu na očuvanje istorijske urbane matrice, preuzima rešavanje saobraćajnih i tehničkih problema u gradu, a okolnost „da u to vreme nijedna zgrada u samom Novom Sadu nije označena kao istorijska“ (ibid.) bila je olakšavajuća za planere.

Evolucija ka radikalnijim pristupima vidi se u Najdhartovom regulacionom planu Novog Sada iz 1941. godine. Glavna karakteristika saobraćaja u ovom planu je stvaranje novih, jakih, pravaca

---

<sup>92</sup> Citat iz novinskog članka u listu *Politika* od 11.08.1937. godine, koji se nalazi u knjizi *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*, autora Lj. Pušića na strani 123.

<sup>93</sup> Momčilo Tapavica je veoma detaljno analizirao prva tri rada na konkursu za Regulacioni plan Novog Sada u tekstovima u listu *Dan* 22, 24. i 25. avgusta 1937. godine.

bulevarskog tipa, što je podrazumevalo i velike rezove u postojećem urbanom tkivu. Upravo će ta strana planerskog problema biti glavna manjkavost zbog koje plan neće biti usvojen 1945. godine (Pušić 1987, 125). Najdhart zadržava neke tradicionalne pravce izlaska iz grada, kao što su duž Kisačke i Futoške ulice, ali postavlja i dva nova pravca koja doslovno prate orijentacije sever–jug i istok–zapad. Jaki pravolinijski potezi koji na najkraći način povezuju izlazne pravce iz grada mogu nam govoriti o, kako Pušić naslućuje, rastućoj ulozi drumskog saobraćaja, ali i o uticaju onoga što Lefevr naziva *državnim racionalizmom*, koji je okrenut primarno ka uspostavljanju boljih uslova za industrijski razvoj. Iako ni Najdhartov plan neće realizovan, zajedno sa Maksimovićevim planom predstavlja idejnu osnovu posleratnih planova.

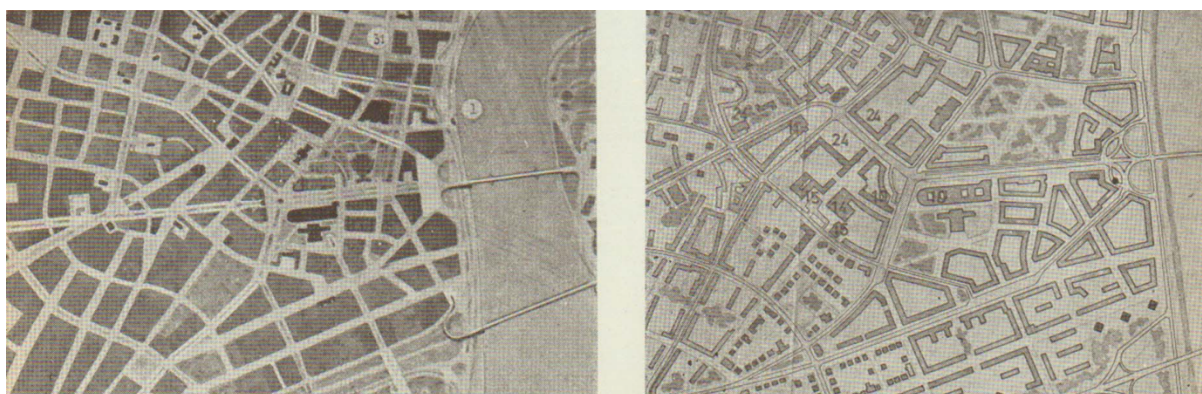


Slika br. 19 – Plan Novog Sada Jurija Najdharta iz 1941. godine

#### 4.3 Realizacija ideje o novosadskim bulevarima

Sledeći važan trenutak u urbanističkom razvoju je prvi Generalni urbanistički plan Novog Sada iz 1950. godine. Iako ovaj plan predstavlja jasan kontinuitet, najpre u idejnom smislu, s planovima pre rata, njegov značaj nadmašuje sve njih zato što je ovo prvi plan koji je dosledno i realizovan u

prostoru. Autor plana Dimitrije Marinković sledi logiku Najdhartovog plana u jasnoći jakih linijskih poteza, ali se i poput Maksimovića prilagođava centralnom jezgru grada. Tako se u slučaju tadašnjeg Bulevara Crvene armije<sup>94</sup> zadržava ideja o bulevaru uz koji su smešteni najznačajniji objekti političke administracije. Takođe, produženjem ovog bulevara pokušava se odvući saobraćaj dalje od glavnog gradskog trga. Ni Marinković ne prepoznaje ovaj bulevar kao važnu tranzitnu saobraćajnicu koja povezuje sremsku i bačku stranu Novog Sada, već za to predlaže saobraćajnicu koja se nadovezivala na most koji bi stajao na trasi predratnog železničkog mosta. Iako je GUP iz 1950. godine imao mnogo senzitivniji pristup od prethodnog Najdhartovog plana, koji je između ostalog imao zanimljivu, ali radikalnu, ideju o pravolinijskom produženju Bulevara kraljice Marije pešačkom zonom, koja bi nužno značila i uklanjanje mnogo značajnih objekata, iz današnje perspektive i GUP iz 1950. godine za mnoge predstavlja radikalni obračun nove vlasti s predašnjim sistemom. Simbol ovoga je možda i nesuvislo rušenje Jermenske crkve.



Slika br. 20 – Levo produženje Bulevara kraljice Marije prema Najdhartovom planu iz 1941. godine.

Desno. Produženje Bulevara Crvene armije u GUP-u iz 1950. godine.

Na današnjem Bulevaru Mihajla Pupina lako možemo uočiti sve diskontinuitete dominantnih političkih sistema društva koje ga je gradilo. On predstavlja fizički *timeline* svih promena koje su zadesile Novi Sad u prethodnih sto godina. Duž njega nicali su svi politički reperi društva, od Banskog dvora do Skupštine grada, od simbola privredne transformacije grada sedišta Dunav–Tisa–Dunav do simbola građanskog društva – Radničkog doma i Glavne pošte, od monumentalnog Srpskog narodnog pozorišta do prvih oblika potrošačkog društva – Stoteksa i

<sup>94</sup> I samo praćenjem promene imena ovog bulevara možemo razumeti društveni i politički kontekst. Prvi naziv je Ulica kraljice Marije. Za vreme okupacije ova ulica nosi ime Mikloša Hortija (*Miklos Hortby*), a zatim nakon rata prvo se zove Bulevar Crvene armije, pa zatim Bulevar Maršala Tita. Danas se zove Bulevar Mihajla Pupina.

Norka. I danas postoji potreba da se vladajući politički sistem reprezentuje na ovom bulevaru. Tako je upravo na mestu najvećeg modernističkog *greha* nikla predimenzionirana i pretenciozna *palata* globalnog neoliberalizma i ekstraprofiterstva, komercijalnog naziva *Pupinova palata*. Na Bulevaru Mihajla Pupina možemo pronaći i sve stilske pojavne oblike koje su u različitim vremenskim periodima dominirale arhitektonskom strukom. Tako možemo sagledati primere rane međuratne moderne, klasičnog i visokog modernizma, različitih oblika postmodernizma i napokon generičke arhitekture globalnog neoliberalizma. Bulevar Mihajla Pupina predstavlja prostorni kontinuitet društvenog diskontinuiteta.



Slika br. 21 – Završetak Bulevara Mihajla Pupina

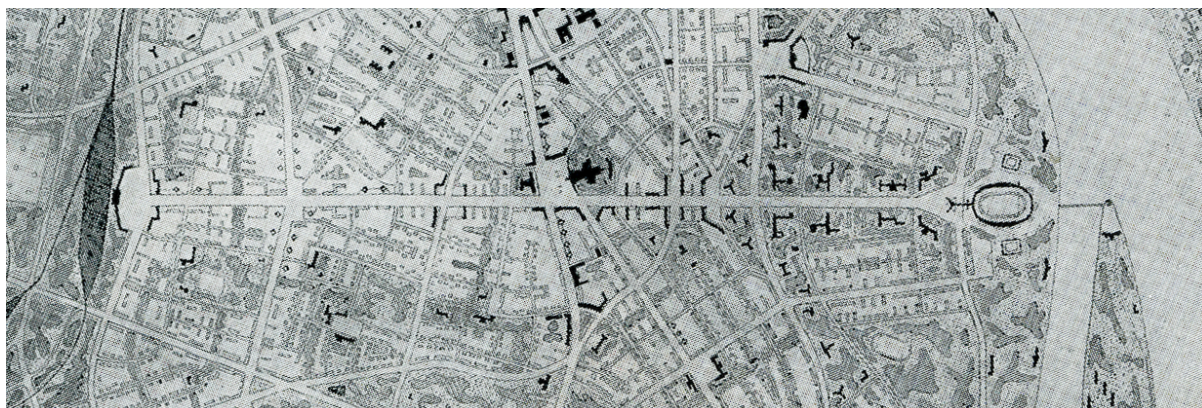
Ipak, najvažnijom novinom čini se Marinkovićev predlog za novu prostornu paradigmu grada i njegove ulične mreže: da dobije više ortogonalnu organizaciju, nasuprot prethodno više radijalnoj (zvezdastoj) prostornoj organizaciji (Bede 2019, 28). Bulevar 23. oktobra<sup>95</sup> predstavlja najjasniji i

---

<sup>95</sup> Današnji naziv Bulevar oslobođenja počeo je da se koristi od 1992. godine. U ovom poglavlju koristimo stari naziv jer se analizira period u kojem je on nosio ovo ime.



najsnažniji potez GUP-a iz 1950. godine. Jasno se uočava želja autora plana da definiše novi moderni karakter grada, koji neće predstavljati samo novu gradsku saobraćajnicu, već i kičmu novog društvenog poretka. To se jasno vidi i prema načinu na koji tretira ovu osu. Zanimljivo je da u saobraćajnom smislu ona ne predstavlja direktnu vezu između sremske strane i severnog izlaza iz grada, zapravo on počinje i završava unutar grada – od nove Glavne železničke stanice do tada projektovanog stadiona na njegovom drugom kraju. U sredini ove ose, Marinković pozicionira novi glavni gradski trg. Iako se u planskom dokumentu nigde jasno ne definiše karakter ove saobraćajnice, on jeste projektovan kao tipična *ceremonijalna osa*. Glavna železnička stanica kao tačka ulaska u grad od koje se pravolinijski kreće prema stadionu kao mestu okupljanja masa, a duž koje se nižu javni objekti koji bi definisali novi glavni grad Autonomne pokrajine Vojvodine. Definitivno možemo zamisliti scenario u kojem se ovim bulevarom kreću vojne parade, dočekuju predsednici i vlastodršci. U stvarnosti ovaj scenario se nikad nije realizovao. Ono što se realizovalo jeste to da je ovaj bulevar u potpunosti promenio i urbanističku i društvenu sliku grada.



Slika br. 22 – Plan Bulevara 23. oktobra u GUP-u 1950. godine

Najpre ćemo sagledati motive i ciljeve ovako radikalne odluke. Svakako treba krenuti od onih racionalnih motiva, a koji se odnose na potrebu da se Novom Sadu obezbedi kapacitet za budući rast grada, što je svakako podrazumevalo i rešenje motornog saobraćaja u gradu. Na ovoj odluci se najviše vidi vrednost GUP-a iz 1950. godine i njegovog strateškog opredeljenja za budućnost, jer ne treba zaboraviti da je u trenutku izrade ovog plana stepen motorizovanosti stanovništva na izuzetno niskom nivou. I pored toga, planerima je jasno da se ovako velik potez radi za naredne decenije, ako ne i vekove. Svakako se pri ovakvom planiranju oslanjalo na modernu urbanističku teoriju, ali i primere iz prošlosti. Marinković je ove uzore imao i u predratnim planovima. Iz svega

toga možda i proizilazi velika striktnost ovog poteza, bez prevelikog osvrta na stanje na terenu, što je u suprotnosti sa senzitivnijim pristupom Marinkovića, prema istorijskom jezgru grada. Za razliku od Najdharta, on ne želi destrukciju istorijskog centra grada već izmešta centar grada na bulevar koji logično predstavlja centralnu osu Novog Sada projektovanog za budući period. U tom smislu ovo jeste pametna urbanistička odluka jer Marinković razume da se grad od 200 ili 500 hiljada stanovnika ne može razvijati monocentrično, naročito što je pravac širenja od centra prema jugu ograničen velikom rekom. Umesto toga, linijskim potezom koji prodire kroz mnoge postojeće i tada tek planirane delove grada, omogućava policentrični razvoj grada, što se kasnije pretvara u ideju *linijskog centra*. Takođe, novi bulevar je trebalo da reši još jedan problem predratne urbane matrice, a to je fragmentacija urbane aglomeracije i mala gustina izgrađenosti, koja je na mnogim mestima urušavala urbani identitet grada. Usled nepovoljne pozicije železničkog čvora, „planskom kolonizacijom stanovništva, ali i spontanom migracijama, stvaraju se nova periferna naselja negradskog karaktera i izrazito malih gustina naseljenosti“. Sve ovo dovodi do male gustine naseljenosti na ukupnoj gradskoj teritoriji od svega 20 stanovnika po hektaru (Pušić 1987, 141). Metaforički rečeno, Bulevar 23. oktobra trebalo je da predstavlja *keopću* koja bi napokon formirala Novi Sad kao celinu, što je gledano iz današnje perspektive, on i ostvario. Takođe, ovakav potez definisao je i konceptualni karakter prvog GUP-a, kojim se narasla potreba za novim prostorima za industriju i stanovanje, ali bez daljeg proširenja teritorije grada, rešavala rekonstrukcijom postojeće urbane matrice. Ovakav karakter vidi se i u planiranom odnosu rekonstrukcije i nove gradnje koji je 4:1 u GUP-u iz 1950. godine. „Možda ne bi bilo pogrešno ako bi se ovaj plan nazvao planom značajnih rekonstrukcija; rekonstrukcija koje su po načinima i oblicima zahvata bile veoma radikalne“ (Pušić 1987, 142). O ovome govori i Marinković, koji uviđa da je samo oko 20% gradske teritorije slobodno za novu izgradnju i da, ukoliko se ne pođe putem rekonstrukcije, ovi tereni bi bili prve „napadne tačke za gradnju“, u kojima bi se išlo ka velikim gustinama stanovanja, a nakon što bi se ovaj prostor iscrpeo, i do zauzimanja novih teritorija i dodatnog širenja grada (Marinković 1953, 84). Na ovaj način bi se Novi Sad dodatno podelio, ovog puta na *stari* i *novi* deo, što bi proizvelo potpuno drugačiju urbanu aglomeraciju od današnje.

Sam koncept rekonstrukcije podrazumeva prostornu konfrontaciju i veoma veliki broj *susreta* stare i nove prostorne paradigme. U takvom okruženju formira se i nova društvena politika koja uvek stvara svoj identitet spram postojeće, stare politiku. Kako tvrdi Hana Arendt (*Hana Arendt*) sam čovek je po svom svojstvu apolitičan, a politika se pojavljuje u onome što se nalazi između ljudi i uspostavlja se kao njihov međusobni odnos (Arendt 2005, 93). I Lefevr smatra da urbana stvarnost uvek podrazumeva razlike u prostoru koje izbijaju na videlo i ustanovljuju se ne od same karakteristike prostora, već od onoga što se smešta u njega (Lefevr 1974, 142). On takođe smatra

da velike društvene grupe, klase i frakcije klasa, ali i institucije koje njihov klasni karakter nije u stanju da odredi (kraljevinu ili opštinsku upravu, na primer), deluju jedne sa drugima i/ili jedni protiv drugih (Lefevr 1974, 145). Bulevar 23. oktobra je kreirao nove odnose, a samim tim i novu politiku, istovremeno utičući i na postojeće i na buduće stanje urbane matrice. Na neki način on predstavlja *prostor između* i kao takav on se može materijalizovati samo kao prostor konfrontacije između delova (Aureli 2011, 26). Sve to nas dovodi do tvrdnje da je ovakav tip rekonstrukcije bez premca politički čin realizovan u prostoru. Kako Pušić tvrdi, želja ovog novog društva da sebe kao tip potvrdi pretočila se u potrebu da se manifestuje i kroz oblike i kroz strukturu gradova, a saobraćaj se pojavljuje kao nosilac glavne uloge u *obračunu* s prošlošću (Pušić 1987, 191).



Slika br. 23 – Susret postojeće urbane matrice i Bulevara 23. oktobra

Iako postoji dovoljno osnova da poistovetimo formiranje Bulevara 23. oktobra s navedenim primerima rekonstrukcije Pariza ili Beča i definišemo ih kao tipske primere formiranja prostora nove vladajuće društvene klase u urbanom prostoru, specifičnost novosadskog bulevara odnosi se na samu društvenu klasu koja ga kreira. Ako je *Ringstrasse* doneo prostor građanske srednje klase, rekonstrukcija Pariza bila, kako tvrdi Lefrevr, obračun buržoazije s pobunjenim narodnim

elementima, koju je Osmanovim planom potisnula ka periferiji grada, onda možemo tvrditi da je Bulevar 23. oktobra pokušao da uspostavi dominaciju radničke klase i proletarijata u urbanom prostoru Novog Sada. Činjenica da je ozbiljna industrijalizacija našeg društva sprovedena tek pod ideološkom kapom jugoslovenskog socijalizma, dovelo je do toga da ovakav tip rekonstrukcije bude zarad radničke klase, koja je po običaju svoj prostor za život tražila na novim urbanim teritorijama. Iako se ovo delimično desilo i u Novom Sadu izgradnjom Limana i Novog naselja, bulevar je novu društvenu klasu smestio u središte grada i konfrontirao je s pređašnjim poretkom stvarajući protivrečnosti i razlike, koje su, prema našem mišljenju, presudno doprinele formiranju urbaniteta Novog Sada. Iako je stvorio razlike, on je doneo i celovitost urbanog prostora Novog Sada, jer kreiranje različitosti treba razdvojiti od segregacije. Segregacija samo karikira različitost, koja podrazumeva odnose koji su opaženi i shvaćeni, koji su umetnuti u dvostruki prostorno-vremenski red: blizak i dalek (Lefevr 1974, 151). Možemo tvrditi da je ovim izbegnuta veća društvena i prostorna segregacija i omogućila da čin modernizacije bude utkan u prostorni kod Novog Sada.

Korisno je sagledati i način na koji se u trenutku završetka izgradnje Bulevara 23. oktobra razmišljalo o ovom urbanističkom potezu. Pre svega se naglašava da je Bulevar od neprocenjive vrednosti za grad sa saobraćajnog aspekta. Smanjuje gužve, rasterećuje druge saobraćajnice i štedi vreme gotovo jednoj četvrtini stanovnika Novog Sada koji će ga svakodnevno koristiti, te da grad ovim dobija magistralnu mrežu komunalnih instalacija, što takođe umanjuje troškove buduće gradnje. Konačno tu su novi prostori i nove površine koje otvara Bulevar. Kako se tada predviđalo: „Nije isključeno da se oko ove gradske osovine okupi trgovina s novim lokalima i objektima. To će samo još jednom potvrditi prognoze date još pre deset godina da će za Novi Sad biti jeftinije da ovakvim hirurškim zahvatima, probojima, obezbedi nove prostore za izgradnju“ (Bulevar odmotava saobraćajno klupko 1972). Zanimljivo je i viđenje direktor Zavoda za izgradnju grada Vojislava Vasića, koji je 1972. godine kao najveći uspeh urbanizacije Novog Sada naveo da je to „urbanizacija shvatanja građana“, koje je značilo pobjedu saznanja da Novi Sad ne može ostati palanka, nego mora brzo izrasti u velegrad, „sprovodeći pri tome rekonstrukciju starog i izgradnju novih delova grada“. On upoređuje probijanje ove magistralne saobraćajnice sa arterijom gradskog krvotoka, bez koje metaforički rečeno grad „doživljava razna zagušenja, začepljenja i infarkte“. Osim funkcionalnog principa, Vasić smatra da su ove nove saobraćajnice „omogućile razvoj i proširenje grada, ali su ga istovremeno i zbile, približile i povezale u jedinstvenu radno-životnu celinu“, naglašavajući da dobre strane i prednosti novog koncepta „stari Novosađani dobro znaju, a novi ih vrlo brzo upoznaju“. On podseća da je izmeštanje železničkog čvora i gradnja novog železničkog mosta i železničke stanice donelo oslobađanje prostora za gradnju „dva najvažnija dela



grada“, na severu prostor oko železničke stanice i na jugu Limani, a koji su povezani upravo novim bulevarom (Početak i nastavak velikog posla 1972). Iz ovoga se vidi jasan stav administracije da sprovede planerske odluke i za njega precizno navodi kako tehničke razloge, tako i opštedruštvene. I pored toga, očekivano je bilo da postoji veliki otpor izgradnji ovako radikalnog poduhvata, o čemu će biti više reči kasnije. Radikalnost možemo potvrditi i uvidom u kvantitativne karakteristike bulevara. Bulevar 23. oktobra je u pravoj liniji 3.050 metara dugačka magistrala, tada „jedna od najdužih u Evropi kada se radi o pravcu“, s najširim profilom od 60 metara, u kojima je smešteno šest kolovoznih traka, koje mogu odjednom da prime 2.800 automobila, a uz koji se nalaze još i dve biciklističke staze i 20 metara široki trotoari sa zelenim površinama. Procenjeno je tada da će se Bulevarom kretati oko 42.000 ljudi, što je četvrtina tadašnjeg broja stanovnika (Bulevar odmotava saobraćajno klupko 1972).

Iako probijanje Bulevara 23. oktobra faktički jeste, pre svega, izgradnja gradske infrastrukture (formiranje kolske saobraćajnice i komunalnog infrastrukturnog koridora), on je takođe napravio *brisani* prostor na kojem će se i fizički materijalizovati *društveni prevrat* o kojem govorimo. Sam čin destrukcije ne znači isključivo promenu, već se ona ostvaruje promenom prostorne paradigme koja sledi nakon destrukcije. U slučaju razvoja prostora koji tangiraju Bulevar, možemo uočiti dva dominantna tipološka oblika koja definišu ovu društvenu promenu. Jedno je životni prostor nove društvene klase, a drugo su prostori koji definišu njegove urbane karakteristike. Zapravo pojavljuje se stanovanje kao dominantni prostor procesa urbanizacije, koji u kompulsivnom ponavljanju sopstvene reprodukcije raskida sve granice i posledično podržava mehanizme kontrole (Aureli 2011, 16). S druge strane, između dominantnog niza stambenog prostora, pojavljuju se objekti i prostori koji ukazuju na karakter društva i definišu urbanitet grada. Javni prostori i objekti govore o osnovnim političkim karakteristikama društva i njihovom načinu života u gradu.

#### 4.4 Naseljavanje nove društvene klase

Verovatno najveća promena u društvenim odnosima može se uočiti u proizvodnji stambenog prostora. Nakon destrukcije postojeće urbane matrice nije samo promenjena fizička struktura ulice i bloka, već i sve karakteristike prostora za stanovanje. Jednoporodično stanovanje koje je dominiralo na trasi novog bulevara zamenjeno je višeporodičnim stanovanjem velikih gustina. Jasno definisani profil ulice zamenjen je poluotvorenim blokovima. Tipske vojvođanske kuće neoklasicističkog i neobaroknog stila zamenile su modernističke stambene zgrade. Ipak ono što je najznačajnije za tezu koju smo ovde postavili jeste transformacija dominantnog društvenog

poretka. Konkretno se ovo sagledava u direktnoj promeni u tipu svojine nad životnim prostorom. Tako su u slučaju Bulevara 23. oktobra uklonjene privatne kuće i posedi, koji su kasnije u najvećem delu zamenjeni stanovima u društvenoj svojini, građeni za radnike zaposlene u novim fabrikama i administraciji. U procesu izgradnje porušeno je 386 objekata (Bulevar odmotava saobraćajno klupko 1972). Mora se napomenuti da je procesu rušenja objekata prethodila eksproprijacija zemljišta i objekata. Najvećim delom vlasnici uklonjenih objekata su dobijali zamenske stanove u novoizgrađenim stambenim zgradama, naročito na Limanima i delu oko železničke stanice. Na ovaj način je i deo starosedeoća Novog Sada, voljno ili ne, postao sastavni deo novog društvenog korpusa. Iz današnje perspektive prelazak iz jednoporodičnog u višeporodično stanovanje, možda, ne deluje kao prevelika promena, ali treba imati u vidu da je u tom trenutku ovo značilo i promenu načina rada velikog broja ljudi, koji su se upravo u tim uklonjenim objektima bavili ugostiteljstvom, trgovinom, zanatima ili imali svoje privatne bašte, od kojih su se prehranjivali. Ubrzana industrijalizacija je tokom 60-ih godina već u velikoj meri promenila osnovno zanimanje građana, a probijanjem bulevara nanet je konačni udarac „starom sistemu“. Kao indikativan primer ove promene možemo uzeti anketu Urbanističkog zavoda sprovedenu na stanovnicima i korisnicima poslovnog prostora bloka između Zmaj Jovine ulice, Dunavske, ulica Isidora Bajića i Ilije Ognjanovića 1968. godine<sup>96</sup>, a koja je prikazana u novinskom članku pod nazivom *Slika starog i ostarelog*. Kako se navodi anketa je urađena da bi se ustanovilo „ko su korisnici ovog prostora, kako ga koriste i šta misle o njemu“, a povodom planova za izradu projekta kompletne rekonstrukcije ovog dela grada (*Slika starog i ostarelog*, 1972). Anketa je pokazala da u ukupno 275 dvorišnih stanova živi 747 stanara. Od tog broja njih 69 su vlasnici stanova, 11 su podstanari, a najveći broj, njih 195 su stanari u stanovima u društvenom vlasništvu. Već tada se vidi velika demografska promena u Novom Sadu, pa je najveći broj stanara migrirao u decenijama nakon rata iz drugih vojvođanskih opština, ali i iz ostatka Srbije. Preovlađuje starije stanovništvo, pa je očekivano da od 275 ispitanih po zanimanju ima najviše penzionera (91), radnika (68), službenika (51), nezaposlenih (34) i zanatlija (25), a od 145 aktivno zaposlenih njih 32 radi u privatnom sektoru, dok 113 u društvenom. Takođe, u ovom bloku registrovano je 57 zanatskih radnji, među kojima su krojači, obućari, fotografi, *precizni mehaničari*, tašnari, *modiskinja*, frizeri, poslastičari, berberi, krznari, *štrikerke*, limari i graveri (ibid.). Ovi podaci nam mogu dati uvid u izmenjene društvene okolnosti u gradu. Čak i u jednom od retkih sačuvanih predratnih delova grada društvena slika je promenjena – iz kapitalističkog društva u socijalističko, iz agrarnog i zanatskog društva u industrijalizovano,

---

<sup>96</sup> Rezultati ankete mogu se videti u publikaciji *Rekonstrukcija centra: prikaz urbanističkog projekta rekonstrukcije dela starog centra Novog Sada* iz 1968. godine.

kao i prelazak iz privatne svojine u društvenu. U ovoj analizi se navodi da je većina stambenog prostora mala i bez elementarnih higijenskih uslova, uglavnom bez mokrog čvora ili sa zajedničkim, a predlaže se i rušenje određenog broja objekata „zbog neupotrebljivosti“. Osim starosti objekata i stanja konstrukcije, stručnjaci koji su radili ovu analizu ukazivali su na „loše uslove života“, tj. neispunjavanje postojećih standarda za stanovanje. U neku ruku ovi objekti predstavljaju indikatore onog što je predstavljalo većinu objekata u predratnom Novom Sadu. Samim tim, iako jeste bio čin destrukcije, uklanjanje postojećih objekata i preseljenje stanovnika u nove zgrade kolektivnog stanovanja značilo je i unapređenje uslova za život. Važno je naglasiti da su novi stanovi ipak imali propisane minimume standarda koji su se odnosili na veličinu prostorija, prirodnog osvetljenja, te obavezna kupatila i mokre čvorove. Koliko god nam se danas ovo činilo kao opšte mesto, potrebno je razumeti kontekst ove promene koja je najdirektnije uticala na život pojedinaca. Međutim, ono što je takođe indikativno jeste da je ova anketa pokazala da, iako žive u „teškim i nehigijenskim uslovima“, većina stanovnika ovog bloka ne bi želelo da se seli iz svojih stanova (ibid.). Iako je donekle razumljiv ovaj stav, zbog toga što većinu ispitanih čine stariji od 45 godina i što uvek postoji prirodni otpor prema promenama, može se govoriti i o određenom nepoverenju u ciljeve i domete modernizacije koja se odvijala.



Slika br. 24 – Stambena zgrada i robna kuća na Bulevaru

Analiza zvaničnih statističkih podataka takođe pokazuje strukturu zanimanja stanovništva u Novom Sadu. Prema Statističkom godišnjaku iz 1940. godine<sup>97</sup>, novosadskom industrijom preovlađuju zanatske radnje kojih na području novosadske komore ima blizu 24.000. U samom Novom Sadu od približno 64.000 stanovnika oko 10.000 zarađuje u zanatskim radnjama i fabrikama, a skoro 6.000 od poljoprivrede, što je za urbanu sredinu veoma veliki broj. Kako su prve posleratne godine donele spori rast industrije, sve do polovine 50-ih stanje novosadske privrede je bilo slično onome pre rata. Tako 1951. godine Novi Sad sa 75.000 stanovnika ima 39 preduzeća sa blizu 15.000 zaposlenih<sup>98</sup>. Najznačajniju promenu vidimo u naredne dve decenije, kada se i proces industrijalizacije i urbanizacije odvija u punoj meri. Tako već 1961. godine 60.000 ljudi radi u društvenom sektoru (koji je činio preko 90% ukupne privrede u Novom Sadu), od kojih je oko 19.000 radilo u industriji i 8.500 u građevinarstvu, 3.800 u poljoprivredi, 4.400 u zanatskim radnjama<sup>99</sup>. Novi Sad u tom trenutku ima oko 110.000 stanovnika. Sledećih deset godina se nastavlja ovaj trend i 1970. godine u Novom Sadu je 73.000 ljudi je zaposleno u društvenom sektoru, od čega oko 22.000 u industriji i 5.700 u građevinarstvu, 1.200 u poljoprivredi i 5.000 u zanatima<sup>100</sup>. Možemo smatrati da je vrhunac ovog procesa dostignut početkom 80-ih, kada je od 258.000 stanovnika Novog Sada, njih 114.000 radilo u društvenom sektoru (98% ukupno zaposlenih) i to 31.000 u industriji i 15.000 u građevinarstvu, a 1.380 u poljoprivredi i 3.400 kao zanatlije<sup>101</sup>. Te 1982. godine od ukupnog broja zaposlenih 41% je radilo u industriji i građevinarstvu, a 1,7% u poljoprivredi. Ako 1940. godinu uzmemo kao referentnu, videćemo da se do 1982. godine broj stanovnika uvećao skoro četiri puta i pri tom skoro isto toliko povećao procenat zaposlenih u industriji, dok se procenat stanovnika koji se bave poljoprivredom smanjio više od pet puta. Sve ovo upućuje na zaključak da se u tri decenije nakon rata odvijala ubrzana i masovna urbanizacija, koja je pratila isti tempo industrijalizacije.

Veliki demografski rast u Novom Sadu značio je i veću potrebu za stanovima. Ovi podaci treba da potvrde našu tezu da je usled fizičke promene urbanog prostora došlo i do promene društvenih odnosa. Iz navedenih razloga kao referentnu godinu uzećemo 1949. nakon izvršene nacionalizacije privatnih stanova. Prema podacima stambenog fonda u Novom Sadu iz 1949. godine, Novi Sad je imao ukupno 21.318 stanova, od čega je više od dve trećine bilo u privatnom vlasništvu (16.033 stana), a državnih oko 4.900. Takođe, značajan podatak je da su, od ukupno 158 stambenih zgrada, 132 bila prizemni objekti. Kada na to dodamo porodične kuće, jasno uočavamo dominantan tip

---

<sup>97</sup> Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije iz 1940. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

<sup>98</sup> Statistički godišnjak FNRJ iz 1951. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

<sup>99</sup> Statistički godišnjak SFRJ iz 1961. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

<sup>100</sup> Statistički godišnjak SFRJ iz 1970. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

<sup>101</sup> Statistički godišnjak SFRJ iz 1982. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

stambenog objekta. U periodu između 1946. i 1956. godine izgrađeno je još 1.900 stanova, što je mali broj u odnosu na tadašnje potrebe. Ovo je bila posledica pre svega nedostatka materijalnih sredstava, ali i načina gradnje novih objekata, koji su „podizani uglavnom na praznim zemljištima u užem gradskom području“ bez nekog „smislenijeg plana“ (Od starog - novi grad, 1969). Kada su 1958. godine donete smernice o stambenoj izgradnji, koje su upućivale na kompleksnu izgradnju čitavih stambenih blokova i naselja, Novi Sad je „dobio nova naselja, koja su ga kao grad podmladila“. Ovo se pre svega odnosi na naselje oko nove železničke stanice, gde je u periodu od 1960. do 1972. godine izgrađeno 3.600 stanova, zatim Limani sa isto toliko stanova i Detelinara sa 3.100 stanova. U tom trenutku Novi Sad je imao 23.560 stanova u društvenoj svojini (ibid.). U odnosu na 1948. godinu, za dvadeset godina, broj stanova u društvenom vlasništvu se povećao skoro četiri puta. Godine 1982. je u završnim fazama državne stambene izgradnje u stambenom fondu Novog Sada bilo 32.547 stanova u društvenoj svojini<sup>102</sup>. Situacija u Novom Sadu bila je refleksija ukupnih trendova u državi. Tako je samo u razdoblju 1974-1977. u Jugoslaviji izgrađeno i besplatno podeljeno 580.000 stanova. U samoj Srbiji je, do kraja socijalizma, broj besplatno podeljenih stanova narastao na čitavih pola miliona. Prema nekim sociološkim istraživanjima, u Srbiji je čak 40% pripadnika srednje klase besplatno dobilo stan, kao i nekih 25% radnika (Antonić 2004).

Ipak, zanimljivo je izneti i ukupne podatke o vlasničkoj strukturi izgrađenih stanova u kojima su živeli novi stanovnici grada. Iako je stambena izgradnja bila predodređena ideološkom doktrinom koja je favorizovala društvenu svojinu, kao i postupak nacionalizacije koji je dobar deo postojećih stanova konvertovao iz privatnog u društveno vlasništvo, privatna svojina u posleratnoj Jugoslaviji nije bila zabranjena, a bila je čak i garantovana Ustavom. Iz tog razloga podatak iz 1982. godine, koji nam govori da je od ukupnog broja stanova u Novom Sadu (85.537), čak 60% bilo u privatnom vlasništvu (53.000)<sup>103</sup>, može biti indikativan. Radništvo zbog kojeg je na ideološkom planu i nastala institucija društvenih stanova, u većini slučajeva je privatno gradilo stanove, dok je jedan manji njegov deo uspeo da se domogne ovih društvenih stanova (S. Vuković 1994, 133). Iako se ovo može pravdati činjenicom da toliko veliki demografski rast nije mogao biti praćen isključivo kolektivnom stambenom izgradnjom, već je dobar deo novih stanovnika, uglavnom pripadnika radničke klase, samostalno gradio porodične kuće u perifernim delovima grada, tumačenjem ovih podataka možemo izvesti dve tvrdnje. Jedna je to da se ovakvom raspodelom stanova pokazivao povlašćeni položaj birokratske i činovničke klase, zbog čega će nastajati sve izraženija društvena

---

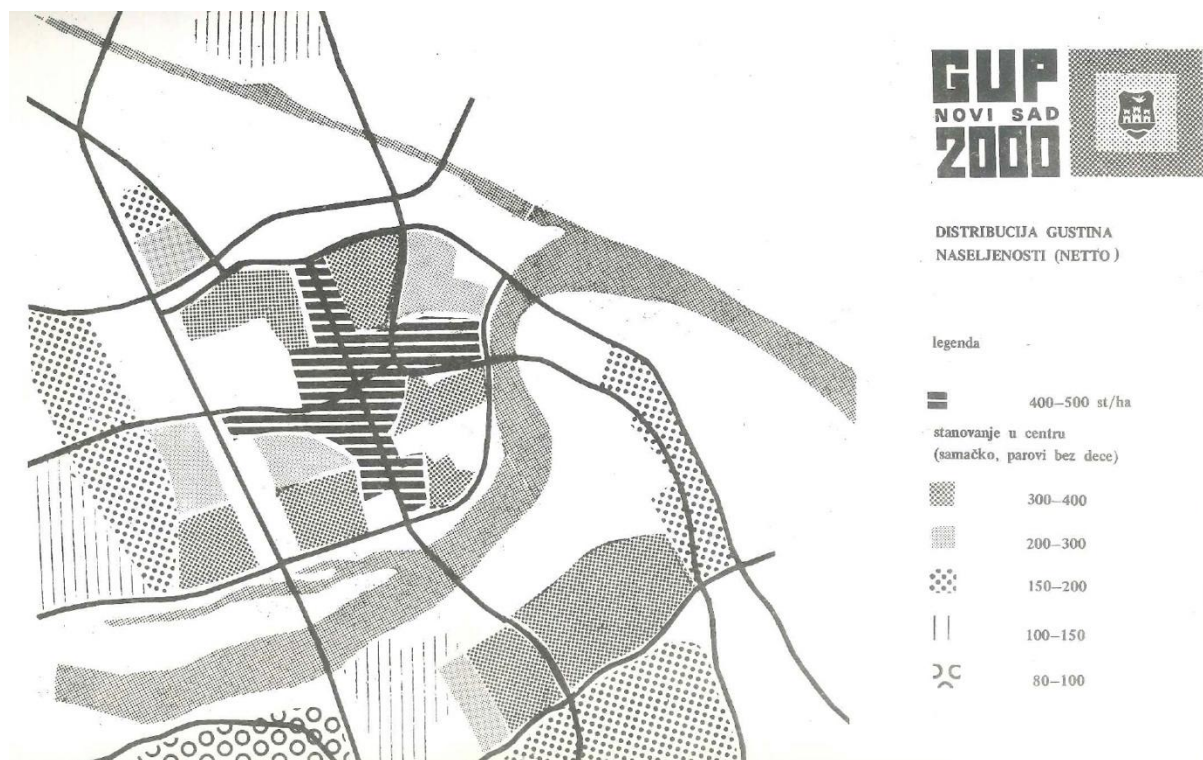
<sup>102</sup> Statistički godišnjak SFRJ iz 1982. godine. Dostupno na [www.stat.gov.rs](http://www.stat.gov.rs).

<sup>103</sup> Ibid.

segregacija, ali i da je kao posledica ove okolnosti u većinskom delu stanovništva opstao koncept privatne svojine – nukleus kapitalističkog društva.

Kako povećanje broja stanova ne znači nužno i povećanje urbane karakteristike naselja, analiziraćemo još jedan parametar, a to je gustina stanovanja. Ovaj parametar se često koristi kako bi se na statistički način pokazao nivo urbanosti nekog naselja. Tako se, na primer, u jednom od prvih zvaničnih dokumenata u Socijalističkoj Jugoslaviji koji daje smernice o stambenoj izgradnji – publikacija sa Simpozijuma *Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja* iz 1962. godine – definiše optimalna gustina stanovanja u gradu od 250 stanovnika po hektaru, dok za racionalnu smatra gustine od 250 do 500 st/ha (*Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja 1962, 35*). Već smo govorili o tome da je jedan od ključnih problema urbane aglomeracije Novog Sada iz predratnog perioda bio mala gustina naseljenosti, koja je u proseku iznosila oko 20 stanovnika po hektaru. GUP-om iz 1950. godine planira se povećanje prosečne gustine stanovanja na 50 hektara po stanovniku. Najveće povećanje gustine se planira u upravo na potezu novog bulevara. Marinković planira nove stambene zone „koje se protežu od novoprojektovane železničke stanice do Dunava“, gde će gustine stanovanja iznositi od 241 pa do 400 stanovnika po hektaru. On u planu daje i smernice urbanog oblikovanja, pa navodi da ova naselja treba da budu „raznovrsna po visini i načinu izgradnje“, te da nisu raspoređene „po strogoj gradaciji od periferije ka centru“, već da se prepliću i smenjuju tako da „nema uobičajene niske periferije i zagušenog centralnog dela“. Sa stanovišta gustine stanovanja, bulevar je ostvario, pa čak i premašio, planove GUP-a iz 1950. U *Studiji stanovanja za Generalni plan Novog Sada*, koju je 2009. godine izradio novosadski JP Urbanizam, može se uvideti da se gustina naseljenosti u stambenim blokovima građenim 60-ih i 70-ih godina kreće od 300 do 500 st/ha, a da u delu oko železničke stanice prelazi i više od 500 st/ha.





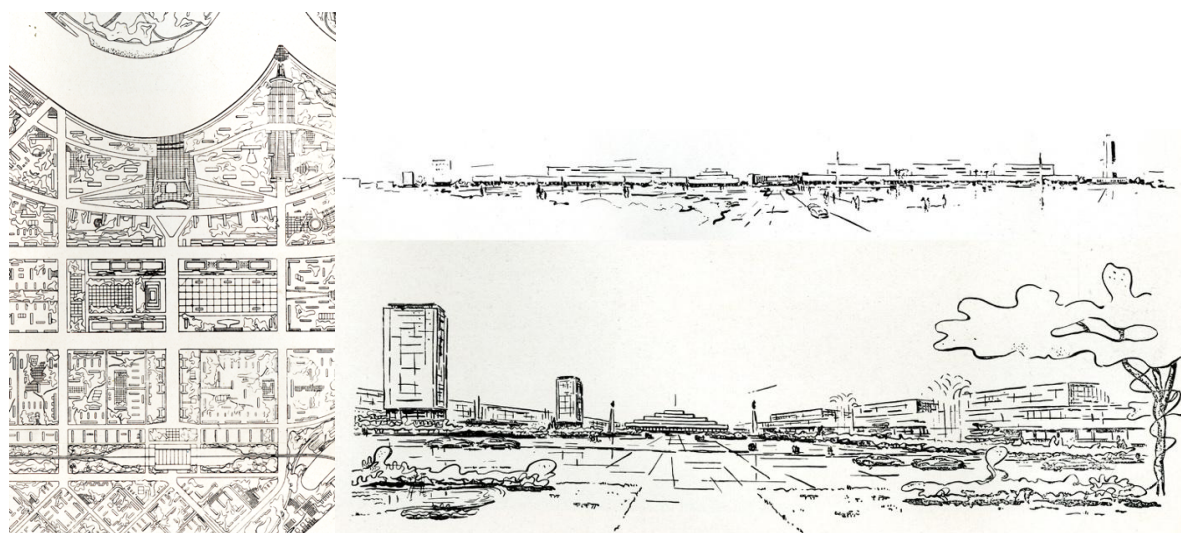
Slika br. 25 – Distribucija gustina naseljenosti u GUP-u iz 1973. godine

#### 4.5 Kreiranje urbaniteta modernog grada

Prikazali smo transformaciju prostora za stanovanje koja se desila formiranjem Bulevara 23. oktobra kroz postojeću urbanu matricu. Iako stambeni objekti predstavljaju dominantnu tipologiju na novoformiranom prostoru, za definisanje ovog bulevara kao prostornog tipa modernizacije, koji je kreirao prostor nove dominantne društvene klase, potrebno je da sagledamo i javne površine i objekte – tačke koje definišu urbanitet ovog poteza. Kao što smo već naveli, Bulevar je bio definisan sa tri značajne tačke – na krajevima novom železničkom stanicom i stadionom, a u sredini s planiranim glavnim gradskim trgom. Ambicija da se na ovoj novoj saobraćajnoj osi postavi i novi glavni gradski trg dodatno pokazuje nameru autora plana da redefiniše urbanu matricu Novog Sada i Bulevar pozicionira u središte nove urbanističke konstelacije. Ovakva prostorna definicija novog bulevara podudara se i s planom *zone državne uprave i kulturnih ustanova*<sup>104</sup> u Generalnom urbanističkom planu Beograda iz 1950. godine. U njemu je na Novom Beogradu definisana glavna poprečna osovina, koja je na jednom kraju počinjala novom železničkom stanicom, a završavala se zgradom Predsedništva vlade FNRJ (poznatijom kao zgrada Saveznog izvršnog veća). U sredini

<sup>104</sup> Specifikacija zona iz Generalnog urbanističkog plana Beograda iz 1950. godine, strana 126.

ovog pravca nalazio se novi *manifestacioni* gradski trg. Očigledna je podudarnost koncepcija novih glavnih gradskih osa u planovima za Novi Sad i Beograd iz 1950. godine, što nam može potvrditi nameru da su ovi pravci i u slučaju Novog Sada i u slučaju Beograda bili planirani kao manifestacije novog društvenog poretka. Razlika koju ovde želimo posebno da naglasimo jeste to što je u slučaju Beograda ona bila planirana u okviru prostora Novog Beograda, koji je se razvijao distanciran od istorijskog jezgra Beograda, dok se Bulevar 23. oktobra realizovao rekonstrukcijom postojeće urbane strukture. Možemo tvrditi da je ova razlika dovela do toga da Bulevar 23. oktobra zaista promeni urbanu realnost Novog Sada, dok se u slučaju Beograda ova osa nije nikad ni ostvarila. Jer iako je Novi Beograd promenio urbanu aglomeraciju grada, potez o kojem govorimo nikad nije uspeo da se uspostavi kao nova prostorna paradigma društva, a danas je i novoizgrađenim objektima (crkvom i stambenim kompleksima) nepovratno izbrisana.



Slika br. 26 – Glavna poprečna osa na Novom Beogradu

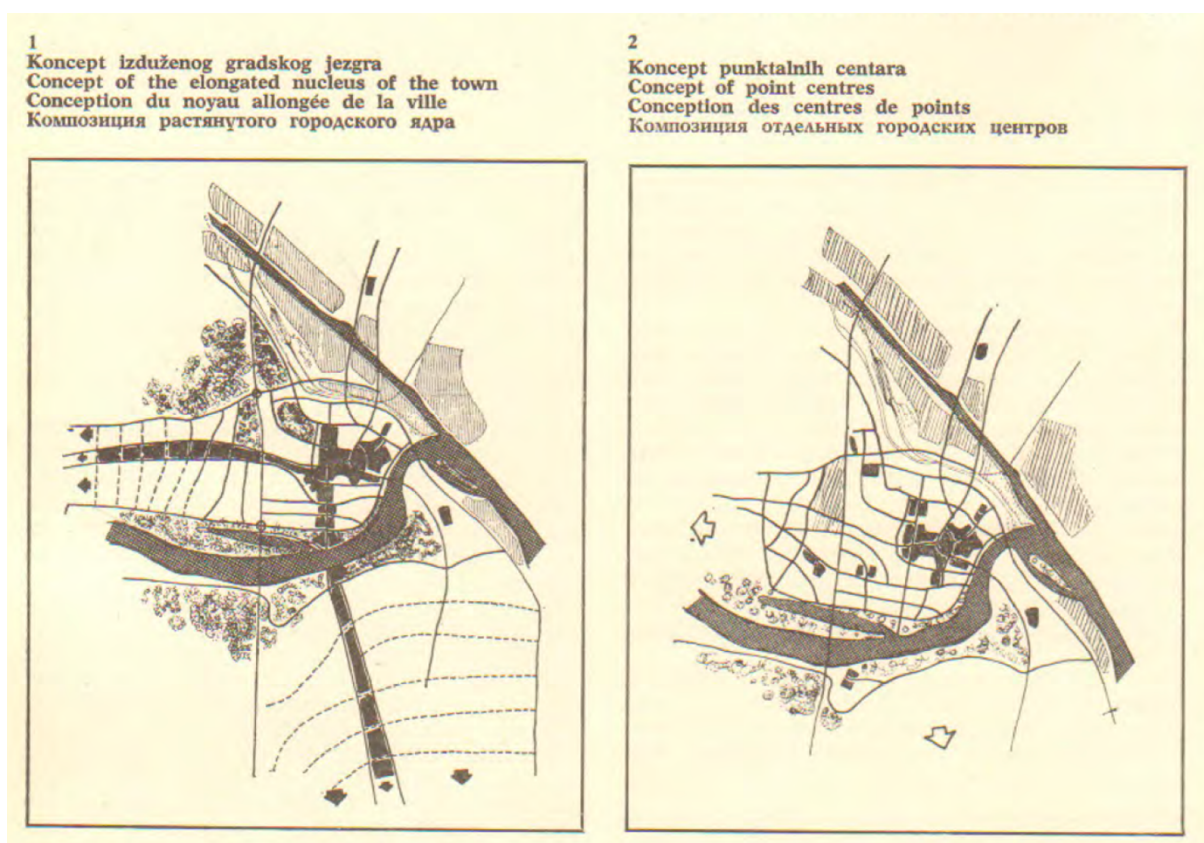
S druge strane, ni novi glavni gradski trg u Novom Sadu nije nikad realizovan. Trg je bio planiran na prostoru ukrštanja novog bulevara, koji se proteže u pravcu sever–jug i istorijski važnog pravca istok–zapad, na kojem su se nalazile postojeća Jevrejska i Futoška ulica. Prema oblikovnim karakteristikama planiranog trga, jasno je da je on trebalo da bude novi manifestacioni gradski trg, sa javnim objektima na svojoj južnoj i severnoj strani. Svojom pozicijom on je trebalo da „pomeri“ centar grada prema zapadu i uskladi ga s novim stambenim zonama. S druge strane, njegova „jaka“ povezanost sa istorijskim centrom preko široke Jevrejske ulice ukazivalo je na želju za „organskom“ transformacijom grada. Povezanost dva centra objašnjava i Marinković, koji tvrdi da je „glavni gradski centar morao da izađe iz svog okvira jer su potrebe prerasle ovaj prostor, te se on protekao na zapad prema glavnom trgu, a zatim južno – novim bulevarom“ (Marinković 1953, 84). Veoma je značajna i činjenica da ovaj trg nikad nije realizovan. Za to postoje objektivni razlozi,



koji se mogu tražiti u vremenskom okviru izgradnje Bulevara i činjenici da je na ovoj lokaciji Bulevar probijen na samom kraju realizacije, kao i u finansijskim okolnostima, ali se mogu „učitati“ i zanimljivi narativi koji govore o promeni društvene slike i dominantnog mišljenja javnog mnjenja od 1950. godine do završetka Bulevara polovinom 70-ih. Ceremonijalni karakter bulevara nije ostvaren jer se u međuvremenu odustalo i od stadiona na južnoj strani i od trga u sredini. Nerealizovanje simbolički jakih elemenata kao što su manifestacioni trg i stadion, koji su odgovarali tvrđoj autoritativnoj vladavini, kakva je i bila ona u prvoj deceniji nakon rata, metaforički gledano, omogućili su bulevaru da se na kraju realizuje na više demokratičan način kao decentralizovana gradska osa.

I GUP iz 1963. godine zadržao je u određenoj meri koncept *punktualnih centara*, koji je predviđao formiranje novih rejonskih centara radijalno oko istorijskog jezgra grada, ali i dodatno definisao pravac širenja centralnih funkcija Jevrejskom ulicom (tada Bulevarom JNA) i Bulevarom 23. oktobra. S obzirom na to da do 70-ih nije realizovan nijedan novi rejonski centar, „urbanisti Novog Sada su naslutili i nastojali da, koliko je to u praksi bilo moguće, podrže prirodnu tendenciju centralnih funkcija da napuste staro jezgro grada i da se *roje* oko izvesnih saobraćajnih tokova“ (Ž. Kara-Pešić 1970, 44). U sklopu teorijskog koncipiranja GUP-a iz 1974. godine arhitekta Živojin Kara-Pešić razrađuje koncept *izduženog gradskog jezgra*. Sagledavajući urbanu realnost Novog Sada, koja u tom trenutku podrazumeva i istorijsku urbanu matricu i započetu modernističku transformaciju, Kara-Pešić pokušava da smanji intenzitet *sukoba* u prostoru i nudi predlog daljeg razvoja grada. Bulevar u ovoj koncepciji igra važnu ulogu jer se upravo on prikazuje kao kičma organskog razvoja grada. Koncept izduženog gradskog jezgra podrazumeva razvoj grada po principu *režnjeva* koji se nižu na dva dominantna saobraćajna pravca koja polaze iz istorijskog jezgra. Ovi pravci razvoja koincidiraju „sa dosadašnjom tendencijom spontanog širenja kroz istoriju“. Kara-Pešić smatra da ima smisla „očuvati i afirmisati ovaj istorijski pravac razvoja jer bi suprotnim smerom, umesto organskog priraštaja, predstavljao nasilje nad istorijskim slojevima koji se u tkivu današnjeg Novog Sada i njegovog centra dosta jasno prepoznaju“ (Ž. Kara-Pešić 1970, 44). Iako oba pravca imaju istorijsko utemeljenje, nastali su u različitim razdobljima urbanističke istorije grada. Tako je pravac na zapad, Futoškom ulicom, prisutan od samog početka formiranja urbane matrice Novog Sada, dok je drugi pravac, prema jugu, Bulevar 23. oktobra. Kara-Pešić prepoznaje potencijal Bulevara da bude nova okosnica razvoja, tako da ovo širenje gradskog jezgra „ne pretpostavlja nikakvo konkurisanje starom centru grada, već se, naprotiv, na njega organski nadovezuje“ (ibid.). Deluje da se ovakvim konceptom pokušavaju pomiriti dve suprotstavljene prostorne paradigme u gradu. Za Kara-Pešića, kao i veliki deo postmodernista, grad je prostorno-vremenska struktura u kojoj planiranje mora biti „elastično“, kako bi izdržalo test vremena. On

smatra da ovaj koncept razvoja omogućava da se grad izgrađuje kroz generacije i sa autentičnim karakteristikama svakog vremena kako bi se stvorilo „koincidiranje generacije ljudi s generacijama fizičkih struktura koje oni za sebe grade“. Na taj način „umesto nesporazuma, sukoba i rušenja nasleđenog, ostaje kontinuitet ljudskog dela, koja je prva zaloga za poštovanje one najbliže tradicije i prvi zametak neke građanske solidarnosti (*ko ne zna odakle je došao, ne može znati ni kuda ide*)“ (ibid.). Gledajući iz današnje perspektive, Kara-Pešićeva zamisao da svaka generacija ostavi sopstveni trag u prostoru duž Bulevara je zaista i ostvarena. Ono što ostaje kao pitanje jeste da li današnja realnost ima iste pozitivne karakteristike kakve je Kara-Pešić zamišljao u svojoj ideji. Iako ovaj koncept *izduženog gradskog jezgra* nije u celovitom obliku postao deo GUP-a iz 1974. godine, u ovom planu uočavamo njegove bitne pojedinačne karakteristike.



Slika br. 27 – Koncept izduženog gradskog jezgra

Tako se u GUP-u iz 1974. godine prezentuje *etapnost* razvoja gradskog centra u Novom Sadu, navodeći tri najznačajnije. Prva etapa se odnosi na razvoj starog gradskog jezgra koji se formirao do 30-ih godina 20. veka. Druga etapa podrazumeva „proširenje gradskog centra i centralnih sadržaja Bulevara Maršala Tita“, koje se realizovalo krajem 60-ih godina, dok se GUP-om iz 1963.

godine planira treća etapa kao „linearna ekspanzija novog dela gradskog centra duž ulica JNA i Bulevara 23. oktobra.“<sup>105</sup> GUP iz 1974. godine linearno širenje centralnih funkcija produžava i na sremsku obalu, što predstavlja uvod u realizaciji ideje o novom naselju na Mišeluku. Ovaj GUP unosi i jednu važnu novinu, a to je ideja da se širenje gradskih centralnih funkcija zapravo realizuje izgradnjom *markantnih* prostora i objekata koji će generisati dalji razvoj grada. Tako se između ostalog zaključuje da bi zarad realizacije ovakvog koncepta bilo potrebno izgraditi „niz objekata, čija namena predviđa kompletiranje centralnih funkcija u Novom Sadu“<sup>106</sup>, što je zapravo predstavljalo disperziju objekata i prostora koji treba da izgrade urbanitet grada. Tako se na Bulevaru 23. oktobra planiraju tri nove tačke: nova zgrada novinsko-izdavačkog preduzeća *Forum*<sup>107</sup>, zatim poslovno-društveni blok<sup>108</sup> i Gradski sportski centar<sup>109</sup>. Dakle, ako je Bulevar 23. oktobra ideološki koncept prostora novih društvenih odnosa u gradu, bila je potrebna izgradnja objekata koji definišu ove nove društvene odnose kako bi se ceo proces zaokružio. U tom smislu Spens ima važnu ulogu kao objekat koji svojom veličinom i društvenom funkcijom prevazilazi karakteristike javnog objekta i postaje prostorni element koji ima snagu da oblikuje i urbani prostor, ali i samo društvo. Svojom pozicijom, ali i strukturom, koja, iako homogena po obliku, zapravo predstavlja sintezu urbanističkih elemenata (ulica, trgova, zelenila i sl.) na koncentrisanom prostoru. Spens je prostor koji povezuje istorijski i moderni Novi Sad, na jedan dinamičan i promenljiv način, čas kao mesto ka kome građani gravitiraju, čas kao urbanistički *hub* koji omogućava fluktuaciju ljudi iz različitih delova grada. Spens nije samo važan sportski objekat, on i po svojoj planiranoj nameni, ali i po onome kroz vreme pokazalo, ima važnu društvenu funkciju. Ona se ogleda i kroz značaj Spensa koji on ima u svakodnevnom životu građana, ali i u njegovoj simboličkoj vrednosti. Za Novi Sad Spens predstavlja njegovu tačku izlaska iz lokalnog konteksta i simbol nekadašnjeg ekonomskog i društvenog prosperiteta Autonomne pokrajine Vojvodine. Potreba da se Novi Sad pozicionira na globalnoj mapi, preko sportskih dešavanja, bila je jedna od refleksija ekonomskog jačanja Vojvodine 80-ih godina. Ustavne promene SFRJ koje su omogućile široku autonomiju pokrajine, stvorile su, pre svega, povoljni ekonomski uslovi za njen razvoj. Kako je „savremeni identitet grada oslikan u aktuelnim kulturnim politikama i kulturnom diskursu“ (Konstantinović i Jović 2021), logična posledica bila je izgradnja objekata simbola ekonomske i političke autonomije. U ovom periodu je, osim GSC Vojvodina, završena izgradnja i Srpskog narodnog pozorišta, Mosta slobode, Upravne zgrade Elektrovojvodine i Agrovojvodine Novog

---

<sup>105</sup> Generalni urbanistički plan Novog Sada iz 1974. godine, strane 179-180.

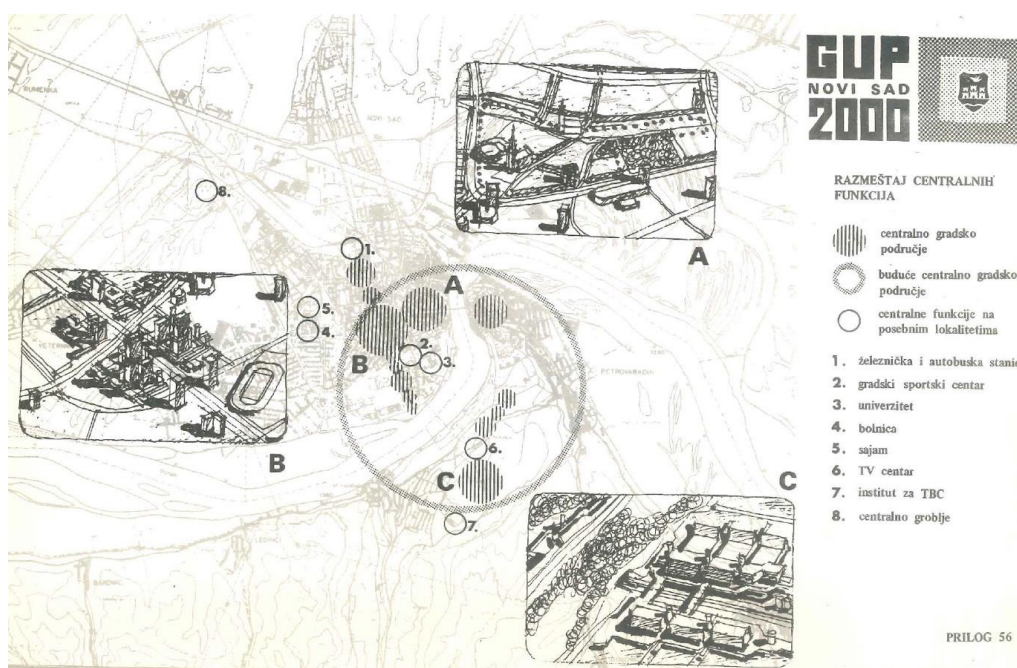
<sup>106</sup> Generalni urbanistički plan Novog Sada iz 1974. godine, strana 186.

<sup>107</sup> Današnji *Dnevnik*.

<sup>108</sup> Nikad realizovana ideja o novom gradskom centru na ukrštanju ulice Maksima Gorkog i Bulevara.

<sup>109</sup> Današnji Poslovni i sportski centar *Vojvodina*, poznatiji kao SPENS.

naselja, nekoliko škola i zdravstvenih ustanova i pokrenuta realizacija Mišeluka, koji je trebalo da bude vrhunac urbanističkog razvoja Novog Sada. „S političke tačke gledišta naročito su važni projekti koji su i u prostornom smislu reprezentovali autonomiju Vojvodine, koje možemo nazvati i *arhitekturom autonomije*“ (M. M. Slobodan Jović 2022). S obzirom na to da se politička administracija pokrajine pozicionirala u istorijskom centru grada, Bulevar 23. oktobra postao je prirodni prostor na kome se formirao niz objekata koji definišu, pre svega, ekonomski potencijal društva, ali i novouspostavljene društvene standarde. U ovom nizu značajni su i upravna zgrada Elektrovojvodine, koja simbolički predstavlja dostignutu energetska autonomiju Vojvodine, čiji nedostatak je decenijama bio ograničavajući faktor ekonomskog razvoja. Takođe, vredno je u tom kontekstu spomenuti upravnu zgradu *Agrovojvodine*, koja ne predstavlja prostornu i arhitektonsku veličinu, ali čije postojanje, odnosno postojanje same firme *Agrovojvodina*, direktno uticalo na skoro decenijski rast *bruto društvenog proizvoda* Vojvodine. Nešto kasnije u potpuno drugačijem društvenom kontekstu izgrađena je i upravna zgrada *Naftagasa* (današnja Naftna industrija Srbije), kao još jedan pokazatelj industrijskih i ekonomskih karakteristika pokrajine i grada. Još jedan objekat koji se našao uz Bulevar bila je upravna zgrada i štamparija novina *Dnevnik*. Iako možemo polemisati o njegovoj istinskoj nezavisnosti u lokalnom kontekstu, novine kao mediji predstavljaju svakako jedan od simbola građanskog društva. Uz Bulevar izgrađene su i neke od prvih robnih kuća, sedišta banaka i osiguravajućih kuća. Svakako možemo tvrditi da je Bulevar 23. oktobra predstavljao prostor koji je nova društvena klasa u gradu prvo tehničkim alatima modernizacije osvojila, a zatim i naselila izgrađujući na njemu simbole urbanog društva Novog Sada.



Slika br. 28 – Razmeštaj centralnih funkcija u GUP-u iz 1973. godine

#### 4.6 Zamor modernizacije

Na primeru Bulevara jasno možemo videti navedenu Kara-Pešićevu tezu da svaka generacija treba da izgradi sopstveni gradski prostor. Današnji Bulevar oslobođenja kao završena urbana celina u potpunosti prikazuje sve slojeve društvenih odnosa u poslednjih 80 godina. Na njemu se vidi sukob socijalističkog društvenog uređenja i predratnog kapitalističkog društva, a danas i fragmente globalnog neoliberalnog kapitalizma, koji je takođe pronašao svoj prostor uz bulevar. Kao što je Bulevar nastao rasecanjem predratnog urbanog tkiva, tako se i povratak kapitalističkog poretka najizrazitije dogodio u samom središtu Bulevara. Odustajanje od ideje novog gradskog centra direktno je povezana i sa načinom izgradnje Bulevara. Bulevar 23. oktobra građen je od njegovih krajeva, od nove železničke stanice na severu i Limana na jugu, na kojima je teren bio uglavnom objektima neizgrađen ili zauzet industrijskim koje je bilo lakše ukloniti. Kako su se dva kraja Bulevara približavala jedan drugom, tako je i izgradnja bila sve komplikovanija. Skoro deset godina od početka izgradnje, probijanje Bulevara je zaustavljeno na potezu između Železničke ulice i Ulice JNA (danas Jevrejske ulice), upravo na lokaciji planiranog novog gradskog centra. Bulevar su zaustavile „zgrade, stanovi i stanari u ulicama Laze Kostića, Avgusta Cesarca, Petra Drapšina i Braće Ribnikar“, a u tom potezu je trebalo „porušiti 43 kuće i obezbediti oko 170 stanova“. S obzirom na to da je otkup zemljišta i objekata preko kojih je izgrađen bulevar vršen putem eksproprijacije i dobijanjem stanova umesto kuća, „nezgoda je bila što nije bilo odgovarajućih manjih stanova koje je trebalo obezbediti onima kojima se stanovi i kuće ruše, pa su tako svi stanari i vlasnici stanova između Železničke i Ulice JNA dobili stanove na Limanu II“ (Bulevar ide dalje, 1971). Analize troškova rekonstrukcije gušće naseljenih delova grada ukazivali su na vrlo ozbiljan porast cena zgrada za eksproprijaciju i preseljenje stanara iz kuća koje se ruše. Veliki troškovi izgradnje mogli su uticati i na druge ekonomske parametre u gradu, pa je postojala mogućnost da porast troškova „dovede do usporavanja, pa čak i do smanjenja stambene izgradnje do 1975. godine (Komunalni planovi - na javnu diskusiju, 1972). Sve ovo ukazuje o veličini, ali i značaju izgradnje Bulevara, koji je u dobroj meri dosegao limite i tadašnjeg veoma intenzivnog industrijskog rasta. Ipak, probijanje bulevara nije išlo lako ne samo zbog imovinsko-tehničkih problema već i zbog neprihvatanja i neodobravanja građana za ovakve radove. U svim fazama izgradnje održavani su protesni zborovi, pisane peticije i „upućeno mnogo oporih reči“ protiv rušenja „nekih stračara i kuća i protiv zamisli o probijanju saobraćajnica (Početak i nastavak velikog posla 1972). Oспорavanja i neslaganja sa izgradnjom Bulevara su se umanjila tek kada je Bulevar dobio svoju konačnu formu. Zbog radikalnosti i kompleksnosti, „mnogi su sumnjičavo klimali glavom tvrdeći da je izgradnja takve saobraćajnice velika zabluda“, pitajući se: „Ko još može da plati rušenje i prekranje gradskih naselja (Još poslednji korak 1972). U tekstu u *Komunalnom listu*



iz novembra 1972. godine opisuje se čin otvaranja Bulevara 23. oktobra. Još jednom se podseća na to da su mnogi tada izgradnju Bulevara „kroz gradsko tkivo naseljeno hiljadama porodica smatrali ludošću“, misleći da je saobraćajnica koja ide „preko bašta i kuća“ samo daleka hipoteza (Bulevar odmotava saobraćajno klupko 1972).



Slika br. 29 – Probijanje Bulevara 23. oktobra na potezu od Jevrejske do Ulice Maksima Gorkog

#### 4.7 Uspostavljanje društvenih odnosa – drugi čin

Danas možemo sa sigurnošću tvrditi da je integracija Bulevara u fizički i psihološki prostor Novog Sada bila uspešna. S druge strane, iako je Bulevar jasna konsekvencija modernističkog urbanističkog planiranja, njegov ulični front nije dominantno stilski vezan za modernizam. Već od početka devedesetih počinje novo definisanje Bulevara. Tako se, umesto planiranih stambenih kompleksa objekata društvenog standarda i javnih prostora koji su definisali urbanitet grada, počeo pojavljivati dominantni tip *tranzicione arhitekture* – stambeni objekti s poslovnim prostorom na nivou prizemlja. Iako se ovakvim objektima htela kreirati reminiscencija na predmoderni grad i formirati tradicionalni ulični front, jasno je da se u tome nije uspelo. Novi urbani niz uz Bulevar nije vratio nekadašnje društvene odnose, već je zapravo uspostavio potpuno nove, i to upravo uklanjajući s prostora Bulevara poslednje ostatke međuratnog Novog Sada. Bez prevelikog ulaženja u definicije, novouspostavljeni prostorni odnos najviše odgovara karakteristikama *potrošačkog društva* u globalnom neoliberalnom kapitalističkom poretku. Interesantno je da se na mestu gde je „sukob“ Bulevara i stare urbane matrice bio najveći, u njegovom središtu, prvobitno i počela razvijati ova nova prostorna paradigma. Čistom vizuelnom opservacijom možemo uočiti da se na potezu uslovno od ulice Novosadskog sajma do ulice Maksima Gorkog formirao ulični front Bulevara, koji čine stambeni objekti u neprekidnom nizu, kreirajući isto tako neprekidni niz velikog broja lokala i poslovnih prostora u prizemlju. Kontinuitet lokala na nivou prizemlja Bulevar je pretvorilo u neku vrstu *hipertrofirane trgovačke ulice*, koja je prilagođena brzom transformaciji kapitala<sup>110</sup>. Ako su u novom društvenom ustrojavanju stambeno-poslovni objekti dominantni tip prostora za život, onda su dva najveća „javna“ objekta izgrađena u poslednje dve decenije na Bulevaru reprezentativni novog urbanog društva. Reč je o dva tržna centra, *Merkatu* i *Promenadi*, koji osim na simbolički način, zaista predstavljaju prostore koji uokviruju društveni život. Za veliki broj građana *Promenada* predstavlja mesto na kojem ispunjavaju najveći deo potreba gradskog života. Kao i svaki šoping mol, i ovaj je koncipiran da potrebu ljudi za socijalizacijom, zabavom i drugim dnevnim aktivnostima smešta u okruženje koje stimuliše potrošačke nagone. Donekle, ovakav prostor preuzima ulogu nekadašnjeg gradskog trga i ulice, ali sada kao potpuno kontrolisanog i nadziranog prostora, koji podjednako odgovara i tvrdokornom neoliberalnom kapitalizmu, ali i razvijenom konformizmu današnjih građana. U potvrdu ove teze možemo dodati i činjenicu da su se i klasični elementi države prirodno počeli pojavljivati u ovom novom društvenom centru grada<sup>111</sup>. Kao i u

---

<sup>110</sup> Promena malih trgovačkih radnji je veoma brza i na njima se jasno mogu čitati dominantni tokovi kapitala. Lokalima trenutno pretežno dominiraju sadržaji poput pekare, kladionice, banke i apoteke. Metaforički gledano, simboli brzog načina života, oportunitizma, dominacije kapitala i velikog stepena društvene anksioznosti.

<sup>111</sup> Tokom pandemije virusa SARS-CoV-2 imunizacija građana je vršena i u TC Promenadi, a 2022. godine otvorena je i ispostava Poreske uprave u ovom objektu.

prvom slučaju, ni ovo redefinisanje društva ne prolazi bez sukoba starog i novog, koji se počeo dešavati onog trenutka kada su iscrpljeni svi prostorni potencijali koji su ostali iza prvobitnog procesa modernizacije. I sam tržni centar *Promenada* je svoj prostor na Bulevaru ostvario „zauzimanjem“ nedovršenih prostora za sport unutar kompleksa koji čine Spens i stadion *Karadorđe*. Zauzimanje slobodnih prostora jeste jedna karakteristika novog društvenog poretka, koji na taj način do maksimuma optimizuje troškove izgradnje, uglavnom na štetu kvaliteta javnog prostora, pa se poslednjih godina odvija proces „popunjavanja“ praznina u uličnom frontu Bulevara.

Sve nam ovo govori da Bulevar oslobođenja jeste prostor na kojem se dominantne društvene grupe uspostavljaju i definišu sopstveni oblik urbaniteta. Takođe, jasno je da ovaj proces nije jednoznačan, već da prostorni potencijal koji je ostvaren u procesu modernizacije ima kapacitet da se kroz vreme iznova transformiše i redefiniše. S obzirom na to da je na današnjem Bulevaru oslobođenja ostalo vrlo malo „slobodnog“ prostora, neka buduća transformacija dešavaće se ili destrukcijom i rekonstrukcijom postojeće strukture ili nikad realizovanim nastavkom Bulevara na sremskoj obali grada. Ipak, važno je uočiti ovaj tipski proces i istražiti potencijal njegovog apliciranja na druge korelirajuće prostore. U slučaju Novog Sada ovo se posebno odnosi na treću značajnu osu koju je definisao GUP iz 1950. godine – današnji Bulevar Evrope. Ovaj bulevar koji je koncipiran u procesu modernizacije, a čije trasiranje je direktno povezano s transformacijom gradskog železničkog čvora nakon Drugog svetskog rata, realizovan je u potpunosti 2016. godine. Za samo nekoliko godina formiran je dobar deo uličnog fronta koji opet oslikava društvo koje ga je izgradilo. Bulevar Evrope, koji po svojoj veličini i poziciji u urbanoj matrici ima potencijal da bude nosilac nove *urbanističke rekonstrukcije* Novog Sada, zasad deluje kao prostorna refleksija dominantne gradske ekonomije – tržišta nekretnina. Ovaj potez se u planovima ne pojavljuje kao celina, već je rasparčan između velikog broj manjih planova, koji dovode do potpune konfuzije u načinu na koji se formira ulični front. Od „patuljastih“ zgrada u njegovom najširem profilu na severu, do predimenzionisanih objekata u njegovom najužem delu na jugu. Zasad ne postoji nijedan objekat javnog karaktera na ovoj osi i jedini koji se izdvaja kao reperna tačka jeste hotel *Sheraton*. Stambeno-poslovni objekti u južnom delu, iako postavljeni veoma blizu jedan drugom, ne formiraju jasan ulični niz, niti kreiraju bilo kakav javni prostor ispred njih, dok se na severnom delu zbog zanemarljivo malih gabarita objekata u odnosu na ulični profil niz objekata skoro ni ne uočava kao ulični front. Pored toga što objekti uz Bulevar ne kreiraju neki smisleni međusobni odnos, ne postoji ni bilo kakva veza između saobraćajnog dela Bulevara i njegovog uličnog fronta. Na ovaj način, uz dodatne planove da se ova saobraćajnica koristi kao veza Fruškogorskog koridora i autoputa E-75, Bulevar Evrope će izgubiti karakter gradske saobraćajnice i postati



tranzitna saobraćajnica, koja će umesto da povezuje različite zone, zapravo dezintegrisati i podeliti urbanu aglomeraciju Novog Sada. Značaj uspostavljanja prostornog tipa modernizacije je upravo u tome da na osnovu analiziranog Bulevara oslobođenja kao tipa razumemo potrebne strategije i pristupe u razvijanju drugih sličnih prostora u gradu. Prazan prostor uz Bulevar Evrope najveći je njegov potencijal, koji bi ovaj modernizacijski urbani gest mogao da ga transformiše iz prostora puke refleksije društva, u generator razvoja novih oblika urbaniteta u Novom Sadu. Na taj način bi Novi Sad, posle svoje *političke* urbanističke ose Bulevara Mihajla Pupina i Bulevara oslobođenja kao *društvene* ose, dobio i svoj treći potez koji bi dodatno definisao urbani identitet Novog Sada i njegovih stanovnika.

Bulevar 23. oktobra smo posmatrali u kontekstu tri najznačajnija novosadska bulevara kako bismo ga pozicionirali između prošlosti, koja je uticala na njegovo formiranje, i budućnosti, koju može da generiše kao tipski prostor modernizacije. U tom smislu, možemo izneti nekoliko zaključaka ove analize.

Bulevar kao forma urbanističke rekonstrukcije grada jeste tipičan ishod procesa modernizacije, sagledane kroz industrijalizaciju i urbanizaciju grada. S obzirom na to da rekonstrukcija podrazumeva delovanje na postojeći prostor, ovaj proces kreira urbane prostore ispunjene „sukobima“ i „susretima“ različitih prostornih paradigmi. Na taj način, za razliku od stambenih naselja nastalih širenjem teritorije grada, Bulevar poseduje potencijal da snažnije utiče na promenu identiteta urbane sredine. Na isti način je i Bulevar 23. oktobra kreirao moderni urbani identitet grada.

Nedovršenost urbanog niza Bulevara u modernizacijskom procesu, ostavilo je mogućnost da se njegov ulični front realizuje u drugačijem društvenom kontekstu. Iako se možemo kritički osvrnuti na estetske i funkcionalne aspekte, koje je donela ova heterogenost uličnog niza, možemo zaključiti da je Bulevar i kroz transformacije zadržao svoju osnovnu ulogu, kao prostora koji generiše urbanitet grada i koji reprezentuje dominantne društvene odnose.

U skladu s tim možemo tvrditi da je na ovoj prostornoj platformi kao što je Bulevar moguće realizovati prostore koji će definisati novi moderni urbanitet Novog Sada, predstavljajući današnje društvo.

## 5. MIŠELUK – NEDOVRŠENI PROJEKAT MODERNE

Svaka analiza i definisanje *prostornih tipova modernizacije* Novog Sada bila bi nepotpuna bez osvrta na pitanje prostora za stanovanje. Ne samo što stambeni objekti predstavljaju „osnovni motiv i osnovno graditeljsko tkivo grada“<sup>112</sup>, kako ih definiše profesor Ranko Radović i bez čijeg razumevanja ne možemo ni shvatiti evolutivne procese nekog naselja, već i zato što se na životnom prostoru stanovnika grada na najdirektniji način reflektuju sve društveno-ekonomske i tehnološke okolnosti jednog društva. Samim tim, ako analiziramo transformaciju urbanog prostora Novog Sada, koji je bio i posledica modernizacije celog društva, moramo uzeti u obzir sve faktore koji su uticali na oblikovanje i proizvodnju prostora za stanovanje.

Fokus istraživanja u ovom poglavlju je planirano i nikad realizovano naselje na području Mišeluka, novi deo grada za između 50.000 i 150.000 stanovnika. Ne želeći da osporimo kvalitet i važnost izgrađenih novih gradskih naselja u drugoj polovini 20. veka, od kojih su neka uspostavila još uvek nedostižne i visoke standarde kvaliteta životnog prostora, sa intencijom se bavimo ovim nerealizovanim projektom. Nepostojanje naselja Mišeluk u fizičkom obliku rasterećuje fokus analize oblikovnih i estetskih karakteristika ovog projekta, što nam ostavlja mogućnost da slučaj Mišeluka analiziramo sa aspekta širih društvenih okolnosti. Naročito što na ovom slučaju možemo uvideti direktnu vezu između društveno-ekonomskih i političkih uticaja, te urbanističkog planiranja, koja se u projektu za Mišeluk pojavljuje u većoj meri nego kod drugih izgrađenih modernističkih naselja u Novom Sadu.

Upravo iz ovog razloga, kroz slučaj *Mišeluk* možemo pokazati i evoluciju stambene izgradnje u Novom Sadu i sve uticaje koji su oblikovali ovaj proces. Kroz istraživanje prikazaćemo evoluciju, koja počinje od reakcije na probleme međuratnih urbanističkih okolnosti, a nastavlja se planskom proizvodnjom stambenog prostora određenog modernističkim načelima. Od Malog Limana, preko Limana i Novog Naselja, do Mišeluka, možemo ustanoviti manje-više linearni razvoj stambene izgradnje u Novom Sadu. Mišeluk u tom smislu, po našem mišljenju, predstavlja vrhunac ovog procesa, kulminaciju koja nije dobila svoju prostornu realizaciju. Istražujući razloge zbog kojih se ovaj projekat nije realizovao, dokazivaćemo, zapravo, tezu da je Mišeluk, kao prostorna ideja moderne, u kojoj se prepliću nauka i tehnologija, razvijeni društveni odnosi i potreba pojedinca za

---

<sup>112</sup> Radović, Ranko. „Vila Maireia - Ranko Radović - Nova antologija kuća“. Pristupljeno 21. jun 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=BfL9F0bSUE&t=113s>

humanim životnim prostorom, mogao biti realizovan samo u pravilnom odnosu svih ovih elemenata. O ovome piše i Le Lorbizje u *Atinskoj povelji*, gde konstatuje da se „ekonomske, društvene i političke vrednosti, vrednosti psihološke i fiziološke prirode vezane za čoveka, unose u raspravu preokupacije individualne i kolektivne prirode. Život se razvija samo u onoj meri u kojoj se usklađuju ona dva kontradiktorna principa koja rukovode ljudskom ličnošću: individualno i društveno“ (Korbizje 1965, 22). Filozofsku osnovu za ovu tezu tražićemo u radu Jirgena Habermasa i njegovoj analizi odnosa društveno-ekonomskih supsistema i *sveta života (Lebenswelt)*, u kojoj govori o posledicama koje ti odnosi imaju na *nedovršenost projekta moderne*.

Na kraju, tema Mišeluka kao fizički prostor ima značaj i po pitanju urbane aglomeracije Novog Sada. Stiče se utisak da je kroz najveći deo urbane istorije Novog Sada postojala težnja da se grad vrati na svoje *mesto porekla*. Ova idealizovana, psihološka i mentalna veza sa sremskom stranom grada prekidana je što u fizičkom smislu rekom Dunav, tako i političkim i društvenim granicama koje su kroz vekove postojale između dve obale Dunava. Može se steći utisak da, u tom smislu, Novi Sad neće biti zaokružen kao urbana aglomeracija dok se ne konstituiše u značajnoj meri i na sremskoj strani. Konačno, kada je 1929. godine Petrovaradin priključen Novom Sadu, „taj prelazak na drugu obalu, ma koliko u prvim trenucima imao formalni značaj, uticaće kasnije i na koncept prostornog razvoja“ (Pušić, Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka 1987, 119), što postaje dodatni razlog za bavljenje ovom temom.

Na početku poglavlja analiziraćemo područje Mišeluka iz međuratnog perioda, kada se prvi put pojavljuje ideja o širenju grada na ovu gradsku zonu. Kroz ovo poglavlje pokazaćemo koncepcijsku povezanost naselja Mišeluk planiranog krajem 70-ih godina s konceptima modernih naselja na Mišeluku i Trandžamentu u 30-im godinama 20. veka. Za ovo istraživanje ova veza je veoma značajna jer ideju o Mišeluku direktno povezuje s originalnim idejama modernog pokreta iz prve polovine prošlog veka. Takođe, na ovaj način pokazaćemo i specifični kontinuitet urbanističkog planiranja, ali i kontinuitet svih problema urbane sredine, kroz različite društvene, političke i ekonomske sisteme našeg društva. Zato kao početnu tačku za istraživanje teme Mišeluka uzimamo pripremu i rezultate opšteg jugoslovenskog konkursa za Regulatorni plan Novog Sada, 1937. godine, koji predstavlja „jedan od najznačajnijih prodora urbanističkih ideja modernog pokreta u međuratnom periodu u Srbiji“ (Blagojević 2007, 31).

## 5.1 Mišeluk je ideja moderne

Iako nije prvi značajan plan koji je urbanistički uredio prostor Novog Sada, konkursno rešenje za Generalni plan regulacije Novog Sada urbaniste Branka Maksimovića iz 1937. godine predstavlja najznačajniju prekretnicu u urbanističkom razvoju grada. Poseban kuriozitet predstavlja činjenica da Maksimovićevo rešenje nikad nije dobilo svoju praktičnu realizaciju i sprovođenje, ali je svojim savremenim (modernim) idejama presudno uticao na planove koji će slediti u narednim decenijama. Ljubinko Pušić u analizi ovog plana uočava da se u njemu prvi put „o urbanističkom razvoju jednog vojvođanskog grada razmišlja na nov način. I ne samo to, ovaj plan pokazuje kakve praktične implikacije se mogu dogoditi na konkretnom prostoru kada na nj deluju razmišljanja o mestu i ulozi urbanizma, dospela sa svetskih širina“ (Pušić, Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka 1987, 122). Takođe, Ljiljana Blagojević konstatuje da je u međuratnom periodu Branko Maksimović bio aktivan „na promovisanju CIAM-ove ideologije“ (Blagojević 2007, 30). Sve ovo nas upućuje na zaključak da je Maksimovićev plan nastao pod velikim uticajem savremenog urbanističkog promišljanja tog vremena, što se vidi i u eksplikaciji samog autora, a pre svega pod uticajem arhitekata i urbanista okupljenih oko CIAM-a i samog Le Korbizjea, čije će ideje nakon ovog vremena biti pretočene u Atinsku povelju 1941. godine. Naročito se ovo može sagledati u generalnoj koncepciji regulacionog plana u kojem se „osnovni Maksimovićev planerski pristup svodi na raščlanjavanje grada na četiri osnovne gradske funkcije: stanovanje, rad i privredu, odmor i rekreaciju i saobraćaj“ (Mitrović, Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine 2019).

Upravo ova dimenzija važan je motiv za analiziranje Maksimovićevog plana u ovom istraživanju. Iako je Maksimovićev plan „odražavao umerena savremena urbanistička shvatanja“ (Blagojević 2007, 31), direktan teorijski i praktični uticaj modernističke misli u ovom regulacionom planu ključan je za uspostavljanje teze o Mišeluku kao rezultanti modernističkog razmišljanja, i to kroz dva važna kriterijuma: kroz kreiranje prostora koji je determinisan savremenim naučnim i tehnološkim dostignućima u cilju uspostavljanja zadovoljavajućeg standarda života; ali i kroz kreiranje prostora uokvirenog društvenim sistemom modernog čoveka, sa izrazitim humanističkim fokusom. Potrebno je napomenuti da se Maksimovićevim planom zona Mišeluka ne prikazuje prvi put kao potencijalna zona za stanovanje, ali da se prvi put Mišeluk vidi kao potencijal za prostornu realizaciju moderne urbanističke misli. Mora se takođe primetiti da je potreba za novim naseljima definisana u Programu konkursa za generalni plan regulacije Novog Sada iz 1935. godine, koji je, kako arhitekta Vladimir Bjelikov primećuje, „za ono vreme, solidno pripremljen“ (Bjelikov 1963, 17), a u kom se definiše potreba za uspostavljanjem novih stambenih zona i urbanističkih rešenja

koja će stvoriti „mogućnost podizanja jeftinijih stanova prema modernim urbanističkim principima, i to u samom gradu ili bližoj okolini<sup>113</sup>“ (Bjelikov 1963, 17). Dok je, s jedne strane, značajno primetiti da je sam raspis konkursa nagoveštavao spremnost tadašnje administracije da napravi zaokret u urbanističkom planiranju grada i usmeri ga u pravcu moderne urbanističke paradigme, toliko je indikativno da su na kraju „rezultati, odnosno odluke o nagradama i otkupima, pokazivali uzdržanost sredine prema novim i smelim idejama i predlozima“ (Blagojević 2007, 31). Ovo se posebno iskazalo u godinama nakon konkursa u, čini se, prikrivenoj opstrukciji gradske administracije, koja, prvo Maksimoviću a zatim i Najdhartu, nije blagovremeno dostavljala ulazne podatke za izradu Regulatornog plana i na taj način je prolongirala njegovo donošenje. „Stevan Radivojević projektant i dugogodišnji predsednik Inženjerske komore, izveo je zaključak 'da ovakvo stanje izgleda nekom odgovara'“ (Stančić 2014, 120).

Iako Maksimovićeva rešenja uglavnom predstavljaju diskontinuitet u odnosu na dotadašnji urbanistički razvoj, ona su zapravo refleksija svih manjkavosti i problema tadašnjeg grada, što je naročito uočljivo po pogledu stanovanja. Analizirajući situaciju koja se odnosi na objekte za stanovanje u periodu između dva svetska rata, dolazimo do zaključka da je izraženo pitanje lošeg standarda života građana, kako u aspektu kvaliteta objekata i prostora u kojem žive, tako i ekonomskih okolnosti koje znatno utiču na održavanje dosta niskog standarda. Savremenici ovog perioda, u svojim analizama, nedvosmisleno ukazuju na ovakvo stanje. Branko Maksimović u tekstu *Novi Sad danas i sutra*, koji prati njegovo rešenje za regulatorni plan iz 1937, sumira ključne probleme života tadašnjih stanovnika Novog Sada. On tvrdi da organizam današnjeg Novog Sada nije zdrav (Maksimović 1937, 6). Pored infrastrukturnih nedostataka Novog Sada, koji se ogleda u lošem stanju ili nepostojanju vodovodne i kanalizacione mreže, neprilagođenih saobraćajnica za potrebe drumskog i javnog prevoza, kao i nedostatak parkova i prostora za rekreaciju, Maksimović apostrofira „da najveći deo stanovništva po gradovima stanuje po teskobnim, rdavim i nezdravim stanovima“ (Maksimović 1937, 5), koje najveći broj stanovnika ne može da zameni dobrim zbog visokih zakupnina higijenskih stanova koje su gradila privatna lica. Takođe, i Daka Popović u svom osvrtu na urbanističku istoriju Novog Sada iz 1966. godine piše o *stambenoj krizi* između dva rata, koja je izazvana naglim porastom broja stanovnika, a koja se pokušava rešiti i formiranjem „stambenog suda koji rekvirira stanove od onih građana koji imaju velike stanove i dodeljuje ih u prvom redu činovnicima“, dok, s druge strane, „grad ustupa licima skromnijeg materijalnog stanja manje parcele uz povoljnu cenu, te se oni sami staraju o

---

<sup>113</sup> Citirano iz Programa projekta regulacije Novog Sada 1935.

izgradnji svojih malih kućica“ (D. Popović, Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada, 1966). Upravo ova samostalna gradnja stambenih objekata dodatno produbljuje loš standard stanovanja u gradu, jer usled slabih ekonomskih mogućnosti primarni fokus je na obezbeđivanju osnovnih uslova za život. O komunalnim problemima grada piše i tadašnja štampa, u kojoj se neporecivo i nesumnjivo tvrdi da ”Novi Sad u pogledu komunalne delatnosti stoji daleko ispod onih rezultata koje je dosad trebao dati“, te da takvo stanje ne odgovara „varoškom stanovništvu koje je formirano na privrednoj, socijalnoj i kulturnoj osnovi“ koji iziskuje urbanistički razvoj zasnovan na „usavršavanju i prilagođavanju potrebama današnjeg savremenog čoveka i zahtevima tehnike“ (Komunalna politika i urbanizacija grada 1937).



Slika br. 30 – Konkursno rešenje Branka Maksimovića za Regulatorni plan Novog Sada iz 1937. godine

Ni Maksimović, ni Popović probleme prostora za stanovanje u Novom Sadu ne razlikuju od uslova koji vladaju u većini evropskih gradova tog perioda, pa samim tim ni njihovi predlozi za rešavanje

ovih problema ne odstupaju od savremenih urbanističkih tendencija tog perioda. Maksimović posebno poziva na promenu urbanizma kao discipline, osvrćući se na nedostatak naučne i tehničke komponente tadašnjeg planiranja gradova. On vidi napredak tehnike i nauke kao sredstvo s kojim se urbanizam može suočiti sa svim negativnim posledicama naglog i haotičnog širenja gradova u drugoj polovini 19. veka. Za Maksimovića urbanizam je neraskidiv sa „tehničkim“ aspektima grada, kao što su železnički i drumski saobraćaj i industrija. Pored naučne utemeljenosti modernog urbanizma i njegove neraskidive veze s industrijskim razvojem, Maksimović ideje za budući razvoj Novog Sada vidi u pozicioniranju *života čoveka* kao najveći uslov i razlog planiranja grada. On tvrdi da su „svi problemi grada samo problemi čoveka koji hoće da živi u gradu zdravim i kulturnim životom i da je problem grada u savremenoj nauci nerazdvojan od problema života njegovih stanovnika“ (Maksimović 1937, 4). U nastavku svoje misli, Maksimović još odlučnije postavlja tezu da se „pravo na zdrav i kulturni život – mora proglasiti za osnovno pravo svakog čoveka“, te da „na toj liniji, potpuno određenoj po svome pravcu i smeru, novi urbanizam, kao tehnička disciplina, treba da ide najkraćim putem, bez skretanja, pravom linijom“ (ibid.). Ovakva odlučnost i beskompromisnost u skladu je sa Le Korbizjevom tezom o „arhitekturi ili revoluciji“, a rešenje koje Maksimović nudi zasniva se na masovnoj izgradnji stambenih objekata. Masovna proizvodnja stanova je za Maksimovića kategorija javnih ulaganja na opštinskom zemljištu, s planom koji obuhvata ekonomičnost i racionalnost građenja, ali i sa uspostavljenim minimumom standarda zdravog i kulturnog života stanovnika. Ovde možemo uočiti i socijalnu komponentu ideje o masovnoj proizvodnji stanova koja za sobom donosi ravnopravne uslove za stanovanje, ali i određenu ideju o emancipaciji građana kroz postizanje novih standarda života u gradu. To se vidi i u stavu da „problem stanovanja za najšire slojeve gradskog stanovništva ne može i neće biti pravilno rešen donde dok se ne stane na gleđište da pitanje zdravog i jevtinog stanovanja ne samo da je isto po važnosti, nego je i istovetno sa pitanjem javne higijene i narodnog prosvetavanja“ (Maksimović 1937, 13).

Prirodno je da se pri ovako radikalnim promenama urbanističke paradigme postavi pitanje realnosti njenog sprovođenja u fizičkom prostoru. Naročito je ovo teško uzimajući u obzir postojeće stanje urbaniteta Novog Sada i svih ograničenja koja su postojala, ali i suprotstavljenost tadašnjih naučnih i tehničkih dostignuća, te društvenih i ekonomskih okvira. Praktičan problem za realizaciju nove urbanističke matrice Novog Sada, Maksimović sagledava u potrebi velikih rušenja postojećih stambenih blokova, koji bi zahtevali i skupe otkupe privatnih parcela. Iz ovih razloga nova naselja na slobodnim površinama bila su ključna mesta za praktičnu primenu modernog urbanizma. Kao što je to sproveo i u svom regulacionom planu, Maksimović uočava da su „veliki slobodni kompleksi zemljišta u neposrednoj blizini grada i na desnoj obali Dunava (od kojih veliki deo u

opštinskom posedu) omogućavali urbanistička rešenja koja se približavaju onome čemu teži nauka“ (Maksimović 1937, 7). U svom konkursnom rešenju ove zone na desnoj obali Dunava obuhvataju prostor Trandžamenta, Karagače i Mišeluka. S obzirom na to da je u ranijem Planu Novog Sada iz 1934.<sup>114</sup> ova zona bila rezervisana za letnjikovce i vile, Maksimović smatra da bi to bila velika greška i da bi time bilo onemogućeno da grad sprovede jedan značajan urbanistički potez, te da „na toj prijatnoj uzvišici opština treba da izgradi jedno moderno naselje koje treba da posluži kao ugled kako treba rešavati stambeno pitanje za najšire slojeve“.

---

<sup>114</sup> Plan grada Novog Sada iz 1934. koji se nalazi u Arhivu grada Novog Sada nije dosad publikovan u literaturi i ne postoje precizne informacije o autoru i svrsi ovog plana. Prilikom istraživanja konkursa za regulacioni plan Novog Sada 1937. godine kreirali smo određene pretpostavke o poreklu i nameni ovog plana, zbog čega ga i objavljujemo u ovom radu. Ovaj plan iz 1934. godine može predstavljati deo Programa za izradu projekta regulacije, koji je propisan u Pravilniku o izradi regulacionih planova, a koji u tekstu *Za poboljšanje našeg građevinskog zakonodavstva* komentariše Branko Maksimović (objavljeno u *Tehničkom listu* 31. avgusta 1934. godine). U ovom tekstu se citiraju članovi pravilnika i u članu 12 – Program za izradu projekta regulacije stoji da „program sastavlja opštinski odbor na predlog građevinskog odbora, koji ima da raspravi, sam ili putem ankete, sva potrebna pitanja o uređenju i regulaciji naselja“. Prva tačka ovog člana propisuje se da „programom treba da bude određena *granica regulacionog plana* u kojoj se ima nalaziti građevinski rejon i zaštitni pojas“. Ovim programom se određuju i zone za „stanovanje, trgovinu, industriju, vojne potrebe, igrališta, parkovi, groblja, vrtovi, šume, polja itd“. U slučaju Novog Sada ovaj dokument je, zapravo, predstavljao Program konkursa za generalni plan regulacije Novog Sada, koji je sačinjen 1935. godine, a koji je bio stavljen na raspolaganje učesnicima konkursa za regulacioni plan Novog Sada koji je raspisan 1936, a završen 1937. godine. Ovaj program je napisan na „50 strana i sa 40 karata“ (podatak naveden u autorskom tekstu dr Đerđa Korompai pod naslovom *Neka opšta pitanja prostornog razvoja i uređenja Novog Sada* u časopisu *Építészet* br. 2 iz 1941. godine. Inače, jednog od učesnika konkursa.). O autorima ovog programa postoji malo informacija. U tekstu *Novi Sad bliske budućnosti* u dnevnom listu *Dan* od 10. septembra 1935. godine, u kojem se opisuje novi regulacioni plan, a koji po opisu odgovara ovom planu iz 1934, stoji sledeće: „Granica regulacionog plana određuje se prema nacrtu inž. g. Dejana Bogdanovića u granicama atara Novi Sad – Petrovaradin“. U istom dnevnom listu, u tekstu *Početak iduće nedelje otvoriće se izložba regulatornih osnova Novog Sada* od 31. jula 1937. godine, komentariše se sastav žirija u kome se nalazi i „g. Dejan Bogdanović, referent za regulaciju, koji već tri godine radi na ovom poslu i koji je sa uspehom i srećno dovršio ovaj posao do današnjeg dana“. Takođe postoje indicije da je i Đorđe Tabaković učestvovao u izradi ovog plana. U knjizi Vladimira Mitrovića *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*, na strani 16, o učešću Tabakovića u izradi regulacionog plana stoji sledeće: „Ipak, zajedno sa kolegom Danilom Kačanskim tokom 1934. godine učestvuje u određivanju granica regulacionog plana i izradi grafičkih prikaza Programa regulacije grada. U januaru i februaru 1938. godine Gradska uprava organizovala je Komisiju za izradu regulacionog plana grada Novog Sada, u kojoj je, kao delegat Inženjerske komore, bio aktivan i Tabaković za rešenje arhitektonsko-urbanističkih problema“. Za istraživanje teme Mišeluka, ovaj plan je važan zbog dve stvari: jedno je to da se ovim planom prvi put planiraju zone na sremskoj strani grada, a drugo da se ovim planom u zoni Trandžamenta i Mišeluka planiraju letnjikovci i vile. Ovo drugo ističe značaj Maksimovićevog rešenja, koje na ovoj lokaciji, potpuno opozitno, planira zonu višeporodičnog stanovanja po principima modernog urbanizma.





Slika br. 31 – Plan grada Novog Sada iz 1934. godine

Ovim rešenjem prvi put se područja na desnoj strani Dunava razmatraju kao potencijal za realizaciju novog naselja po principima modernističkog planiranja. I dnevna štampa tog perioda pokazuje interesovanje za ovu ideju. Tako se u dnevnom listu *Novi Sad* iz februara 1937. godine kaže da je proširenje grada „put Kamenice i Trandžamenta najinteresantniji i pažnje najvredniji momenat na projektu“, te da je ovo proširenje i najprirodnije i jedino moguće (N. autor, *Budući Novi Sad... 1937*). Od tog trenutka područje Mišeluka postaje latentna čežnja novosadskih planera, koja traje do današnjih dana.

Iako Maksimovićevo konkursno rešenje nije pretočeno u važeći regulacioni plan, niti je nakon ovoga bilo govora o upotrebi ovog rešenja, prvi Generalni urbanistički plan iz 1950. godine uzima u obzir potencijal ovog područja i markira ga kao zonu za eventualno kasnije širenje grada. „Kako u periodu od 1950. do 1963. godine nije bila izražena potreba da se grad širi van područja na kome se gradio i obnavljao“ (Skupština opštine Novi Sad 1979, 2), Generalnim urbanističkim planom iz 1963. godine određeno je da prostor Mišeluka bude sačuvan za naredni razvojni period, kao *rezervat za stanovanje*. Zanimljivo je konstatovati da je područje Mišeluka kroz urbanističke planove sve do sedamdesetih godina prošlog veka bilo „čuvano“ za neko „buduće vreme“, u kojem će društveni i ekonomski razvoj Novog Sada biti na dovoljno visokom nivou da može da realizuje autentične i napredne urbanističke vizije na ovom području. Ovo odlaganje proširenja grada na Mišeluk bilo je posledica nekoliko objektivnih problema. Jedan je svakako morfologija terena, koja je daleko izazovnije za izgradnju u odnosu na ravan teren na kojem se Novi Sad razvio. Možemo ovo posmatrati kroz nekoliko faktora. Ekonomski faktor je svakako značajan i realizacija na ovakvom terenu bila je zasigurno skuplja od gradnje na ravnom terenu. S ovim u vezi bio je i stepen tehničke razvijenosti građevinske industrije, koja nije bila spremna za izazove koji su bili potrebni da bi se realizovao ovaj projekat; pre svega u potrebi da se pređe Dunav i kroz padine Fruške gore dovede sva potrebna infrastruktura za tako veliko naselje. Takođe, veza s centralnim funkcijama u gradu igrala je značajnu ulogu. S obzirom na to da su se centralni gradski sadržaji razvijali unutar istorijskog jezgra Novog Sada, svojevrsna izolovanost Mišeluka nije bila lako savladiva u društvenom kontekstu, a ovaj problem evidentan je i do današnjih dana. I sam Maksimović 1937. godine ukazuje „da će proces društvenog razvitka, naporedo s procesom tehničkog napretka, savladati sve one teškoće i nelogičnosti s kojima se urbanizam danas sukobljava kod svakog većeg i ozbiljnijeg poduhvata“ (Maksimović 1937, 11). Ovaj nedostatak, s druge strane, apostrofirao je potrebu da se rešenje za Mišeluk mora posmatrati kroz integralno zadovoljenje svih potreba građana tog naselja, stvaranje svojevrsnog *grada u gradu*, a samim tim i mogućnost, a možda i potrebu, da Mišeluk predstavlja određenu vrstu *heterotopije* u urbanoj aglomeraciji Novog Sada i presedan u njegovom urbanom razvoju. Ovu karakteristiku posmatramo kroz dva paralelna pravca. Jedan se tiče potpune promene logike urbanističkog razvoja, koji je sa sobom donosio promenu u načinu planiranja ovog naselja, iznalaženja novih tehničkih i naučnih rešenja, o čemu je već bilo reči. Drugi pravac odnosi se opet na mogućnost, a možda i potrebu, da se realizacijom Mišeluka kreira prostor za *novo društvo*, ono koje bi oslikavalo diskontinuitet društvenog razvoja. Za Maksimovića to je društvo koje ovaj prostor ne predaje u ruke privatnih investitora koji bi na ovom mestu gradili svoje vile i letnjikovce, već društvo koje će ovaj prostor iskoristiti u cilju njegovog humanijeg i pravednijeg razvoja. On ovo novo društvo vidi u budućnosti kao rezultat

drastične društvene promene, tvrdeći „da će današnji društveni i ekonomski odnosi u bliskoj budućnosti biti posmatrani samo kao istorijska fakta“ (Maksimović 1937, 11). Evidentno je da su Maksimovićeve ideje pozivaju na društvene i ekonomske promene i da ih kao takve ne možemo isključiti iz praktičnih urbanističkih rešenja koja nudi u svom regulacionom planu. U Maksimovićevom regulacionom planu „problem stanovanja tretiran je sa jednom izrazito humanističkom konotacijom“ (Pušić, Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka 1987, 123), te možemo zaključiti i da se humanistička ideja nalazi i u središtu ideje o Mišeluku. Sam Maksimović to konstatuje na sledeći način:

„Ako su današnji Novosađani vezani da rade i stanuju na niskom terenu gde su do juče bile močvare, sutrašnji građani imaće drugačije zahteve. Oni će uvideti da je postanak Novog Sada na močvarnoj niziji u 16. veku bio opravdan. No oni će isto tako smatrati da se novo stanovništvo ne vezuje za istorijske tradicije doba u kome je vrednost čoveka bila ništavna. Novi građani Novog Sada neće više hteti samo da posmatraju zelene, uzvišene padine Fruške gore – oni će hteti tamo i da stanuju.“ (Maksimović 1937)

Dakle, možemo zaključiti da ideja o Mišeluku kao novom gradskom naselju jeste proizvod moderne. Ova ideja svojom suštinom inicira i poziva, kako na tehnološki razvoj, tako i na društveni, koji je u funkciji čoveka. Zapravo, pokazaće se da bez ispunjenja svih ovih uslova Mišeluk ne može biti realizovan.

## 5.2 Problemi stambene krize

Problem nedostatka prostora za stanovanje jedna je od odlika novosadske urbanističke istorije u većem delu 20. veka. Stambena kriza bila je odraz ekonomskih i društvenih okolnosti, ali ponajviše velikog demografskog rasta Novog Sada. Zanimljivo je konstatovati da su se značajna povećanja stanovnika u Novom Sadu skoro pa po pravilu vezivala za političke odluke koje su Novi Sad pozicionirale u administrativni centar regije. Ovo je slučaj, još od najranijeg perioda, kada je Novi Sad izdejstvovao određeni stepen ekonomske i političke autonomije u okviru Austrougarske monarhije, kroz status *Slobodnog kraljevskog grada*, a koji je privukao prvi veći broj doseljenika, naročito trgovaca i zanatlija. Od druge polovine 18. veka Novi Sad je i jedan od najznačajnijih centara društvenog i građanskog života Vojvodine, naročito tadašnje srpske manjine. Sposobnost Novog Sada da privuče veliki deo nacionalne građanske inteligencije podigla je vrednost Novog

Sada kao mesta za život. Ovo se prvi put i formalno iskazuje nakon Prvog svetskog rata, kada Novi Sad i zvanično postaje administrativni centar Pokrajine Banat, Bačka i Baranja. Istoričarka Donka Stančić tvrdi da je upravo u tom periodu „kada su se udružili politička ambicija, egzistencijalni impulsi i poslovni optimizam, u klimi koju donosi mir posle opšteg pogroma, Novi Sad vrlo brzo krenuo sa gradnjom“ (Stančić 2014, 116). Iako je Novi Sad po popisu iz 1921. godine imao oko 40.000 stanovnika, što je malo više od tadašnjeg broja stanovnika Sombora, a duplo manje od Subotice, donesene političke odluke inicirale su značajnu transformaciju Novog Sada, „naročito od proglašenja grada političko-administrativnim centrom Dunavske banovine, kada se broj stanovnika povećava od 1918. do 1934. sa 34.334 na 63.958“ (D. Popović 1954). Međuratne godine, a naročito one nakon proglašenja Novog Sada za centar Dunavske banovine, donose novi entuzijazam u urbanistički razvoj grada. Još značajnije, ovo postaje trenutak u kojem se Novi Sad opredeljuje za svoju modernost, trasirajući nepovratno razvoj grada u narednim decenijama.

Urbani razvoj Novog Sada sudbinski je vezan za reku Dunav. Od osnivanja naselja urbanistička matrica prati rukavce i neplavne grede Dunava, koji na ovoj poziciji naglo zaokreće i izaziva plavljenje nizijskog dela na kojem se nalazi Novi Sad. Borba sa Dunavom dobija svoj obrt pojavom savremenih tehničkih dostignuća, kada se prvi put smer razvoja grada okreće ka reci. Možemo reći da je širenje grada prema Dunavu i uslovljeno tehnološkim razvojem društva i modernim urbanističkim promišljanjem. Moderna je u Novi Sad došla iz pravca Dunava<sup>115</sup> i Petrovaradinske tvrđave, odakle je i krenuo sam razvoj naselja. Za kreiranje nove moderne panorame grada najznačajnije je sedište Dunavske banovine, arhitekta Dragiše Brašovana. Ovaj objekat, postavljen duž prvog gradskog bulevara – Bulevara kraljice Marije, trasirao je put nizu objekata koji su u Novi Sad uneli duh moderne Evrope. „Za nekoliko godina su na bulevaru izgrađene moderne zgrade, sa udobnim i higijenskim stanovima bez ikakvog luksuza, a fasade glatke bez ikakvih suvišnih ukrasa“ (D. Popović, Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada 1966). Kod svih ovih objekata primenjuje se i konstrukcija od armiranog betona – još jedan pokazatelj modernog razmišljanja. Težnja da se naselje približi Dunavu i poveže sa Petrovaradinskom tvrđavom prisutna je u najranijim gradskim planovima. U tom smislu je „veoma indikativan regulacioni plan iz 1908. godine za koji se može zaključiti da je prvi konkretniji urbanistički plan Novog Sada, koji rešava i problem izlaska grada na reku“ (Stančić 2014, 114). Kako je za većinu evropskih gradova uklanjanje srednjovekovnih zidina predstavljalo preduslov za izgradnju novovekovnog grada, tako je za Novi Sad uklanjanje mostobrana i vojnih šančeva obezbeđivalo

---

<sup>115</sup> Teza koju je iznela Jasmina Jakšić Subić, viši kustos u Spomen-zbirci Pavla Beljanskog.

novu teritoriju prema kojoj će se grad širiti. Svaki novi deo grada značio je, pre svega, pripitomljavanje prirodnog pejzaža i borbu s vodom. Savremena tehnička dostignuća omogućila su isušivanje i nasipanje močvarnog tla i formiranje novih građevinskih zona. Upravo na mestu nekadašnje *Kačke bare* niče prvi u potpunosti planski regulisan deo grada – Mali Liman. Iako autor ovog plana Jurij Najdhart u njemu još ne pokazuje svu radikalnost modernog urbanizma (što će biti slučaj s njegovim kasnijim planovima za Novi Sad), ovaj plan možemo svrstati u one koji pripadaju duhu tadašnjih savremenih tendencija. Ovo se naročito vidi u arhitektonskom izrazu objekata. Tadašnja štampa naglašava da je na području Malog Limana „otpočelo podizanje zgrada *evropskog stila što ide u carstvo snova*, slikovito je komentarisano 1929. godine“ (Stančić 2014, 117). Izgradnja na ovom području trebalo je da smanji pritisak stambene krize i omogući stanovnicima slabijeg ekonomskog stanja da reše svoj problem stanovanja. Takođe, podizanje građevinske aktivnosti pozitivno utiče na uslove izgradnje, pa je tako „cena radne snage i materijala prepolovljena, izgradnja je progresivno rasla, a godina 1936. zabeležena je po najobimnijoj građevinskoj delatnosti“ (Stančić 2014, 117). Kao što je bio slučaj i sa centrom Novog Sada, tako i u ovoj zoni „najveći broj zgrada podiže trgovački stalež *koji ima najviše gotovine, ali to neće da prizna*“ (Stančić 2014, 117). Ovo je bila prva značajna pobeda grada nad močvarnim tlom, koja je označila i prvi izlazak grada na reku i pokazatelj pravca širenja grada u narednim decenijama.

Ubrzani rast broja stanovnika Novog Sada nakon Drugog svetskog rata produbio je već postojeću stambenu krizu i dodatno pojačao urgentnu potrebu za izgradnjom velikog broja stanova. Kao što smo već napomenuli, u prvim godinama posle rata primećuje se velika koncentracija stanovništva u Novom Sadu, koji je prema popisu iz 1948. godine imao 111.358 stanovnika, a 1981. godine 250.138. Ovako značajno povećanje broja stanovnika moguće je povezati sa intenzivnom industrijalizacijom grada, ali i državnom doktrinom koja je išla u pravcu urbanizacije cele države. Još jednom, značaj Novog Sada kao regionalnog administrativnog centra presudno je uticao na njegov demografski rast. Trend demografskog rasta se, skoro pa linearno, nastavlja i do današnjih dana<sup>116</sup>. Po poslednjem zvaničnom popisu iz 2011. godine, Novi Sad je imao 341.228 stanovnika. Ovi podaci pokazuju da je Novi Sad, od pre Drugog svetskog rata do danas, uvećao broj stanovnika skoro pet puta. Iako broj stanovnika nije presudan u oceni urbaniteta jednog naselja, u slučaju Novog Sada ovi pokazatelji nagoveštavaju razmere transformacija urbanističke matrice grada, koja je neminovno pratila ovakva demografska kretanja. Pored infrastrukturnih promena, one se ogledaju u neophodnosti širenja građevinskih zona grada. Moramo ovde napomenuti da se

---

<sup>116</sup> Tabela RZS stanovništvo.

prvo veliko širenje građevinskog zemljišta grada desilo između 1919. i 1935. godine, kada je ova zona povećana sa 982 hektara na skoro 2.000 hektara. Ova administrativna odluka prouzrokovala je bar dva značajna efekta na urbanistički razvoj grada. Jedno je razvoj male gustine stanovanja, koja je razvodnjavala urbanitet grada. S druge strane, nova nenaseljena teritorija grada pojačala je potrebu za planiranim razvojem grada. U tim „novim uslovima razvoja grada plan nije više trebao da bude samo snimak postojećeg stanja sa parcijalnim rešavanjem izgradnje, već predlog za stručno i temeljno osmišljenu viziju dugoročnog razvoja“ (Stančić 2014, 118), što je i urađeno regulacionim planovima o kojima je bilo reči ranije. Bez obzira na to što je Novi Sad već u predratnom periodu administrativno obuhvatao velike građevinske zone koje su bile slabo urbanizovane, ili nisu bile uopšte, intenzivna izgradnja stanova nakon rata doprinela je daljem širenju građevinske zone. Tako je „prema GUP-u iz 1974. godine, planirana površina grada skoro utrostručena“ (S. Vuković, Prostorne karakteristike planiranja proizvodnje u urbanoj strukturi Novog Sada 1982, 9) u odnosu na GUP iz 1950. S obzirom na to da je Novi Sad u velikoj meri definisan Dunavom, koji je stvarao močvarno tlo na velikim površinama neposredno uz istorijsko gradsko jezgro, nove gradske prostore bilo je potrebno osvojiti od reke. Izgradnja nasipa, kopanje kanala, isušivanje i nasipanje tla bili su preduslovi za razvoj novih zona za stanovanje. Ovako osvojene *devičanske teritorije* predstavljale su idealne poligone za sprovođenje novih urbanističkih teorija.

Prvim posleratnim Generalnim urbanističkim planom iz 1950. planiraju se nove zone za stanovanje, koje su se dosledno sprovodile i dalje razrađivale u planovima iz 1963. i 1974. Već prvim planom predviđen je izlazak Novog Sada na Dunav, i to duž Beogradskog keja i Limana. Ipak, „zaostajanje Novog Sada u prvim posleratnim godinama možda nije indikativno ni u jednoj oblasti kao u stambenoj. Grad je oslobođenje dočekao kao težak komunalni bolesnik, ali sve do 1956. godine, malo je šta učinjeno da se ta njegova slika promeni bolje. (...) U vremenu od 1946. do 1956. godine izgrađeno je svega 1.900 stanova, a od tada pa do kraja 1968. godine 18.500“ (Od starog - novi grad 1969, 2). Vrhunac stambene izgradnje dešava se u periodu između 1961. i 1970. godine, kada je na području Novog Sada izgrađeno čak 22.992 stana, a u svakoj narednoj deceniji do 1990. godine građeno je između 10.000 i 12.000 stanova. Stanovi su se gradili na nekoliko lokacija, ali najznačajniji broj novih stanova bio je izgrađen na prostorima Limana. Na Limanu I, II, III i IV je do 1995. godine izgrađeno 11.500 stanova (Pajović 1996, 85), što predstavlja značajan deo ukupne stanogradnje u posleratnom periodu. Takođe, možemo zaključiti da su zone Limana, pored Novog naselja i zone kod nove železničke stanice, reprezentivi modernog urbanističkog planiranja u Novom Sadu, kao i prostori na kojima je uspostavljen moderan standard života u gradu.

### 5.3 Arhitektura djeluje na standard

Analiza demografskog razvoja Novog Sada važan je činilac u istraživanju stambene izgradnje. Naročito je važna zbog činjenice da je u periodu nakon Drugog svjetskog rata pa sve do raspada SFRJ najveći deo stambene izgradnje bio financiran iz javnih budžeta, a tako izgrađeni stanovi bili u društvenoj svojini. Ovo znači da je isključivi motiv stambene izgradnje bila potreba za životnim prostorom stanovnika grada. Tržište nekretnina, bar u onom konvencionalnom obliku, nije postojalo. Zapravo već prvim Ustavom FNRJ iz 1946. godine država na sebe preuzima „brigu o stambenim prilikama“<sup>117</sup>. Pravo na jednake uslove i standard života građana bio je deo ideološke osnove socijalističkog društva. Samim tim stanogradnja bila je jedan od glavnih imperativa u urbanizaciji države. U generalnim urbanističkim planovima Novog Sada kao cilj se postavlja izgradnja stana za svaku porodicu. Tako se u GUP-u iz 1973. godine u prvoj tački osnovnih ciljeva u stanovanju nalazi da „svako domaćinstvo treba do 2000. godine da ima svoj stan“. Konstantno praćenje ovog parametra i pravljenje petogodišnjih planova stambene izgradnje dodatno pokazuju fokusiranost države na pitanje izgradnje stanova.

Osim zadovoljenja osnovne potrebe za stanom, veliku važnost imalo je i uspostavljanje standardizovanog stambenog prostora. Prvi dokumenti koji su upućivali na ovo nastali su još 1959. godine, kada je na saveznom nivou donet Pravilnik o utvrđivanju vrednosti stana<sup>118</sup>, ali prvi modeli za vrednovanje razvijali su se nakon 1970. godine. U tu svrhu u Jugoslaviji uspostavljeno je više modela za vrednovanje projekata i izvedenih stambenih objekata. Problematika vrednovanja u stambenoj izgradnji uglavnom se kontinualno obrađuje u tri naučno-istraživačke institucije – Gradbenom centru Slovenije, Centru za stanovanje na Institutu za ispitivanje materijala SRS iz Beograda i Zavodu za zgradarstvo na Građevinsko institutu iz Zagreba. „Godine 1981. javlja se još jedan model vrednovanja projekata stanova i stambenih zgrada koji su obradili D. Krstić, M. Milidragović i S. Nećak u okviru građevinskog preduzeća *Neimar* iz Novog Sada“ (Čanak 1986.). Ovi modeli su imali i svoje teorijske osnove koje su se razvijale paralelno s praktičnim primenama modela. Na početku su uglavnom preuzimali iskustva, ponajviše iz zapadne Evrope, pa su se tako oslanjali „prvenstveno na švedske, nemačke švajcarske i austrijske izvore, da bi se vremenom javio veći broj originalnih radova koji traže i nalaze vezu s drugim dodirnim disciplinama – sociologijom, psihologijom i filozofijom, a naročito sa aksiologijom“ (Čanak 1986.). Kroz ove modele vrednovanja postoji tendencija razvijanja naučne i egzaktno osnove za projektovanje stambenih

---

<sup>117</sup> Član 20. Ustava Federativne Narodne Republike Jugoslavije.

<sup>118</sup> Službeni list FNRJ 16/59.

objekata i stambenog prostora. O tome govori i Dušan Krstić, jedan od autora novosadskog modela, koji tvrdi da veliki deo problema u kvalitetu stambenog prostora dolazi iz „naivnog uverenja da svi vrlo dobro znamo šta je to dobar stan jer, eto, živimo ceo život u njemu“. Krstić smatra da, kako bismo uopšte mogli definisati bar konture pojma dobrog stanovanja, mora se razviti metodologija za vrednovanje njihovog kvaliteta (Krstić 1995).

Ovakva objektivizacija i naučna egzaktnost stambene izgradnje pogodovala je ekonomskom sistemu koji je kroz ovakve modele mogao lako da planira i sprovodi investicije u stambenoj izgradnji. Svođenje urbanističkog planiranja na nauku omogućava uspostavljanje kriterijuma prema kojima se mogu odrediti ljudske potrebe, te čovek za kojeg se gradi prostor postaje „znanstveno odrediv biološki organizam i prema tome predvidiv objekt planiranja, jer se njegove potrebe mogu normirati i standardizovati“ (Uzelac 1983). Takođe, i politički sistem je kroz uspostavljanje jasnih kriterijuma mogao da sprovodi deklarirani egalitarizam, ali i da ove modele vrednovanja pretvori u, kako su neki urbanisti tvrdili, „instrumente koji u rukama nosilaca moći brane njihove partikularne interese i ciljeve“ (Čanak 1986.). S druge strane, proizvodnjom ovakvih naučno-specijalizovanih disciplina „urbanizam nastoji zadobiti status objektivne znanosti, i na taj način nužno potrebnu legitimnost i društveno utemeljenje za svoju delatnost, attribute koji su mu počeli izmicati jer ih više nije bilo moguće zasnivati u (prividnoj) neizbežnosti političkog voluntarizma usmjerenog (i time opravdanog), na pragmatičko rješavanje puke egzistencijalne nužde (nestašice stanova) (Uzelac 1983). Na kraju, deluje da je urbanizam u toj svojoj nameri da postane nauka dobrim delom postao oružje u rukama političko-ekonomskog sistema. O tome je Lefevr pisao u svojoj knjizi *Urbana revolucija*. On kao urbanističku zabludu navodi tendenciju urbanizma da postavi sistem za sebe (totalitet) sa kojim „želi da postane moderna filozofija Grada, opravdana humanizmom (liberalnim) opravdavajući utopiju (tehnokratsku)“ (Lefevr 1974, 172). Prema Lefevru, urbanizam nije uspeo da se oformi kao nauka i predstavlja mešavinu ideologije i prakse, kojim uglavnom upravljaju država i privreda.

#### **5.4 Problemi stambenih naselja**

Svakako, svi ovi aspekti objektivizacije bili su podržani tehnologijom izgradnje stambenih objekata. Uloga tehnologije izgradnje je bila značajna i prefabrikovani sistemi gradnje bili su osnovna determinanta projektovanja stambenih objekata. Iako u ovom radu nećemo dalje ulaziti u analizu ovih sistema, važnost tehnologije izgradnje za ovo istraživanje bazira se na činjenici da je upravo tehnologija, pod parolom ekonomičnosti, bila osnov za kreiranje *tehnokratskog* planiranja i



projektovanja. Nekad priželjkivana i posmatrana kao civilizacijski iskorak, tehnologija izgradnje velikih serija stambenih objekata za dobar deo arhitektonske struke postao je uzrok otuđenja životnog prostora od čoveka. Opšteprihvaćen od državnog aparata, kome je odgovarala efikasnost i ekonomičnost ovakvog načina izgradnje, serijska proizvodnja stanova posmatrana je kroz određenu vrstu naučnog dogmatizma „protiv kojega je gotovo zabranjeno buniti se, jer to znači suprotstavljati se napretku“ (R.O. Projektburo 1982). Supremacija tehnologije u izgradnji grada umanjila je poziciju korisnika prostora, samog čoveka, u procesu planiranja. Aleksej Brkić u svom tekstu u *Knjizi o sintezi* na simpozijumu *Humani prostor i udruženi rad* govori o očiglednoj povezanosti stanovnika grada i „gradograditeljskih sistema“, koje vidi kao proizvod tog društva, a koji „delovanjem krupnih materijalnih postrojenja i u matrici snažnih funkcionalnih delovanja“ i sami postaju deo tehnologije gradnje (Brkić 1985). On vidi opasnost u ovakvom odnosu jer „sukob čoveka i njegovog vlastitog proizvoda otvara nova područja spora čoveka i sveta, svet prepušta nasumici stvaranja i obezglavljenosti stihiji obrazaca, oblika i odnosa, što je zapravo mig i jedva dočekana prilika za raznorazne funkcionalističke doktrine, prosto mamac da odmah, mimo radničke klase i nasuprot istorijskom interesu, ponude svoje sverešavajuće recepture i tehnologije življenja. A taj njihov velelepni a zapravo otuđeni betonski svet kontejnera je prosto analogičan koncepciji takozvane *mašinske ere*, to jest onoj koncepciji iz treće konsolidacije kapitalizma s kraja prošlog stoleća, koja je i bila ishodište toga što će se samo docnije nazivati *tehnokratijom*“ (Brkić 1985). U zaključcima ovog simpozijuma problem tehnološkog dogmatizma vezuje se za humanistička stremljenja samoupravnog uređenja i u skladu sa tim proklamuje „da se shodno oslobađanju rada od vlasti nad radom, čovek i rad oslobode prinude protivrečnih, otuđenih, i tehnokratskih prostornih modela u kojima se čovek pretvara u sredstvo tehnološkog ili gradograditeljskog sistema“ (Zaključci – Humani prostor i udruženi rad 1985). Praktični problem ovakve situacije ogledao se u nedostatku prostora društvenog života građana i pojavi takozvanih naselja spavaonica. Fokus na uspostavljanje unapređenog standarda stanovanja i rešavanje stambenog pitanja velikog broja novih stanovnika grada kao posledicu imalo je nedovoljno ulaganje u prostore namenjene socijalnoj interakciji stanovnika. Osim toga, način finansiranja izgradnje i izdvajanja sredstava za komunalno opremanje i održavanje pokazali su svoju manjkavost upravo kroz ovaj problem. Stambena reforma s početka 70-ih godina i kasnije opštinske odluke o usmeravanju i izdvajanju sredstava za stambenu izgradnju prvi su pokušaji da se ovaj problem reši u pravnom i ekonomskom smislu. Stambenom reformom ukazuje se da je „neophodno da se obezbede stalna obrtna sredstva specijalizovanim organizacijama za uređenje građevinskog zemljišta, kao i dugoročni krediti za komunalno opremanje“ (Stambena reforma u praksi 1970), a konkretnom opštinskom odlukom propisuje se usmeravanje sredstava za stambenu

izgradnju „na poboljšanje uslova stanovanja, što predstavlja novi vid korišćenja ovih sredstava“ (Obezbediti veću i bržu izgradnju stanova 1971). I u planskim dokumentima jasno se prepoznaje ovaj problem i daju se predlozi za njegovo rešavanje. Generalni urbanistički plan iz 1973. godine u svojim ciljevima koji se tiču stanovanja ima sledeća opredeljenja: (7) stambena izgradnja odvijace se sinhronizovano, sa izgradnjom infrastrukture i urbane opreme (usluge, škole, servisi, društveni objekti i dr.), što znači da građevinsko zemljište pre početka izgradnje treba opremiti svim potrebnim elementima infrastrukture, a izgradnja urbane opreme treba da se odvija paralelno sa stambenom izgradnjom. U Generalnom urbanističkom planu iz 1985. godine se među osnovnim ciljevima plana naglašava „očuvanje postojećih vrednosti i mogućnost da se na različite načine, uz poštovanje osnovnih kriterijuma, poboljšavaju uslovi življenja; ujednačavanje opremljenosti svih delova grada objektima društvenog standarda i infrastrukturom“ (Pajović 1996). Praktična rešenja išla su u smeru obaveze da pored dominantne namene stanovanja budu izgrađeni sadržaji lokalnog centra i drugi prateći sadržaji kao što su dečje ustanove, osnovne škole, domovi za stare, snabdevanje, ugostiteljstvo, usluge, društveni prostor i sl. Raznovrsnost sadržaja treba omogućiti na svim nivoima, od stana, preko zgrade, i parcele do delova bloka, uz ograničenje da se mora očuvati osnovni karakter namene. Takođe, plan je predviđao obavezno donošenje srednjoročnih programa uređenja prostora kojima bi se sinhronizovalo komunalno opremanje sa izgradnjom objekata društvenih delatnosti i redosled realizacije. Kritika tadašnje situacije u urbanističkom planiranju apostrofirala je nemogućnost novih stambenih naselja da zadovolje sve aspekte ljudskog života u gradu, dovodeći u pitanje i sam urbanitet ovih naselja. Branislav Piha, utvrđujući probleme koji se tiču humanog prostora, tvrdi da „urbanistička praksa nije dovoljno ni opredeljena, niti ona ostvaruje puni humani sadržaj prostora. On naglašava da se humanizacija ne postiže samo strukturom prostora, već njegovom ukupnom organizovanošću, uređenošću i opremljenošću orijentisanom na stvaranje ljudima prihvatljivih uslova rada i življenja van rada“ (Piha 1985). Ljubinko Pušić se konkretno osvrće na problem Limana i u svojoj kritici konstatuje sledeće: „Izgradnjom svih Limana izgrađene su zgrade, infrastruktura i nešto prateće opreme, ali nije izgrađen grad. To zauvek ostaju spavaonice C kategorije“ (Pušić 2009, 232-233). I u novinskim natpisima se ukazuje na potrebu poboljšanja uslova života u novoizgrađenim naseljima. Tako se u Komunalnom listu prilikom najave izgradnje Limana III poziva na promenu urbanističkog planiranja „da bi se izbegla monotonija modernih gradskih naselja koja se pretvaraju samo u spavaonice“ (Prvi blok Limana III 1971). Na kraju, i Anri Lefevr je u svojoj kritici *tehnokratizma* okarakterisao tadašnji urbanizam kao „sistem odredaba i ograničenja koja zadržavaju ovu osnovnu delatnost na nivou strogog tehničkog minimuma“ (Lefevr, Antisistem: prilog kritici tehnokratizma 1973, 15). Za njega se na ovaj način pojam *stanovati*, koji predstavlja „situaciju i aktivnost“, svodi

na pojam *stanovanje*, koji za njega karakteriše „grubu materijalnu stvarnost, funkciju“. Na ovo možemo nadovezati stav sociologa Prvoslava Ralića da „tehnika i ekonomija, toliko dominantna u klasnoj istoriji, ne može biti dominantna u ličnom stanu i u gradu slobodnih ličnosti“ (Ralić 1987, 61).

Iako sa ove vremenske distance možemo debatovati o oštini i razlozima ovakve kritike urbanističkog planiranja i gradnje novih naselja, ne možemo osporiti činjenicu da u ovoj fazi razvoja urbanistička teorija, a naročito praksa, nije davala adekvatan odgovor na humanističku komponentu prostora. Jedan od osnovnih razloga ovakvog stanja je zapravo dominacija tehnološkog aspekta gradnje i naučne objektivizacije urbanističke discipline. Ipak i ova dva razloga imaju utemeljenje u realnim problemima razvoja grada. Jedan je svakako rešavanje dugoročne stambene krize, kao posledice masovne urbanizacije i industrijalizacije, a koja je predstavljala urgentan problem i prioritet u uspostavljanju urbaniteta grada. Drugi razlog je i svojevrsna podređenost urbanizma ekonomskim i društveno-političkim ciljevima. Stoga možemo zaključiti da je period nakon Drugog svetskog rata pa sve do sedamdesetih godina prošlog veka bio period uspostavljanja standarda života u gradu, pre svega u odnosu na primarni životni prostor, odnosno stan. U tom smislu ovaj period predstavljao je jasan odgovor na probleme grada iz perioda rađanja moderne urbanističke paradigme, a koja se pre svega odnosila na dostupnost, standardizaciju i osnovnu infrastrukturnu opremljenost prostora za stanovanje. Ono što je ipak ostalo van fokusa jeste humanizacija gradskog prostora i kreiranje urbaniteta grada. „Kao deo ekonomičnosti i racionalizacije u izgradnji gradova sva se, izgleda, orijentacija u idejama i praksi zaustavila u tehnologijama izgradnje, i to uglavnom da tako kažemo *hardwarea*, arhitekture“ (Radović 1982). Iako je razvijanje tehnološkog i naučnog aspekta urbanizma, ali i humanizma, u osnovi modernog pokreta i dominantan cilj još iz *mašinske ere*, zaostajanje u humanizaciji životnog prostora postaće osnovni povod za kritiku tog istog modernog pokreta. Ovo se, slikovito, može videti na primeru različite društvene percepcije moderne arhitekture i njenog *jednoličnog i sivog* vizualnog izraza u dva vremenska perioda modernizma. Dok je u međuratnom periodu pogled u budućnost bio obeležen u anticipiranju ideja modernog pokreta, u postsocijalističkom periodu iste te ideje bile su opterećene ideološkim balastom, koji je u velikoj meri prekrivio modernizacijske i emancipatorske rezultate ovog procesa.

Tako se 30-ih godina moderna transformacija grada u štampi opisuje na sledeći način:

„Postepeno na mesto močvari i utrina, nikla su nova naselja, čitavi kvartovi, s palatama sivim i jednolikim, koje pružaju velikovaroški izgled“ (N. autor, *Budući Novi Sad...* 1937)

U potpunom kontrastu sa sledećim Pušićevim opisima, koji nisu daleko od generalne društvene percepcije modernističke arhitekture:

„Kada su u prvoj svojoj fazi komunističke utopije izgrađivani Limani, sivilo fasada novoproizvedenih zgrada nije odudaralo od sivila koje je prekrivalo ostale delove društvene stvarnosti. To je bio osnovni ton kojim se ispisivala svakodnevnicna na putu u zamišljeni egalitarizam“ (Pušić 2009, 256).

S ove polazne tačke možemo posmatrati razvoj ideje o naselju na Mišeluku koji se odvijao krajem 70-ih i početkom 80-ih godina.

## 5.5 Pitanje humanog prostora u samoupravnoj Jugoslaviji

Treba težiti ustanovljenju standarda da bismo se suočili sa problemom savršenstva.<sup>119</sup>

Prvo konkretno usmerenje ka realizaciji novog naselja na Mišeluku pojavljuje se u Generalnom urbanističkom planu iz 1974. godine kojim Mišeluk postaje strateški pravac širenja grada. U atmosferi opšteg napretka, činilo se da su naše društvo i struka na dovoljnom stupnju razvoja da proizvedu prostor kreiran po sopstvenoj meri i sa svim pozitivnim i negativnim iskustvima pređašnjeg procesa urbanizacije, naročito težeći ka humanizaciji prostora za život. Ako se možemo složiti sa Kastelsom (*Manuel Castells*) da je put do urbane krize išao sledećim tokom: „tehnološki napredak > urbana koncentracija > društvena dezorganizacija; a takođe i tehnološki napredak > dominacija *veštačkog miljea* nad *prirodnim miljeom* > poremećaj ljudske prirode“ (Castells 1978, 6), možemo zaključiti da je period urbanizacije koji je prethodio i koji je bio fokusiran na tehnološki razvoj i proizvodnju prostora bio samo nužna stepenica razvoja ka ostvarivanju suštine ideje modernog pokreta, sa čovekom kao ključnim subjektom u stvaranju prostora. Ovo prepoznaje i Prvoslav Ralić, koji u svojoj knjizi *Komunistički grad*, svojevrsnom manifestu, tvrdi da se „nova

---

<sup>119</sup> Le Korbizije. 1999. *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.

arhitektura zaista pojavljuje tek s druge strane praistorije, istorije određene elementarnim potrebama i klasnim borbama“ (Ralić 1987, 78), a zatim i citira Antonija Gramšija, koji iznosi sledeće stanovište: „Po mom mišljenju, velika arhitektonska umetnost može se roditi samo posle prelazne faze praktičnog karaktera, to jest faze u kojoj se nastoji jedino da se postigne maksimalno zadovoljavanje elementarni potreba s maksimumom skladnosti“ (Ralić 1987, 78). O ovome na svoj način piše i Anri Lefevr, čiji je uticaj na teorijski diskurs jugoslovenskog urbanizma, naročito teorijskog dela, neosporiv. Njegov pojam *urbana revolucija* objašnjava se kao „sveukupnost preobražaja kroz koje prolazi savremeno društvo da bi prešlo iz razdoblja u kome preovlađuju pitanja rasta i industrijalizacije (model, planiranje, programiranje) u period (...) gde će traženje rešenja i načina svojstvenom *urbanom društvu* preći u prvi plan“ (Lefevr 1974, 14). Totalitet urbanog prostora uslovljen je totalitetom pristupa u kreiranju tog prostora, koji nije moguć u ograničenim dometima urbanizma kao discipline. Za kreiranje humanog prostora potrebna je sinteza različitih disciplina. „Prelaz od filosofije u metafilosofiju, za šta se Lefevr zalaže, omogućava ne da se konstituišu modeli, nego da se pokaže put ka urbanom društvu, i da se u njemu oblikuje novi humanizam. Treba predložiti oblik novog urbanog društva da bi se razumeo i omogućio *urbani čovek*, a pošto za to više nisu pogodni okviri starog humanizma, on se zalaže za novi humanizam, to jest razvijeni, konkretni humanizam, dakle – onaj čiji je cilj totalno“ (Saveljić 1981). Probleme urbanog društva Lefevr vidi kao povezanim s problemom monopola nad industrijskom proizvodnjom. Za njega „problemi urbanog samoupravljanja ponovo se vezuju za probleme industrijskog samoupravljanja, prevazilazeći ih. Reč je takođe, o tržištu, o kontroli investiranja, to jest o opštem programu“ (Lefevr 1974, 169). Sam Lefevr zastupao je ideju o udruženom radničkom samoupravljanju<sup>120</sup> i smatrao ga je za nužnost u kreiranju novog urbanog društva. Lefevr zato smatra da politička strategija sadrži uvođenje *opšteg samoupravljanja* ujedno i u industriji i u urbanom prostoru, jer uzimajući ih zasebno one „hrle ka neuspehu“ (Lefevr 1974, 169). On će i sam biti deo tima koji će učestvovati na Konkursu za rekonstrukciju Novog Beograda 1986. godine, na kojem će predložiti teorijski okvir za transformaciju, a naročito humanizaciju, prostora Novog Beograda, u kojem uloga samoupravljanja ima značajnu ulogu.<sup>121</sup>

Dakle, činilo se da je došao trenutak da se dominantni društveno-politički odnosi na primeren način prenesu u prostor. Ovoj želji zamah je dalo i donošenje ustavnih amandmana iz 1974. godine kojim su se konačno u društveno-politički sistem utvrdile ideje samoupravljanja. Čini se da, kao

---

<sup>120</sup> Lefevr je koristio termin *autogestion*.

<sup>121</sup> Pogledati u Sabine Bitter, Helmut Weber (ur.), *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*, Sternberg Press and Phillip Editions, 2009.

nijedan pre njega, ovaj ustav uticao na intenziviranje misli o idealnom socijalističkom gradu jer je u samoj suštini svoje ideje bio zasnovan na humanističkim težnjama i jačanju uloge čoveka u društvu naspram tehnološko-ekonomsko-birokratskog sistema, a koje su se poklapale s ključnim kritikama modernog urbanizma. O ovome piše i sam Kardelj, koji je bio idejni tvorac samoupravnog sistema: „Jer uz klasične slobode i prava, socijalistička samoupravna demokratija uspostavlja i obezbeđuje pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućoj meri on sam – u uslovima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima – upravlja svojim interesima, što u suštini i jeste istinska ljudska sloboda“ (Kardelj 1977, 102). S obzirom na to da je grad samo otisak društva u prostoru, kako tvrdi Lefevr, „nije moguće da društveni sistem razvija u jednom pravcu a prostorni u drugom a da to u ekonomskom i političkom smislu ništa ne smeta, da je to za krajnji cilj svejedno“ (Zaključci - Humani prostor i udruženi rad 1985). Veza između prostora i samoupravljanja za pobornike ovog sistema bila je vrhunac sinteze bez kojeg nije bilo moguće ostvariti pun potencijal društvenog samoupravljanja. O tome piše i Branislav Piha, koji tvrdi da „samoupravni karakter našeg društva traži humanu sredinu jer je to nerazdvojno od socijalizma“ (Piha 1985). Ova veza je složena i definisanje *humanog prostora* zahteva veliku teorijsku i praktičnu osnovu, koje u tom trenutku nije bilo dovoljno. I Piha to konstatuje i ukazuje da „mi još ne znamo kakav humani prostor odgovara samoupravnom društvu jer nemamo teoretskih radova posvećenih karakteristikama humanog prostora u tom društvu. Oskudna praksa ne daje mogućnost za uopštavanje i opredeljenje.“ Takođe, već razvijeni prostorni odnosi se ne mogu tako lako zanemariti, te je „humanizacija prostora u velikoj meri otežana onim što su ljudi već ranije stvorili, ograničena je špekulacijom sa zemljištem i zgradama. Nema još dovoljno jasnog opredeljenja šta sve spada u ljudske potrebe posle zadovoljenja osnovnih bioloških potreba.“ Ipak, postoji jasna težnja i urgentnost da se raskine s dotadašnjom praksom. „Ne smeju više nastajati gradovi namenjeni spavanju i mukotrpnom radu“, poziva Piha, koji, iako svestan svih nedostataka, smatra da „naš čovek na ovom stepenu razvoja može i mora da razvija svoju individualnost. On nije više primoran da rasipa svoju snagu da bi zaradio samo za život“. Po njemu, sve ovo zapravo trebalo je da kulminira uspostavljanjem čvrstog odnosa između društveno-političkog sistema i prostora i kreiranjem sinteze *sistem–prostor* (Piha 1985).

## 5.6 Mesne zajednice – susret prostora i ideologije

U Ustavu iz 1974. godine ova veza se ostvaruje kroz uvođenje pojma *mesne zajednice*. Već u osnovnim načelima Ustava stoji da je mesna zajednica, pored osnovne organizacije udruženog rada (OOUR), samoupravne interesne zajednice (SIZ) i drugih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica jedna od osnova jedinstvenog sistema samoupravljanja i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi.<sup>122</sup> Ono što je važno jeste da je mesna zajednica jedini teritorijalno (prostorno) definisan oblik samoupravnog i interesnog udruživanja. „U mesnoj zajednici radni ljudi i građani odlučuju o ostvarivanju svojih zajedničkih interesa i o solidarnom zadovoljavanju zajedničkih potreba u oblastima uređivanja naselja, stanovanja, komunalnih delatnosti, dečje i socijalne zaštite, obrazovanja, kulture, fizičke kulture, zaštite potrošača, zaštite i unapređivanja čovekove sredine, narodne odbrane, društvene samozaštite, kao i drugim oblastima života i rada.“<sup>123</sup> Ipak, treba naglasiti da mesna zajednica „nije univerzalna teritorija“, već da se ona oblikuje na način na koji će najbolje odgovoriti na zajedničke interese i potrebe udruženih građana. „Mesna zajednica je prema tome specifična interesna zajednica čija najbitnija karakteristika nije teritorijalnost, iako se ona zasniva na teritorijalnom principu“ (Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1977, 15). U Novom Sadu je 1973. godine izvršeno formiranje mesnih zajednica, kao osnovnih društveno-političkih i prostorno-planskih jedinica. U ovom periodu „površina mesne zajednice kreće se 10-30 hektara. Na ovoj površini koja predstavlja mesto stanovanja 5.000-10.000 stanovnika (optimalno 7.000-8.000) gradi se 1.650 do 3.300 stanova koji zadovoljavaju potrebe porodice u svim fazama njene transformacije (mlada samačka domaćinstva, porodice s decom, stare osobe)“ (Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1977, 15). S obzirom na to da je ovakav oblik zajednice, koji je u sebi sadržao sintezu prostornog i društveno-političkog udruživanja, bio nova okolnost i veoma složen mehanizam, svako teorijsko i praktično razmatranje ove teme donosilo je nove okvire funkcionisanja mesne zajednice. U tom smislu i „krug društvenih odnosa koji će se zadovoljavati u mesnoj zajednici i ubuduće stalno širiti“, a buduće promene u razvoju grada „neposredno će se izraziti u celokupnoj prostornoj organizaciji mesne zajednice“ (ibid.).

Na osnovu svih ovih teorijskih, ali i ustavnih načela, 1977. godine Urbis Novi Sad, Zavod za urbanizam, izgradnju i stanovanje i OOUR Institut za urbanizam, stanovanje, građevinarstvo i saobraćaj donose dokument pod nazivom *Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu*,

---

<sup>122</sup> Osnovna načela Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.

<sup>123</sup> Član 114. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.

koji je zapravo predstavljao raspis opšteg jugoslovenskog urbanističkog konkursa, koji će se održati 1979. godine. Kao prva tačka opštih *ciljeva* konkursa naglašava se da „proces preobražaja sa ciljem stvaranja razvijenog socijalističkog samoupravnog, urbanizovanog društva treba da bude praćen adekvatnim prostornim rešenjima“ (Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1977, 20). Ovim se nedvosmisleno postavlja osnovna težnja ovog konkursa, koja se može opisati potrebom da se kreira autentični urbani prostor koji će biti refleksija već uvedenog samoupravnog društvenog sistema. U nastavku opštih ciljeva se ovakav preobražaj društvenog sistema u prostorni sistem dovodi u vezu sa opštim društvenim napretkom, koji je obeležen višim društvenim dohotkom, većom materijalnom i socijalnom sigurnošću, višim stepenom obrazovanja, te povoljnijim uslovima za život i rad. Prema tvrdnji autora ovog programskog rešenja, ovakav društveni stepen razvoja uticaće na „mogućnost promene zanimanja, više slobodnog vremena, povećanje životnog veka, učestalost kontakata u naselju i izvan njega.“ Poseban fokus stavljen je na razmatranje preobražaja društvenih odnosa i stanovanja: „Dalje promene u osnovnoj socijalnoj jedinici – porodici, njenoj strukturi, načinu života, odnosima – uslovljenim višim nivoom socijalizacije ličnosti uz odgovarajuće materijalne mogućnosti i povećanje svesti o nužnosti zajedničkog življenja na uređenom i organizovanom prostoru nameću novi pristup rešavanju stana i stamene teritorije“ (ibid.). Upravo pitanje društvenih odnosa spada u prioritetni zadatak konkursa u kojem se „polazi od stava da je osovina optimalne jedinice stanovanja *čovjek – životna zajednica*, za razliku od postavki u kojima je npr. osovina bila *čovjek – rad* (radnička naselja) ili *čovjek – priroda* (vrtni gradovi). S obzirom na ovu polaznu osnovu, glavni društveni problem, sociološki atribut u izgradnji novog naselja, jeste njegova *socijalna integracija*“ (Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1977, 21). U programskom rešenju se socijalna integracija naselja na Mišeluku može adekvatno sprovesti ukoliko se kroz prostorno rešenje odgovori na sledeći niz pitanja:

- „Kako ostvariti socijalnu integraciju naselja u objektivnim uslovima hijerarhijske, stratifikacione strukture naselja (hijerarhijski karakter – slojni karakter raznih društvenih grupa)?
- S obzirom na to da je socijalna stratifikacija neposredno odraz društvenih uloga i položaja pojedinaca, kako ostvariti socijalnu integraciju naselja ako uzmemo dve najvažnije (objektivno najvažnije) društvene uloge stanovnika naselja:
  - društvena uloga – društveni položaj na radnom mestu
  - društvena uloga – društveni položaj u porodici?



- S obzirom na mnoštvo uloga članova porodice, kako ostvariti i socijalnu, putem prostorne integracije naselja, prema raznim ulogama članova porodice, kao i prema tome kako se ove uloge menjaju: deca – deca đaci; odrasli i zaposleni – stari članovi porodice. Koja je srazmera centrifugalnih i centripetalnih sila privlačenja i odbijanja ovih uloga u jedinici stanovanja?
- S obzirom na hijerarhijsko pomeranje (napredovanje) pojedinih grupa (prema gore i manje prema dole) i ako već sada očekujemo da će cilj stanovanja na Mišeluku biti onim društvenim grupama koje su već ostvarile značajan napredak na lestvici socijalne hijerarhije; na koji način obezbediti socijalnu integraciju naselja pod ovim objektivnim uslovima?“ (ibid.)

Kao ključni instrument za realizaciju ovih ciljeva autori programskog rešenja vide *mesnu zajednicu*, koja „kao osnovna društvena jedinica mora ispuniti Ustavom utvrđene zahteve“. U skladu sa tim se konstatuje da je „pravo na samoorganizovanje radnih ljudi u mesnoj zajednici izraz prava na samoupravljanje koje želimo da ostvarimo.“ S obzirom na to da se radi o svojevrsnom pionirskom poduhvatu, kao *posebna pitanja* konkursa navodi se da je potrebno istražiti „koja je to optimalna veličina, srazmera: broja stanovnika, domaćinstava ili porodica, koja se može smatrati optimalnom za planiranje modela optimalne jedinice, zajednice življenja; u kojim fizičkim strukturama su raspoređeni ovi prostorni elementi stanovanja, radi postizanja optimalne jedinice stanovanja“ (ibid.). Veoma bitna ideja jeste da mesna zajednica nije samo prostorna odrednica, ona zapravo predstavlja prostor u kojoj se dešava sinteza društvenih odnosa. Pa tako mesna zajednica „postaje faktor samoupravnog povezivanja svih organizacija i institucija koje utiču na zadovoljavanje zajedničkih potreba“ (Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1977, 22). Dakle, na prostoru mesne zajednice zamišljeno je da se ostvaruje najznačajnija ideja samoupravnog organizovanja – „vlast radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba.“<sup>124</sup> Ideja o mesnoj zajednici postojala je samo kao osnovno načelo i potpuno otvorena za konkretno definisanje kroz teorijski i praktični rad. „Prema tome samoupravno socijalističko društvo zainteresovano je da stvori uslove za dalji sopstveni razvoj, a to mora činiti u procesu tehnološke, ekonomske, socijalne i kulturne transformacije prostora, u smislu da ono što danas gradimo ne bude kočnica društvu sutrašnjice, već da mu omogući brži progres“ (ibid.).

---

<sup>124</sup> Osnovna načela Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.

Sveobuhvatnost rešenja koja je tražena, a koja prevazilazi okvire urbanističke discipline, vodila je ka tome da konkurs za Mišeluk postane interdisciplinarno istraživanje, jer „ovakav koncept natječaja, kojim se od natjecatelja traže opredeljenja kako u pogledu prostorno-oblikovnog rješenja, tako i u pogledu ostvarenja društveno-ekonomskih razvojnih ciljeva, zahtijeva sudjelovanje interdisciplinarno sastavljenih timova“ (Wenzler 1983). Sve ovo je još značajnije ako uzmemo u obzir da je ovakav tip konkursa, „možda prvi put u jugoslovenskoj praksi, u velikoj mjeri bio naglašeno društveno usmjeren, pa su u mnogim radovima, a posebno onim otkupljenim, istraživani modeli humanog urbanizma koji treba da zadovolje potrebe ljudi u samoupravnom socijalističkom društvu“ (Wenzler 1983). Kao posledica ovoga je veliki broj učesnika iz različitih naučnih disciplina, pored inženjerskih koje su bliske urbanizmu, uključivala ekonomiste, biologe, politikologe i sociologe. Pored ovoga, konkurs je imao dodatnu specifičnost jer je raspisan kao dvostepeni. U prvom stepenu konkursa tražena su prostorna rešenja koja odgovaraju opštepostavljenim ciljevima konkursa, dok je drugi stepen zamišljen kao simpozijum na kojem su se obrađivale posebne teme od značaja za izgradnju naselja na Mišeluku.

Imajući sve ovo u vidu, kao ključne upute Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu (raspisa konkursa) možemo naglasiti sledeće:

- „Društvene promene i ciljevi društvenog razvoja uslovljavaju i odgovarajuća prostorna rešenja.
- Usavršavanjem društvenih odnosa i povećanjem materijalnih mogućnosti stvaraju se uslovi za veće usklađivanje prostornih rešenja sa osnovnim društvenim ciljevima i opredeljenjima.
- Zbog toga je kao jedno od pitanja u Konkursu bilo kakvim prostornim rešenjima treba da bude omogućen i praćen proces društvenog preobražaja, koji u osnovi ima za cilj razvijanje socijalističkog samoupravnog urbanizovanog društva, i posebno, kako to ostvariti na Mišeluku.
- Osnovu posmatranja odnosa između prostornog i socijalnog aspekta razvoja, u kontekstu osnovnih društvenih idejnih opredeljenja, čini socijalna integracija i zajednica življenja, kao središnja kategorija društvenog života u naselju“ (Planiranje Mišeluka u savremenim uslovima – analiza predloženih rešenja u konkursnim elaboratima 1980).

Stoga, raspisom konkursa se ukazuje na potrebu preobražaja društvenog sistema u fizički prostor u skladu sa humanističkim načelima samoupravljanja, koji se, najpre, sagledavaju kroz adekvatno

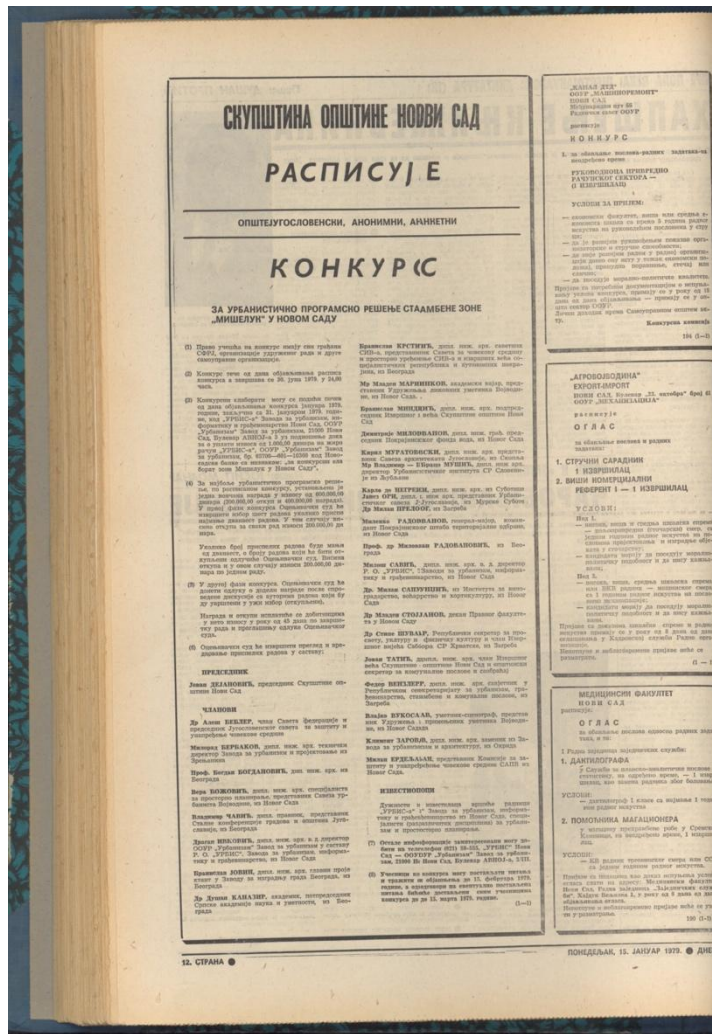
rešavanje pitanja socijalne integracije u novom naselju na Mišeluku. Takođe, bitno je naglasiti da je samim raspisom utvrđeno da je uspeh realizacije ovog naselja uslovljen usavršavanjem društvenih odnosa i povećanjem materijalnih mogućnosti društva.

## 5.7 Konkurs za Mišeluk

Pre samog raspisivanja konkursa izvršeno je niz radnji koje su postale deo analiza i smernica u programskom rešenju. Izgradnja autoputa E-75 (Novi Sad – Beograd) i mosta 23. oktobar uticala je na intenziviranje priprema za planiranje Mišeluka. „Tako je, na primer, u vezi s projektovanjem mosta i izgradnjom Mišeluka izvršeno ispitivanje mogućnosti organizacije tog prostora (1971), anketa među građanima Novog Sada o mogućem novom imenu tog dela grada (1972), konsultacija s poznatim jugoslovenskim urbanistima o organizovanju konkursa za planiranje izgradnje Mišeluka (1972), anketiranje građana Novog Sada o širenju Novog Sada na jug, na Mišeluk (1973), izvršen je ili je u toku niz geoloških ispitivanja kvaliteta terena za izgradnju na obali Dunava i na Trandžamentu (1976-1979), da bi konačno Komisija za prostorno planiranje Izvršnog veća Skupštine opštine usvojila Program konkursa za urbanističko-programsko rešenje zone Mišeluk (1977), na osnovu čega je i Skupština opštine raspisala ovaj konkurs (1978)<sup>125</sup>“ (Informacija o sprovođenju opštejugoslovenskog anonimnog konkursa za urbanističko-programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1979). Sve ovo ukazuje na temeljan pristup u pripremi i organizaciji konkursa za Mišeluk.

---

<sup>125</sup> Skupština opštine Novi Sad je na III sednici Veća udruženog rada i III sednici Veća mesnih zajednica (održanim 29. juna 1978. godine) donela Rešenje o raspisivanju opšteg jugoslovenskog anonimnog konkursa za urbanističko-programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu (br. 01-35/87). Svi stručni i administrativno-tehnički poslovi u vezi sa sprovođenjem konkursa povereni su Urbisu. Na istoj sednici doneto je i Rešenje o obrazovanju Ocenjivačkog suda za izbor urbanističko-programskog rešenja zone Mišeluk u Novom Sadu i imenovanju njegovih članova (br. 01-020/677).



Slika br. 32 – Oglas raspisa konkursa za Mišeluk u *Dnevniku*

Sastav ocenjivačkog suda (žirija konkursa) je takođe bio specifičan kada su u pitanju konkursi. Prvo, žiri je bio veoma brojna, imao je čak 30 članova, na čelu sa Jovanom Dejanovićem, tadašnjim predsednikom Skupštine opština Novi Sad. Takođe, sastav žirija je odražavao ideju o interdisciplinarnosti ovog konkursa, a u njemu su se, pored većine iz arhitektonske i urbanističke struke, nalazili i sociolozi, profesori filozofije, akademski vajar, akademski slikar, dekan Pravnog fakulteta, predstavnici saveta i komisije za zaštitu i unapređenje čovekove sredine, potpredsednik Srpske akademije nauka i umetnosti, ali i jedan armijski general. U ovom sastavu ocenjivačkog suda su se nalazili arhitekta i urbanisti sa autoritetom. Tu su Bogdan Bogdanović, Vladimir – Braco Mušić, Branislav Jovin, direktor Urbisa Miloš Savić i predstavnici novosadske i vojvođanske arhitektonske scene Milan Marić, Karlo de Negri i Milan Matović. S druge strane, interesantna je uloga jednog od najpoznatijih jugoslovenskih sociologa i aktivnog političkog aktera Stipe Šuvara. Njegovo prisustvo svakako je govorilo o važnosti ovog urbanističkog i društvenog istraživanja, možemo reći eksperimenta, na Mišeluku, ali je značilo i politizaciju čitavog procesa i interesovanje

Komunističke partije. Pušić će mnogo godina kasnije tvrditi da je ceo konkurs bio „višestruko partijski orkestriran“, a da, prema njegovom viđenju, „celokupnu paradno-radnu okosnicu činili su ljudi iz tadašnjeg političkog, odnosno partijskog vrha, sve sa S. Šuvarom na čelu“, za koga kaže da se ni tada, ni kasnije nije u značajnoj meri bavio gradskim naseljima (Pušić, Grad bez lica 2009, 233). Iako su Pušićeve ocene, zasigurno, prenaplašene i ne mogu osporiti stručne domete ovog konkursa, politizacija ovog procesa je nesporna, naročito imajući u vidu važnost ovakvog društveno-prostornog eksperimenta. O negativnim uticajima politizacije procesa prostornog uspostavljanja samoupravnog društvenog sistema govorio je i Ralić, koji vidi da je u našem društvu „još nedovoljno promišljena ideja o mesnoj zajednici“ i to „zato što je naglašeno politizirana ta ideja, što radi sebi nasuprot: posreduje umesto da gradi neposredne ljudske odnose“ (Ralić 1987, 16). Iz svega ovoga možemo izvući zaključak da je proces izgradnje Mišeluka bio pod „nadzorom“ političke strukture, koja je bila zainteresovana za rezultate ovog procesa, kako s generalnog društveno-političkog aspekta, ali i za mnoge političke činovnike, kao potencijalne krajnje korisnike ovog prostora.

Rezultat prve faze konkursa bio je šest otkupljenih radova. Ocenjivački sud označio je konkurs kao uspešan, a njegova metodologija kao opravdana, što se vidi „i po broju otkupljenih elaborata konkursnog programa (preko 100 u svim socijalističkim republikama i autonomnim pokrajinama) i po broju prispelih konkursnih radova (kojih je podneto 22) i po broju i strukturi učesnika u autorskim ekipama koje su na konkursu učestvovala (kojih je u proseku po radu bilo 10) i po broju raznih stručnjaka koji su radili u tim ekipama (oko 250 urbanista, arhitekata, sociologa, politikologa, ekonomista, ekologa i dr.) i po činjenici da su konkursni radovi prezentirali izuzetno bogate predloge, preporuke i konstruktivne ideje“ (Skupština opštine Novi Sad 1979). Prema pisanju dnevne štampe, u skladu s propozicijama, posle sprovedene diskusije sa autorima radova koji su uvršteni u uži izbor (otkupi), dodeljena je nagrada autorskom timu čiji je rad prijavljen pod šifrom *Za Mišeluk*.<sup>126</sup>

---

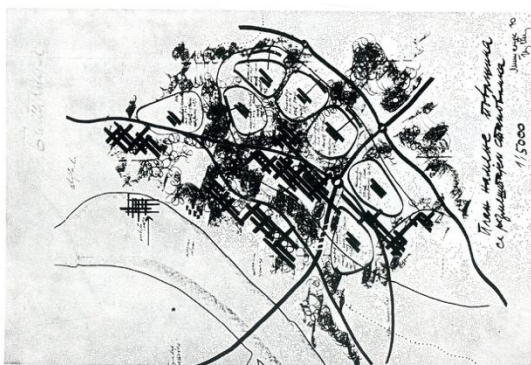
<sup>126</sup> U *Dnevniku* od 29.04.1980. u tekstu pod nazivom *Nagrada projektu „Za Mišeluk“* stoji da je Ocenjivački sud na konferenciji za štampu 28.4.1980. godine saopštio rezultate opšteg jugoslovenskog konkursa i da je nagrađen rad pod šifrom *Za Mišeluk* i otkupljeno još pet radova. Zanimljivo je da se ni u jednom dokumentu ili izveštaju sa konkursa ne spominje podatak o dodeljenoj nagradi. O tome je, rezignirano, pisao i sam Kara-Pešić (jedan od autora konkursnog rada) u autorskom tekstu *Za Mišeluk, još jednom* u časopisu *Čovjek i prostor* 71 (364) 1983. godine.



#### Rad »Bistrica«

Autori: DRAGAN POPARA, DUŠAN PRODANOVIĆ, BRANKO ČEPIĆ, DUŠAN RADOSAVLJEVIĆ, SINIŠA KALUĐERSKI, DRAGAN KOKOVIĆ, SLOBODAN JOVANOVIĆ, ĐORĐE PAVLOVIĆ, LJUBINKA PJANIĆ, MARIJANA PAJVANČIĆ, NILA STANULOVIĆ, DRAGOLJUB MIČIĆ, VLADIMIR OBROVSKI, ALEKSANDAR FLASAR, RANKO RADOVIĆ, MIODRAG PEČIĆ, ARSA DIMITRIJEVIĆ, FUADA STANKOVIĆ, MIROSLAV ŽIVKOVIĆ, MILJENKO SATARIĆ, JOVAN SOLDATOVIĆ, JELENA NINIĆ, ALEKSANDAR PAJVANČIĆ, ŽIVKA MARAS, SVETOZAR KOVAČEV

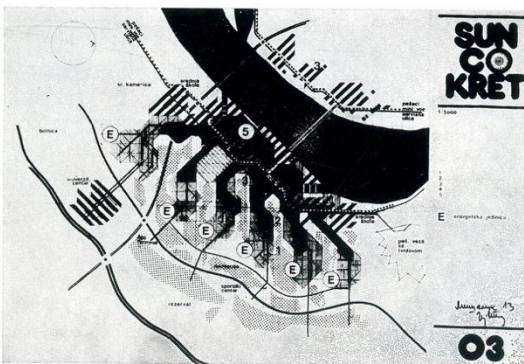
- zanimljiv i opširan analitički tekst;
- suviše shematska grafička interpretacija;
- uspostavljanje tradicionalnih oblika vojvodanskog stanovanja;
- povoljna organizacija stambenih jedinica na jugoistočnim i južnim padinama;
- smještaj centralnih funkcija na povišenim platoima s dobrim vizualnim kontaktom s Novim Sadom;
- osnovni prometni sistem s produžnom osi Petrovaradin — Kamenica omogućuje povoljnu organizaciju grada na desnoj obali Dunava.



#### Rad »Suncokret«

Autori: BRATISLAV GAKOVIĆ, DRAGAN STAMENOVIĆ, SNEŽANA RISTIĆ, BORUT VILD, RUŽICA BOŽOVIĆ

- naglašeno jedinstvo Mišeluka i Novog Sada postignuto smještavanjem centralnih funkcija uz Dunav;
- predlaže se dalje širenje Novog Sada uz desnu obalu Dunava, čak i uzvodno od Šremske Kamenice;
- predlažu se rješenja koja su tehnički izvodljiva, ali se grubo nameću liniji rijeke;
- stanovanje kao glavni sadržaj Mišeluka u ovom je radu ostalo nedorečeno, ali se rad u cjelini vrednuje kao alternativan pristup problematiki izgradnje na desnoj obali Dunava.



#### Rad »Sadik«

Autori: MILAN PRODANOVIĆ, SONJA PRODANOVIĆ, NATKO MARINČIĆ, MIODRAG VUJOŠEVIĆ, OLGA MARINČIĆ, NADA MILASIN

Konzultant: JOHN MUSGROVE

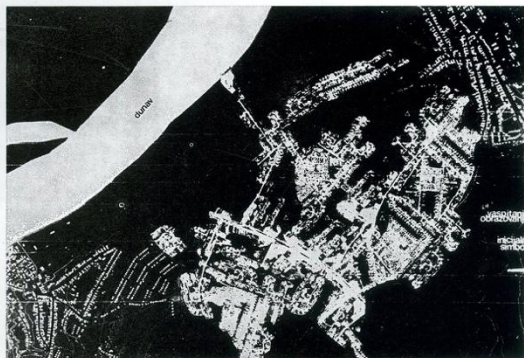
- data je svestrana analiza svih osnovnih problema izgradnje Mišeluka s rješenjem koje se temelji na socijalnoj integraciji i zadovoljavanju pluralizma interesa u odgovarajućem urbanom okviru;
- rješenje je uopćeno na nivou osnovne funkcionalne strukture, uz poštovanje morfologije prostora, što omogućuje i dalju razradu koncepcije i konkretnu primjenu sugestija;
- postignuta je racionalizacija upotrebe terena višenamjenskim korištenjem prostora, što ostavlja šire slobodne prostore namijenjene zelenilu u kntinuitetu;
- integracija u širi gradski prostor Novog Sada shvaćena je kao proces kroz evolucivan pristup u zaštiti i revitalizaciji postojećih prirodnih i stvorenih struktura.

#### Rad »Proces«

Autori: PREDRAG JANIĆ, RATKO KAROLIĆ, DIMITRIJE MLADENOVIĆ

Suradnik: ĐORĐE MIJIC

- osnovna je ideja ovog rada da je nastojanje i razvoj grada i njegovog dijela proces kojemu ne treba unaprijed davati čvrste prostorne matrice, već se prostor i njegova morfologija pojavljuje kao rezultat društvenog organiziranja;
- dosljedno osnovnoj ideji, rad pretpostavlja aktivno i neposredno sudjelovanje građana, budućih korisnika, u kreiranju prostornih jedinica;
- rad je grafički nedorečen, a možda upravo zbog toga predstavlja svojevrsan kvalitet jer otvara mogućnosti za aktivno uključivanje svih sudionika u ostvarivanje adekvatnih prostora.

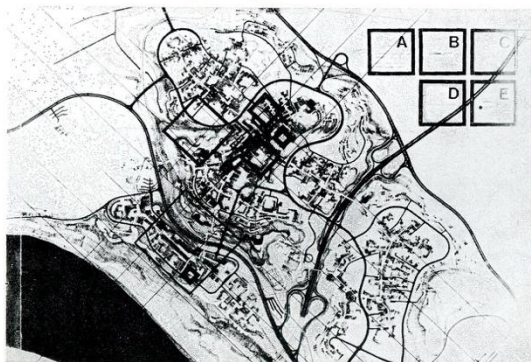


Slika br. 33 – Konkursni radovi *Bistrica*, *Suncokret*, *Sadik* i *Proces*

#### Rad »Za Mišeluk«

Sociološki pristup: DUŠICA SEFERAGIĆ  
Ekonomski pristup: GAVRILO MIHALJEVIĆ  
Zaštita naselja i prirodne sredine: MIOMIR PETROVIĆ  
Prostorno rješenje: ŽIVOJIN KARA-PEŠIĆ, ALEKSANDAR DRNDARSKI, MIRKO RADA KOVIĆ  
Suradnja: JOVAN RISTIĆ, DRAGAN HRNJAK  
Suradnja na opremi: ZORAN ĐORĐEVIĆ, MILAN PRIDARŠKI, DARINKA STANIKIĆ  
Dizajn i koordinacija: MIODRAG HADŽI-PEŠIĆ  
Promet: RATOMIR VRAČAREVIĆ, VLADIMIR DEPOLO, RADMILA RADEVIĆ  
Rukovodilac tima: ŽIVOJIN KARA-PEŠIĆ

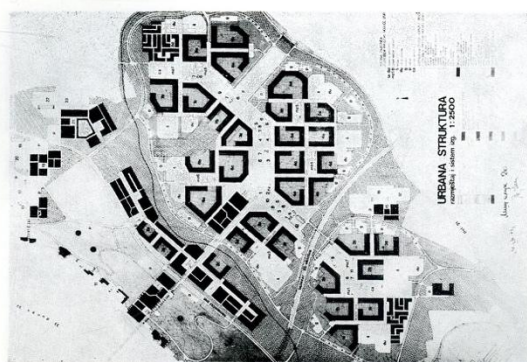
- koncepcija se temelji na određenom modelu urbanističkog naslijeđa uklopljenog u pejzaž i morfologiju terena;
- raspored zona je dobar i uravnotežen, uz dovoljnu disperziju i koheziju prostornih jedinica riješenih pejzažno;
- centralne funkcije višeg reda postavljene su u prostore vizualnog i funkcionalnog kontakta s današnjim Novim Sadom;
- posebna kvaliteta ovog rada je prijedlog formiranja radnih zona u neposrednoj blizini Mišeluka;
- prostorne strukture omogućuju individualizaciju cjeline i fleksibilnu primjenu u realizaciji, ovisno o novim idejama u prostorno-vremenskim determinantama.



#### Rad »124567«

Autori: RADOVAN DELALLE, IVAN TEPES, VLADIMIR LAY, TOMISLAV BILIĆ, FEDOR KRITČVAC  
Suradnici: BRANKA FILAJDIĆ, MISO ROCA, IVAN TONKOVIĆ, TOMISLAV PONDELAK  
Maketa: BORO KOVAČEVIĆ

- opće odrednice polaze od sagledavanja novih zadataka urbanističke prakse, načelnih društvenih ciljeva i prostornih pretpostavki; naglašava se integracija čovjeka i njegove društvene i izgrađene okoline, odnosno ostvarivanje svih ljudskih potreba u naselju;
- naselje se organizira kao »prostorno-hijerarhijska mreža cjelina i podcjelina«;
- na temelju saznanja suvremene urbanističke struke, autori predlažu prihvatljiv koncept prostornih jedinica s tipičnim uličnim blokovima;
- predloženo prostorno organizacijom ispunjeni su neki bitni kriteriji, kao što su odnos prema postojećem terenu i povezivanje s obalom Dunava i cjelinom Novog Sada;
- s obzirom na veličinu naselja, koncept je više dorečen, a manje fleksibilan, ali je u potpunosti stručno riješen i prezentiran.



Slika br. 34 – Konkursni radovi *Za Mišeluk* i 124567

U Informaciji o sprovođenju konkursa za Mišeluk nedvosmisleno se govori o pozitivnim ishodima konkursa, naročito sa aspekta metodologije, za koju se kaže da bi bila i ubuduće poželjna u urbanističkom planiranju i koncipiranju novih naselja u Jugoslaviji. Ovde se još jednom ukazuje da je ovo „novi tip konkursa, do sada neuobičajen u jugoslovenskoj praksi“, te da bi on morao pozitivno da utiče na komunikaciju, organizaciju i saradnju stručnjaka u interdisciplinarnom radu u procesu izgradnje gradova. Ocenjivački sud konstatuje da su priloženi radovi na konkursu pokazali „realan presek urbanističke misli danas“, ali i izneli jedan važan zaključak kojim se tvrdi da „ipak, konkurs nije mogao da ponudi i kompletno konačno rešenje postavljenog problema; između svežih ideja, iznetih u tekstovima radova i prostornih rešenja konkursnih radova, nije uvek bilo određenog jedinstva“ (Skupština opštine Novi Sad 1979). Ovo nam govori da je, ipak, na kraju postojala ograničena mogućnost urbanista da odgovore na tako kompleksno društveno pitanje. Razlozi za ovo mogu se tražiti u preambicioznom zahtevu raspisa konkursa ili u ograničenim veštinama urbanista tog vremena, međutim oni pravi razlozi najverovatnije se nalaze u kompleksnim društvenim odnosima tog vremena i opštoj društvenoj klimi koja se u mnogim tačkama razdvajala od deklarisanog i Ustavom definisanog društvenog poretka.

U najvećem broju konkursnih radova ističe se stav o potrebi prevazilaženja izraženih suprotnosti i problema u razvoju gradova, te samim tim radovi predstavljaju kritiku dominantnog urbanističkog pristupa tog perioda. Kao veoma važno, u radovima se pojavljuje pitanje socijalne integracije, za čije rešenje se nude različiti, mahom teorijski koncepti prostora, ali i usmerenje da se osnovna društvena zajednica svede na što manju veličinu. Tako se ispituju prostorno-društvene zajednice nižeg reda od mesnih zajednica, kao što su npr. susedstva ili komšiluk. U izveštaju žirija naglašava se kao „značajna novina“ pristup koji se zasniva na prepoznavanju građenja grada kao „procesa“, tj. izgradnje naselja „na određenom prostoru u relativno neodređenom vremenu“ (Skupština opštine Novi Sad 1979). Iako sa današnje tačke gledišta može izgledati kao opšte mesto, ovaj pristup bio je izrazito značajan u svetlu dotadašnje urbanističke prakse striktnog planiranja i realizacije urbanističkih celina kao kontrolisanog procesa od početka do kraja. Ovakvim pristupom se priznaje potreba da građena sredina ne bude samo planirana, već i da bude proizvod situacije, akcije u prostoru, te da je to prostor koji nije do kraja determinisan i koji stvara mogućnost nepredvidivih događaja u njemu. U skladu s tim ističe se jedan od najznačajnijih stavova iznesenih u nekoliko konkursnih radova – uključivanje korisnika u sve faze izgradnje i uređenja naselja.

## **5.8 Participacija kao sredstvo humanizacije prostora**

Učešće korisnika u procesu planiranja i izgradnje novih naselja bila je ideja u kojoj su urbanisti videli put ka prevazilaženju problema modernističkog planiranja. Takođe, direktno učešće korisnika u planiranju i kreiranju prostora logično bi vodilo ka humanizaciji građenog prostora. Sve ovo bilo je suprotstavljeno standardizaciji i modeliranju korisnika prostora, koji je postao objekt planiranja, a ne njegov osnovni motiv i subjekt. Pitanje participacije u urbanističkom planiranju imalo je i svoju čvrstu ideološku potporu u samoupravnom sistemu u kojem je korisnik (radni čovek) predstavljao izvor i utoku čitavog sistema. Samoupravno odlučivanje građana o svim pitanjima koja se tiču njihovih egzistencijalnih potreba definisano je i u Ustavu SFRJ iz 1974. godine. Celoj temi dodat je i ideološki sloj kojim se izjednačava Marksova teza o otuđenosti radnika od sredstava i proizvoda svog rada sa otuđenošću čoveka od prostora u kojem živi i radi. Samim tim postajala je deklarirana društvena i politička podrška za jačanje uloge čoveka u odlučivanju i planiranju svoje životne sredine. Veliki broj sociologa i urbanista tog vremena naglašava važnost participacije građana u procesu planiranja. „Tofler, američki sociolog futurolog, smatra da su takve promene nužne, da one treba da se odvijaju na izmenjeni način, i da su potrebni ciljevi društva utvrđeni demokratskim postupkom. Došlo je vreme da temeljito revidiramo pravce razvoja. Ali,



ovu reviziju ne smijemo više prepustiti političarima i sociolozima, sveštenicima i revolucionarnoj eliti, tehničkoj inteligenciji i rektorima. Moramo je povjeriti narodu. Potreban je stalni narodni plebiscit o budućnost“ (Piha 1985). Ove ideje veoma su prisutne u konkursnim radovima za Mišeluk. Na Simpozijumu *Koncepcijska pitanja planiranja naselja socijalističkog društva – na primeru izgradnje naselja Mišeluk u Novom Sadu*, koji je održan nakon prve faze konkursa, potcrtavaju se stavovi o neophodnosti jače uloge korisnika. Ukazuje se da je potrebno da se razradi takav društveni mehanizam koji bi sinhronizovao proces planiranja i odlučivanja o tome šta i kako će se konkretno graditi. Dalje se tvrdi da se „mogućnost neposrednih oblika učešća užih grupa potencijalnih korisnika novoizgrađenog područja grada u planiranju, projektovanju i uređenju ostvaruje u trenutku kada su ovi korisnici poznati, kako kao pojedinci, tako i kao institucije“ (Izveštaj o radu učesnika okruglih stolova 1980). Učesnici okruglih stolova na simpozijumu daju konkretne ideje za implementaciju participativnog procesa, koja se ogleda kroz *otvorenost projekta*, tj. teze da „ne treba isplanirati unapred sve, već ostaviti šansu budućim stanovnicima da oni sami daju fizionomiju naselju i da ga menjaju“ (Izveštaj o radu učesnika okruglih stolova 1980). Takođe, treba „nastojati identifikovati buduće stanovnike i korisnike, ispitati njihove stavove, potrebe i aspiracije i uključiti ih u odlučivanje u svim fazama realizacije projekta“ (ibid.). Kao dodatne konkretne mere, učesnici simpozijuma predlažu unapređenje procedure donošenja urbanističkih planova, za koju kažu da je „šematska i ne daje odgovarajuće efekte“. Oni se zalažu za uvođenje javnih rasprava u toku donošenja planova, na kojima bi se „neposredno izražavale potrebe i interesi radnog čoveka i građanina“. Da bi se ovo postiglo, oni pozivaju stručnjake i stručne timove da predlozi planova budu saopšteni „jednostavnim jezikom“ i da ti predlozi sadrže „varijante“ s objašnjenjima šta svaka od tih varijanti donosi (ibid.). Dušica Seferagić, koja je bila deo tima pod šifrom *Za Mišeluk*, u studiji *Modeli stanovanja u zoni Mišeluka*, vrlo konkretno se bavi temom učešća građana u procesu planiranja. Ona oštro kritikuje dotadašnju praksu u kojoj je učešće krajnjih korisnika načelnog karaktera i kojeg u praksi uopće nema, ukazujući da je takva situacija posledica opasnog stava koji dominira u strukturama koji stvarno odlučuju o razvoju grada. Ona konkretizuje problem široko zastupljenim stavom da bi usled potrebe masovne izgradnje, zbog postojeće stambene krize, svako ispunjavanje potreba individualnih korisnika „usporilo proizvodnju stambenih zona, poskupelo je i smanjilo broj rešenih stambenih pitanja“. Ovo se povezuje i sa društvenom stratifikacijom i segregacijom u kojoj se oslušivanje individualnih potreba stanovnika u kolektivnom stanovanju smatraju „iluzornim“, dok određeni „politički i ekonomski moćni slojevi (i pojedinci) mogu i u najvećem gradu ispuniti sve svoje pojedinačne želje“. Seferagić na taj način govori o mogućoj „totalnoj politizaciji urbanog pitanja“ naglašavajući da je potrebno deklarisanu ideologiju samoupravnog sistema preneti u praktično delovanje, s obzirom na to da „krajnji

korisnik ima ustavno pravo da odlučuje o svojoj stambenoj okolini“ (Seferagić 1982). Kao konkretne mere ona predlaže „izradu socijalne karte grada u prostoru sa socijalnim i stambenim parametrima; izradu karte posebnih stambenih problema na principu solidarnosti; registraciju stambenih problema u RO i RZ; i identifikaciju konkretnih korisnika. Sljedeći (bitan) korak bio bi utvrđivanje mehanizama sudelovanja ovako konkretno identificiranih korisnika (informiranje, konsultacije, otvaranje radionica, grupne diskusije, preispitivanje potreba, seminari za stručnjake)“ (Lenarčić 1983). Posebnu pažnju usmerava ka jačanju materijalne baze radnih organizacija i radnih zajednica koje formalno odlučuju o stambenim pitanjima, kao i razvijanju *stambenih zadruga*, koje, prema njenom mišljenju, mogu da budu adekvatni zastupnici kolektivnog i individualnog interesa u procesu planiranja i izgradnje naselja. Takođe se naglašava značaj edukacije građana kako bi mogli donositi ove odluke, ali i edukacije stručnjaka kako bi znali da adekvatno komuniciraju s građanima. Prepoznavanje krajnjih korisnika Seferagić navodi kao prvi preduslov u ostvarivanju ovih ciljeva. Ona tvrdi da je standardizacija i modeliranje pogrešno jer „nema prosječnog korisnika, niti prosječnih grupa korisnika, pa ne može biti ni prosječnih naselja, ni prosječnih stanova unutar naselja“. Na kraju, ona zaključuje da će korisnici „sami, tokom učešća, dati karakter Mišeluku bolje od svih stručnjaka, političara i privrednika zajedno“ (Seferagić 1982). I u pojedinačnim radovima autorski timovi se bave temom participacije građana. U saopštenju autorskog tima *Sadik*, na simpozijumu, ukazuje se da stvaranje naselja ne može biti „jednosmerni postupak građenja, s jasno izraženim početkom i krajem (izgradnja – predaja korisniku), već je to složen proces kontinualnog prilagođavanja i dograđivanja, s različitim stepenima determinisanosti“ (Milan Prodanović 1980). Oni pozivaju na „podruštvljavanje svih oblika saznanja i iskustava u planiranju“, u čemu vide preduslov za neposrednu i slobodnu razmenu između planera i korisnika prostora. U svojim idejama idu i korak dalje pa predlažu izgradnju Mišeluka kroz koncept *otvorenih sistema izgradnje*, koji nastaje kombinacijom uslovljenih tehničkih i prostornih sistema, kao što su konstrukcija i infrastruktura, sa „slobodnim“ i fleksibilnim elementima, kao što su delovi fasade, pregradni zidovi i sl. Za njih ovo bi omogućilo „etapnost izgradnje“, kako celog naselja, tako i pojedinačnih „rastućih“ zgrada. Dakle, učešće korisnika u ovom procesu proširuje se do nivoa finansiranja i konkretnog učešća u izgradnji objekata od strane korisnika. Sve ovo determinisalo bi konačni oblik naselja koji bi, po njihovom viđenju, pružao mogućnost „individualnih slobodnih izbora“ korisnika (Milan Prodanović 1980). Rad pod šifrom *Proces* uspostavlja participativni model kao osnovu urbanističkog planiranja Mišeluka. Braca Mušič u svojoj analizi ovog rada kaže da model koji predlažu autori podrazumeva da je „Mišeluk formalizovan društveni razvojni projekt“ za čiju realizaciju je neophodno „aktivno i neposredno učešće građana“. On ističe da bi ovaj projekat mogao biti „interesantna alternativa društvenog ovladavanja današnjom stihijom ili/i

hiperplaniranja“ i postavlja hipotezu da bi ovakav pristup mogao da pokaže jedan od puteva formiranja ljudske zajednice „u uslovima jako usporenog ekonomskog i urbanog razvoja i u uslovima maksimalne samoupravne decentralizacije donošenja odluka“ (Mušič 1980). Autorski tim *Za Mišeluk* posebno je apostrofirao važnost vremena kao komponente u načinu korišćenja prostora. Ovo je u skladu sa osnovnom tezom da se radi o gradnji naselja na određenom prostoru u relativno neodređenom vremenu. Za Kara-Pešića i njegov tim posebnu važnost ima prihvatanje i indentifikacija korisnika s građenim prostorom koji se dešava kao proces u određenom vremenskom periodu. U tom procesu oni vide mogućnost učešća korisnika u formiranju prostora s kojim bi se identifikovao i koji bi odgovorio na njihove različite individualne potrebe. Naročito je razmatrana *razvojnost stana* dodavanjem novih površina stana od strane korisnika. Ove dodatne površine deo su „parcele stana dimenzija 12x12 m“, a koje su u početnoj fazi slobodni poluprivatni prostori u okviru stambenih objekata. *Razvojnost* stana različita je od *fleksibilnosti* stambene jedinice, koja omogućava transformaciju prostora u okvirima određene površine stambene jedinice (OOUR Projektbiro 1980). I u završnom dokumentu pod nazivom *Mišeluk – Programska osnova* konstatuje se da su „ljudske potrebe promenljive, pa se moraju ostaviti vreme i prostor ne samo za razvojne i neodložive nego i za potrebe koje će se tek razvijati, kada će odložive potrebe prerasti u neodložive“ (Mišeluk – Programska osnova 1982, 196).

Veoma je važna činjenica da je u ovom dokumentu, koji je trebalo da predstavlja „osnov za izradu plana za Mišeluk“, jasno naglašena važnost vremenske dimenzije u kreiranju naselja, kao i participacije korisnika u svim fazama tog procesa. Ovde se definiše da „u pogledu humanizacije uslova življenja važno je istaći značaj neposrednog učestvovanja korisnika u fazama nastajanja i korišćenja naselja, s obzirom na to da ono ima uticaja na pojedine elemente izgradnje i oblikovanja prostora življenja (Mišeluk - Programska osnova 1982, 195). U delu kojim se definišu kriterijumi za vrednovanje uspešnosti realizacije naselja Mišeluk naglašava se važnost demokratičnosti procesa: „Upotrebna vrednost Mišeluka sa stanovišta njegove realizacije biće veća ukoliko se zadovolje demokratski i samoupravni odnosi učešća svih aktera (od planera, investitora, izvođača do konkretnih korisnika naselja“ (Mišeluk - Programska osnova 1982, 196). Važnost učešća građana definisana je i u nacrtu Društvenog dogovora o planiranju i izgradnji Mišeluka, koji je predstavljao sledeći korak ka formalnom ispunjavanju uslova za realizaciju projekta *Mišeluk*. *Društveni dogovor* je bio ustavna kategorija i kroz njega društveno-političke samoupravne organizacije „obezbeđuju i usklađuju samoupravno uređivanje društveno-ekonomskih i drugih

odnosa od šireg zajedničkog interesa za učesnike dogovora ili od opšteg društvenog interesa.<sup>127</sup> Ovaj ugovor trebalo je da konkretizuje poslove realizacije projekta, ali je i predstavljao učesnike u projektu, što je vodilo do mogućnosti prepoznavanja krajnjih korisnika novog naselja na Mišeluku. Takođe, u samom nacrtu dokumenta<sup>128</sup> u članu 4. potpisnici Društvenog dogovora obavezuju se da izrade nekoliko stručnih studija među kojima je i „metodologija angažovanja budućih stanovnika zone Mišeluk, stanovnika obodnih naselja, područne opštine i svih građana Novog Sada u svim fazama i etapama poslova“ vezanim za izgradnju Mišeluka. Društveni dogovor o planiranju u izgradnji Mišeluka, iako više puta najavljivan, nikad zvanično nije usvojen.

Dakle, možemo zaključiti da je ideja o aktivnom učešću korisnika u fazama planiranja, izgradnje i korišćenja prostora bila jedan od najvažnijih doprinosa konkursnih radova. Participacija građana predstavlja način da se napravi otklon od tehnokratskog načina planiranja, oslonjenim najviše na standardizaciju i modeliranje prostora za život. Takav otklon se vidi kao put ka humanizaciji gradskog prostora, što predstavlja ultimativni cilj učesnika konkursa, a koji je i deklarativno podržan samoupravnim društveno-političkim sistemom. Da bi se učešće korisnika u ovom procesu realizovalo, potrebno je ispuniti dva preduslova: da se proces projektovanja i planiranja odvija za poznatog korisnika i da se u procesu planiranja uvaži vremenska dimenzija realizacije, što podrazumeva otvorenost projekta za promenu i nadogradnju od strane korisnika, kroz vreme. Svi ovi stavovi objedinjuju suštinu kritike klasičnog modernističkog planiranja. Ipak, postavlja se pitanje da li su od korisnika postavljena prevelika očekivanja. Da li je, možda iz najboljih namera, na neki način prebačen deo odgovornosti na pojedinca, korisnika, za nemogućnost iznalaženja kompleksnih odgovora na temu stvaranja građenog prostora po meri čoveka? Da li je korisnik, subjekt planiranja, uopšte zainteresovan za tu ulogu? Odgovore na ova pitanja možemo pronaći u analizi konkursnih rešenja i stavova njihovih autora, gde se može uočiti razilaženje realnih potreba stanovnika, deklariranih društvenih opredeljenja i teorijske orijentacije urbanista. Iako ovo ne mora biti onaj ključan razlog, svakako smatramo jednim od najbitnijih koji će dovesti do nerealizacije naselja na Mišeluku.

---

<sup>127</sup> Član 124. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije iz 1974.

<sup>128</sup> Radni tekst – teza Društvenog dogovora o planiranju i izgradnji *Mišeluka* (I verzija) od 22. jula 1980. godine, koji je izradila Stručna služba Skupštine grada Novog Sada. Konačni dokument nikad nije usvojen.

## 5.9 Mišeluk između humanističkih ideja i realnosti postmoderne

Izgradnjom Mosta slobode 1981. godine i izgradnjom glavnih saobraćajnih i infrastrukturnih veza prema području Mišeluka, uz sve sprovedene pripreme radnje i Nacrt društvenog dogovora, činilo se postignuti su svi preduslovi za izgradnju Mišeluka. Ipak, u kontekstu slabljenja ekonomskih potencijala Novog Sada, kao i sve osetnije društvene i političke krize osamdesetih godina prošlog veka, čini se da je Mišeluk bio previše kompleksan poduhvat za društvo i državu, koja je bila na pragu turbulentne transformacije. U takvoj situaciji Mišeluk je, još jednom, ostavljen za neko buduće vreme. U ovom delu istraživanja fokusiraćemo se na to da li je čitav proces planiranja Mišeluka uspeo da odgovori na pitanje: da li je moguće kreirati *samoupravni grad*, na osnovama nauke i tehnike i uz maksimalnu humanizaciju gradskog prostora, a koji nije samo refleksija društveno-političkog sistema, već i generator njegovog razvoja?

Za početak, korisno je analizirati konkursne radove i njihove odgovore na ovo pitanje. Ono što se na prvi pogled ističe jeste da je „prokletstvo opredmećivanja društvenih ciljeva u procesu nastajanja novih ljudskih naseobina“, kako kaže Miloš Savić<sup>129</sup>, preambiciozan zahtev za učesnike konkursa. Ovo ne znači da sami učesnici nisu dorasli zadatku, naprotiv u autorskim timovima i žiriju nalazili su se skoro svi eminentni jugoslovenski urbanisti i arhitekta ovog perioda, a naročito oni koji su bili glasni kritičari dotadašnje urbanističke prakse. Samim tim konkurs za Mišeluk je bio idealna platforma za praktičnu realizaciju kritičke, postmoderne, urbanističke misli. U Informaciji o sprovedenom konkursu pohvaljuje se „konstruktivni napor“ učesnika konkursa da daju odgovore na postavljene zahteve. Konstatuje se da predlozi dati u konkursnim radovima, „naročito ambiciozno izneti u tekstovima radova“, predstavljaju značajan prilog rešavanju pojedinih pitanja izgradnje i uređenja naselja, ali se i zaključuje da su odgovori u radovima „samo delimično potpuni“, što za žiri predstavlja „odraz stanja u kojem se danas nalazi savremena urbanistička teorija kod nas i u svetu“ (Informacija o sprovođenju opštejugoslovenskog konkursa za urbanističko-programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu 1979). Takođe, žiri ukazuje da je najveći broj radova zapravo bio usmeren ka prevazilaženju evidentiranih problema u razvoju jugoslovenskih gradova (više nego usredsređen na kreiranje novih urbanističkih pristupa, prim. aut.). Vladimir – Braca Mušič, jedan od članova Ocenjivačkog suda, nekoliko godina kasnije, postavlja pitanje: „Zašto postoji nesklad između društvene orijentacije ka samoupravnom socijalizmu i nemoći u razmatranju njegove prostorne konsekvence?“ (Milenković, Aktuelne teme prostornog planiranja 1981). Mušič smatra da „u ovom trenutku postoji raskorak između teorijske

---

<sup>129</sup> Dugogodišnji direktor Zavoda za urbanizam.

misli i prakse pune kontroverznih situacija. Istovremeno, pojavljuju se opasni ekstremni oblici u ekonomsko-političkoj sferi – liberalizam i birokratski dogmatizam – koji su antipodi samoupravnom konceptu i koji žele da uspostave uticaj na duh, dobra i prostore građana“ (ibid.). Ovo se jasno vidi pri analizi samih radova, kao i u razmišljanjima pojedinih autora radova. Veoma je indikativno da se u prvonagrađenom radu *Za Mišeluk* nedvosmisleno iznosi sumnja u održivost ciljeva zadatih u raspisu konkursa. Autorski tim postavlja pitanje da li „prostorno planiranje stvarno operacionalizuje vrijednosti društva?“ Istovremeno pozivaju da se ispita zašto ih „praksa ne može slijediti, te ukazuju da „usporedba vladajućeg društvenog odnosa i zadatih društvenih vrijednosti možda može pokazati da su u ovom času one neostvarive i da mogu stajati tek kao putokaz, vizija i želja“ (OOUR Projektbiro 1980). Ovo se naročito odnosi na definisanje *urbane forme* u prvoj fazi konkursa. Ovaj zahtev autori rada *Za Mišeluk* vide kao „preuranjen“, ogradiвши se i od urbane forme prezentovane u njihovom konkursnom rešenju, ukazujući da na nju treba gledati kao „šemu principa, zbir simbola“ kojima se treba „rukovoditi prilikom oblikovanja gradskog prostora i razmeštaja sadržaja“ (ibid.). Oni odlaze korak dalje i podvlače da „urbanu formu ne treba nikako predložiti za celu raspoloživu teritoriju“, već to treba činiti neposredno pred realizaciju svakog dela naselja. Iako je ovaj stav u skladu sa idejom o kontinuiranom i postepenom razvoju naselja kroz vreme, postoji i jasna sumnja u mogućnost da se traženi društveno-politički zahtevi prenesu u urbanu formu i fizički prostor. U skladu s tim stavom autori ovog rada sami ograničavaju domete njihovog rada. Veoma elokventno, autori konstatuju da socijalizam gradi nova naselja, te da ona „odražavaju njegove realne mogućnosti i realnu moć (i vrijednosti) postojećih aktera da na taj proces utječu, mijenjajući ga ili ga slijedeći“, a zatim iznose dva nivoa njihovog pristupa: „suprotstavljamo se konceptu gradnje novih naselja kao izrazu koncentrirane urbanizacije i ekonomističkih vrijednosti; u postojećim uvjetima i permanentnoj kriznoj situaciji sve što možemo učiniti jest da pokušamo maksimalno oplemeniti ono što gradimo da bismo život budućim stanovnicima učinili što snošljivijim i humanijim unutar zadanog otuđenja.“ Oni priznaju da su u njihovom pristupu ambicije „neizmerno manje“, ali da zbog toga „imaju veću šansu ostvarljivosti“. Na kraju, zaključuju da su njihova „ukupna društvena razmišljanja (ne akcije), zapravo došle do „razine antiteze“. Zapravo, oni dovode u pitanje mogućnost da se planiranjem novih naselja mogu rešiti problemi urbanizma. Smatraju da nije moguće prostom „inverzijom onoga što ne valja“ doći do rešenja problema i da je za to potrebna „nova kvaliteta koja se traži“, a koja je „uveliko nepoznanica“ (ibid.). Veoma je interesantna činjenica da je pobjednički rad na konkursu za *Mišeluk* predstavljao zapravo antitezu konkursnih ciljeva. Naročito što ovakav stav autora ni u jednom izveštaju i vrednovanju konkursnih radova nije prepoznat kao kvalitet koji ga je izdvojio od drugih radova. Samim tim možemo postaviti pitanje: da li je njegovo nagrađivanje pokazatelj određene

društvene hipokrizije, o kojoj će biti reči kasnije? Naročito ako se uzme u obzir da se u zvaničnim studijama nakon konkursa ovaj rad ne izdvaja kao prvonagrađeni, te da se tretira kao *varijanta prostornog rešenja*<sup>130</sup> zajedno s radovima *Sadik* i 12456?

Ono što je uočljivo u konkursnim radovima, ali i u studijama koje su izrađivane nakon druge faze konkursa, jeste odsustvo direktnog doprinosa razvijanju koncepta *socijalističkog (samoupravnog) grada*. Umesto toga doprinos ovom konceptu ostvaruje se kroz dve značajne teme: pitanje društvene segregacije i učešće korisnika u procesu planiranja i realizacije naselja Mišeluk. Problem društvene segregacije koji je evidentan, a koji postoji uprkos socijalističkom poretku u čijoj osnovi leži koncept društvenog egalitarizma. U konkursnom radu *Za Mišeluk* uočava se da je u procesu urbanizacije došlo do segregacije različitih društvenih grupa u gradu. Tako je „niskokvalificirana radna snaga“ morala da se zadovolji „bespravnom gradnjom na periferiji“, dok je „struktura novih naselja, ovisno o njihovom standardu, službenička“. Posebno je zanimljiva teza koju ovde iznose, a to je da se „uvođenjem usmjerene gradnje ova segregacija pomjera sa individua na poduzeća“ (ibid.). Ovo znači da što su bogatija preduzeća, to su stambene četvrti koje oni finansiraju bolje opremljene i skuplje za gradnju. Heterogenost socijalnih grupa budućih stanovnika i opremljenost i kvalitet vanstambenog prostora predstavljaju značajne ciljeve razvoja naselja Mišeluk. U završnoj studiji *Mišeluk – Programska osnova* konstatuje se da se naselje Mišeluk „planira za naseljavanje heterogene socijalne strukture stanovnika“. Takođe se upozorava da je „izrazito nepovoljno planiranje stanovanja i ostalih sadržaja koji bi omogućili prostornu homogenizaciju raznih socijalno homogenih skupina i na taj način doveli do nove rezidencijalne segregacije“ (Mišeluk - Programska osnova 1982). U konkursnim radovima pitanja socijalne segregacije se rešavaju u ravni odnosa privatnog i javnog prostora. U radu *Za Mišeluk* ova tema je najviše razrađivana, kao i u studiji *Vanstambeni sadržaji na Mišeluku*, koju su izradili isti autori. „Posebno su zanimljiva razmatranja njihove strukturalizacije pod naslovom *Novi motivi strukturalizacije za vanstambene sadržaje*. Ovaj naslov nije nevažan, jer Kara-Pešić njime apostrofira svoju distancu od *dosadašnjeg* pristupa tim pitanjima, insistirajući na novom pristupu“ (Hržić 1983). Ova nova strukturalizacija svodi se na „prostorno stepenovanje“ vanstambenih sadržaja. Oni uvode novu organizaciju prostora sa tri osnovna elementa: 1) *produžetak stana* (ili elementi lokalnog programa), koji će se raspoređivati na disperzivan način; 2) *prateći sadržaji*, koji će se raspoređivati po sopstvenim modulima i veličinama koje odgovaraju stanovnicima; 3) *centralni sadržaji*, koji su raspoređeni na najpovoljnije komunikacijski eksponiranim ivicama mesnih zajednica, formirajući tako trakasti prostor s

---

<sup>130</sup> Pogledati u *Mišeluk – programska osnova* iz 1982. godine, poglavlje 2.5. *Varijante prostornih rešenja*.

naglašenim komunikacijskim čvorovima. Svi ovi elementi kao najvažniji cilj imali su razbijanje homogenih stambenih zona i prostorne odnose koji usmeravaju korisnike na veći stepen socijalnih interakcija. Zapravo, ideja o prostoru kao generatoru samoupravnih odnosa svodi se na povećanu verovatnoću susreta i socijalne razmene u prostoru, smatrajući da će takva situacija imati pozitivan efekat na udruživanje i zajedničko zastupanje sopstvenih interesa stanovnika naselja. Ovakva strukturalizacija vanstambenih sadržaja „ima obeležja novog i eksperimentalnog u našoj urbanističkoj praksi“, ali se i oslanja na određene domete svetske urbanističke teorije. „Neki stavovi slični su ranijim istraživanjima *Candilisa, Woodsa* i *Josića (web-stem uzorak)* ili *L. Kabna (servant i served)*, ovdje se modificiraju detaljnim razmatranjem naše specifične socijalne, fizičke i perceptualne okoline“ (ibid.). Zanimljivo je da je distribucija prostora vanstambenog sadržaja proveravana i kroz kompjuterski model *Mogik*<sup>131</sup>. Drugi pristup u prevazilaženju socijalne segregacije odnosi se na ostvarenje *nužnog* i *optimalnog* standarda i opremljenosti zajedničkih prostora naselja. Iako se teži ka ujednačavanju uslova, ne daju se praktična rešenja ovog problema. Zapravo, na neki način priznaje se nemogućnost potpune standardizacije ovih prostora. Tako se zaključuje da iako obezbeđivanje sadržaja primerenih ljudskim potrebama utiče na kvalitativna obeležja naselja, svi delovi Mišeluka ne mogu biti isti jer će se graditi u različitim periodima, te da svaki izgrađeni deo mora da se iskaže bilansom uložениh napora i rezultata da bi se utvrdili novi standardi kojima će se obezbediti dalji razvoj Mišeluka. Navodi se da bi istovremena izgradnja *nužnog* i *optimalnog sadržaja* „bila optimalna situacija za svako naselje“, ali da to nije realno u trenutnim okolnostima. S druge strane, „bolja opremljenost naselja sadržajima“, koja nije primerena realnim društveno-ekonomskim mogućnostima grada, a koja bi svakako „uvećala kvalitet života u naselju“, nije opravdana sa stanovišta „društvene jednakosti“. Zaključuje se da „neravnopravnost u optimalnom standardu znači pojačavanje društvene nejednakosti od blage socijalne diferencijacije do segregacije“ (Mišeluk - Programna osnova 1982). Samo čitajući prethodno iznesene stavove, možemo primetiti prilično komplikovanu poziciju urbanista, koji priznaju raskorak između proklamovanih ideoloških vrednosti i realnog stanja na terenu, te očigledno pokazuju nemoć da formiraju specifičan pristup koji bi prevazišao ovu razliku.

Za većinu autora otkupljenih konkursnih radova osnovni problem je u razilaženju realnih potreba stanovnika i rigidnih normi i standarda modernističkog planiranja. Ranko Radović, jedan od autora konkursnog rada *Bistrica*, u mnogobrojnim autorskim tekstovima naglašava ovaj problem. On kritikuje objektivizaciju čoveka (korisnika) u procesu planiranja smatrajući da se na taj način

---

<sup>131</sup> Pogledati u studiji *Vanstambeni sadržaji na Mišeluku*.



uspostavlja dominacija tehnokratskog aspekta urbanizacije. Radović upozorava: „Apstraktni čovek u centru planiranja umesto pojedinca, ličnosti, poznatog sugrađanina, brzina rada i programiranja, uprosečavanja i statističkih količina iz *spravočnika*, kao i lažna težnja ka *jednakim uslovima* egalitarijanskog modela svakog naselja i ljudi u njima odveli su naš urbanizam u već dominantni dogmatizam normi i normativa“ (Radović 1982). Kritikujući ovakvu urbanističku praksu, Radović ukazuje i na nemogućnost ovakve prakse da reši realne probleme gradskog prostora, tvrdeći da „jedno su reči i intencije, elaboratske dokumentacije i obećanja, drugo je urbana i prostorna realnost, koja izgleda ima drugu, složeniju, prirodu nego što su čak i dobro smišljeni inputi i autputi, kost-benefiti i sve druge inače vredne pomoćne tehnike, ali slabi ideali za planiranje i filozofiju urbanizma“ (ibid.). O ovome piše i Radovan Delalle, jedan od autora konkursnog rada 12456, za kojeg „*moderni urbanizam* postaje ideologija novoformiranih stručnjaka u službi državne administracije ili krupnog kapitala, izoliran od pokreta moderne arhitekture, a sve više i od realnih zahtjeva i potreba većine stanovništva“ (Delalle 1982). Vladimir Lay, još jedan od autora konkursnog rada 12456, dodaje da se „proizvodnja grada dešava u kontekstu i suodređena je vladajućim društvenim odnosima koji su redovito (i logično!) u raskoraku s normativnim projektom društvenih odnosa“ (Lay 1982). Raskorak realnog života i društveno-političkih normi, uz dominaciju tehnokratskog oblika urbanizma, vodio je ka još jednom problemu u ostvarivanju ideje *socijalističkog grada*. Ova ideja nije mogla biti nametnuta, sprovedena od vrha, jer se u svojoj osnovi bazirala na angažovanom pojedincu udruženom u interesne zajednice, koje su bile deklarirani izvor društveno-političke moći. Prvoslav Ralić tvrdi da „komunistički grad, a pod njim mislimo na slobodan, samodelatan, samoinicijativan i udružen način života stanovanja, kretanja i zadovoljavanja svih autentičnih ljudskih potreba, može nastati tek u decentralizovanoj zajednici, u odnosima neposrednosti... Tek, dakle, u stvarnoj zajednici (ljudi) može nastajati komunistički grad. Iz ove konstatacije proizilazi zaključak da je smer razvoja *socijalističkog grada* suprotan od onoga što se dešava u realnosti. On u tom smislu piše da „zato i nemamo iluzije da prvo treba stvarati modele gradova pa posle ljudske odnose. Ne. Na temelju samoupravnih ljudskih odnosa prirodno će se javljati buduća urbana zajednica slobodnih ljudi“ (Ralić 1987, 17). I Aleksej Brkić u svojim tekstovima o razvoju prostora primerenim samoupravnim sistemima napominje da on mora biti zasnovan na interesima i potrebama udruženih radnika.

„Ako društveni oblik polazi od elementarne slobode i kreće iz ovih funkcija, iz proizvodnje i zajednice življenja, ili, kako mi to kažemo, od osnovne organizacije rada i mesne zajednice, a odatle i sa tih opsega nastavlja u asocijacije višeg, tada je traganje za bilo kakvim supermodelom ili intelektualističkim receptima i funkcionalističkim trikovima prilično krupna pogreška, tim krupnija i štaviše

besmislena zato što je pogreška jednog sasvim izlišnog traganja. Hoće se reći da se i sinteza prostornih transformacija mora posmatrati sa gledišta polaznih društvenih formacija, ona ne može da organizaciju rada i mesnu zajednicu izuzme, jer bi to značilo da prekraja društvo prema kroju bog te pita kakvog prostora“ (Brkić 1985).

Dakle, jasno se ukazuje na potrebu da se pronade specifičan pristup urbanističkom planiranju koji ne može biti zasnovan isključivo na normativnim i tehno-ekonomskim modelima, već se insistira da on bude uslovljen interesima stanovništva. „Samoupravljanje nije kapa univerzalnih vrednosti koja se svakom može staviti na glavu. U slučajevima gde je tehnološko-tehnička bit neke naučne discipline zasnovana najvećim delom na logici građanskog društva (a to su arhitektura i urbanizam, kao elitni predstavnici!) operacija prilagođavanja ovih disciplina i njihovih organizacionih oblika samoupravnom sistemu, nažalost, još se izvodi formalno: suzbijaju se ekstremi, poneki zastareli oblik ili mehanizam, ali suština ostaje netaknuta“ (Milenković 1980). U ovoj tezi Aleksandra Milenkovića, arhitektonskog kritičara i projektanta, uočljiv je stav da je jugoslovenska urbanistička disciplina, koja ima svoje korene u modernističkom pokretu formiranom u međuratnom građanskom društvu, nije u mogućnosti (ili možda to i ne želi) da u punoj meri realizuje koncept socijalističkog grada. I arhitekta Marijan Uzelac<sup>132</sup> u svom autorskom članku ograničava domete tadašnje kritički nastrojene urbanističke teorije, smatrajući da alternativni pristupi urbanističkom planiranju zapravo ne utiču na središte problema koje on vidi u opstajanju klasne borbe koja je podjednaka i u socijalističkom i u kapitalističkom gradu.<sup>133</sup> On tvrdi da uprkos sve većoj kritici modernističkog planiranja i „nadalje traje moć dogmi modernizma, duboko usidrenih u zakonskim propisima i normama, u duhovnim horizontima naručilaca i kreatora, u tehnološkim postupcima izvođača, u tržišnim i ekonomskim uvjetima, u nemoći onih koji te prostore nastanjuju i u ne manje važnom ekonomskom pragmatizmu kao funkciji političke ideologije izgradnje prostora“. Uzelac u ovakvoj postmodernoj kritici ne vidi rešenje, videvši u njoj čak i opasnost u pogrešnom usmeravanju društvenih tokova. On opominje da „odavde do mitologije i apologetike nije dalek put“, te da je jasno da se tu ne radi o doprinosu u stvaranju angažirane svijesti o društvenom karakteru prostora. Društvena svijest otuđena od izvora znanja i informacija, odgajana na mitskom shvaćanju pojava u iskorištavanju prostora, ne može se suprotstaviti, niti utjecati na praksu, koje je rezultat arhitekture. Zato se u situaciji, kad se nazire mogućnost alternative, reproducira osjećaj ravnodušnosti i rezignacije“ (Uzelac 1982). Ovde se osvetljava još jedan značajan problem u

---

<sup>132</sup> Potrebno je napomenuti da je arhitekta Uzelac bio blizak razmišljanjima nemačkih anarho-levih grupa, te je samim tim imao otklon ka većim delom postmoderne kritike, koja je naginjala ka neoracionalističkim teorijama.

<sup>133</sup> Pogledati tekst *Napomene o kapitalističkom urbanizmu* u časopisu *Kulturni radnik* vol. XXXV, br.1 iz 1982. godine.

kreiranju *socijalističkog grada*, a to je realna angažovanost, sposobnost i želja građana (korisnika) da učestvuju u procesu planiranja i realizaciji naselja. Gotovo ironično, deluje utisak da je ideja o značaju participacije građana više rezultat teorijskog delovanja akademskih i stručnih krugova nego inicijative tih istih građana. Svakako ne smemo zanemariti činjenicu da je ta ideja došla kao rezultat iskazanog nezadovoljstva građana sa određenim aspektima života u novim naseljima, ali činjenica je i da to iskazivanje nezadovoljstva nije značilo i želju za aktivnim angažmanom. O ovoj situaciji se naširoko piše u tekstovima urbanista tog perioda<sup>134</sup>, što još jednom potvrđuje tezu o razilaženju realnog života i društveno-političkog sistema. Postavlja se pitanje iz kog razloga građani nisu bili u velikoj meri zainteresovani da ostvare svoja Ustavom zagarantovana prava, kao i pozitivnu klimu stručne javnosti, koja je javno podsticala njihovo uključivanje u proces izgradnje gradskog prostora? Iako Mišeluk nije došao do faze u kojoj bismo mogli oceniti uspešnost modela participacije na ovom projektu, opštedruštvene karakteristike po ovom pitanju nisu se puno razlikovale ni u ovom slučaju.

Već smo u ovom radu analizirali ulogu ekonomsko-birokratskog sistema kojem je odgovarao tehnički aspekt modernizacije, instrumentalizujući ga u svrhu očuvanja sopstvenih pozicija moći. Sada ćemo se fokusirati na drugu dimenziju problema. U atmosferi u kojoj se insistira na poziciji čoveka kao *subjekta* a ne *objekta* planiranja, potrebno je zapitati se šta zapravo taj subjekt zaista želi. Ovdje ne želimo da ulazimo u širu društvenu analizu, već se fokusiramo na aspekt proizvodnje prostora. Kao odgovor na prethodno postavljeno pitanje, može nam pomoći veoma zanimljiv tekst arhitekta planera Miodraga Ferenčeka iz 1980. godine, koji na jedan veoma interesantan i direktan način analizira situaciju u individualnoj izgradnji tog perioda u Jugoslaviji:

„Ako se nađete u turističkoj ili poslovnoj potrebi da se provezete s kraja na kraj Jugoslavije po bilo kojoj osovini, bilo kojim izborom i kombinacijom puteva, nailazite na hiljade i hiljade novih, tek završenih, poluzavršenih ili u nekoj od faza izgradnje porodičnih stambenih kuća.

Ako ste pažljivi gledalac kroz avionski prozor, primetićete da se u blizini velikih gradova, duž svih putnih pravaca, na desetine kilometara opaža intenzivna aktivnost građenja (u obliku nizanjanja uz put ili sa upravnim grozdom malog odvojka od puta). Isto to se dešava sa delovima polja bliskim većim gradovima

---

<sup>134</sup> O ovome se dosta konkretno govori u izveštaju sa Trećeg susreta planera i urbanista Jugoslavije u tekstu *Aktuelne teme prostornog planiranja*, časopis *Urbanizam Beograda* broj 61 iz 1981. godine.

(samo bez jasne strukture nizanja) u malim gradovima, selima, kraškim poljima, primorskim i planinskim mestima.

Ako sami niste izgradili ili ne planirate da gradite sopstvenu kuću za stanovanje ili kuću za odmor, svakako ste primetili da je to aktuelna preokupacija velikog broja ljudi s kojima ste u dodiru.

Ako ste opredeljeni profesijom na urbanističko planiranje i konkretno radite sa opštinom, mesnim zajednicama i stanovništvom na izradi generalnih ili detaljnih urbanističkih planova – tada i sami znate da je 80% svih konkretnih molbi, pitanja, problema, zahteva, delova projektnih zadataka, pritisaka, nepoverljivosti – vezano za jednu jedinu stvar: dozvolu za izgradnju individualne kuće na nekoj konkretnoj parceli.

Ako to niste ni primetili ni iskusili ili ste osetili razumljivu potrebu za numeričkim podacima, evo šta se može videti, na primer u statističkim podacima o završenim (i nezavršenim) stanovima 1978. godine“ (Ferenček 1980, 121).

Površina svih nestambenih objekata izgrađenih 1978. (industrijske zgrade, poljoprivredne, stale privredne, zgrade društvenog standarda i ostale):	8.416 <sup>1</sup>
Površina stambenih zgrada u 1978. (sve zajedno sa vikend-kućama i sl.):	14.327 <sup>2</sup>
Površina društvenih stambenih zgrada završenih 1978.	2.998 <sup>3</sup>
Površina individualnih stambenih zgrada završenih 1978.	6.200

BROJ STANOVA (U HILJADAMA)	SFRJ	BIH	CG	HR	MA	SL	SR
Broj završenih i nezavršenih stanova 1978.	474,2	96,8	12,3	109,6	53,9	50,6	171,0
Društvena svojina	153,2	20,6	5,0	30,2	14,0	18,2	65,1
Individualna svojina	321,0	76,2	7,3	79,4	19,9	32,4	105,9
U ukupnoj, % individualne izgr:	67	79	59	72	59	64	62
POVRŠINA STANOVA (U HILJADAMA m <sup>2</sup> )							
Površina završenih i nezavršenih stanova 1978.	33.895	6.180	929	8.238	2.404	4.310	11.834
Društvena svojina	9.465	1.260	331	1.869	923	1.083	3.999
Individualna svojina	24.430	4.920	598	6.369	1.481	3.227	7.835
U ukupnoj, % individualne izgr:	72	80	64	77	62	75	66

Slika br. 35 – Izgrađeni objekti i stanovi u 1978. godini, prema strukturi i vlasništvu

Ferenček na ovaj način pokreće pitanje o veoma važnoj temi, a to je očiglednoj želji čoveka da živi u objektima individualnog (jednoporodičnog) stanovanja. Iako dobar deo ovih objekata odlazi na rešavanje stambenog pitanja društvenih grupa koje nisu bile zahvaćene procesom urbanizacije, veliki deo izgradnje individualnih kuća je zapravo rezultat povećanog standarda stanovnika, koji su imali mogućnost da udovolje i svojim ličnim željama. „Zaista je individualna izgradnja osnovna pojavna karakteristika našeg novog gradskog i vangradskog prostora. Ona je dominantna ambijentacije i načina razvoja naselja. Ona je dominantna ekonomije stanovanja i stambene izgradnje. Ona je dominantna tehnologije građenja. Ona zauzima najviše građevinskog prostora. Ona bi trebalo da bude i osnovno praktično i teorijsko pitanje našeg urbanizma – a to nikako nije tako

u urbanističkoj praksi.“ Ferencsek kritikuje tadašnju urbanističku teoriju i praksu, koja fokusirana na teorijske polemike, a ostaje potpuna slepa na realnu situaciju na terenu, gde je kompletna praksa podređena velikim građevinskim poduhvatima i diktirana od velikih građevinskih i privrednih sistema (Ferencsek 1980). Zaista, možemo uvideti paradoks u kojem su kritičari otuđenosti građana od urbanog prostora i sami u određenoj meri otuđeni od istinskih potreba i želja tih istih građana. U opštoj objektivizaciji urbanističke discipline, čini se, potpuno su isključene emocionalne i bihevioralne karakteristike čoveka. Razlog leži i u karakteru procesa urbanizacije u Jugoslaviji. Ona je nesporno bila posledica industrijalizacije, koja je bila indoktrinirana socijalističkom ideologijom. Samim tim je urbanizacija u Jugoslaviji bila od starta određena tehnikom i ekonomsko-političkim okvirima. Pored toga, urbanizacija se u Jugoslaviji odvijala velikom brzinom, u svega nekoliko decenija, što u širem istorijskom kontekstu urbane istorije Novog Sada predstavlja izuzetno kratak period. Zapravo, čitav proces događao se u okviru jedne generacije, koja je za vreme svog života doživela revolucionarne promene kako društveno-političkih okvira, tako i prostora u kojem živi. Već smo u ovom poglavlju prikazali transformaciju Novog Sada iz mesta s karakteristikama agrarnog naselja u industrijski grad, koja se dogodila u ovom kratkom vremenskom periodu, te se možemo zapitati da li se proces modernizacije, koji se odvijao u prostoru i u ekonomsko-administrativnom sistemu, dogodio i u glavama ljudi. O ovome govori i Lefevr, koji razlog za impotentnost socijalističkog društva da izgradi sopstvenu verziju urbanosti, pronalazi u činjenici „da su se sve socijalističke revolucije desile u seljačkim društvima“ (Bojović 1980). I domaći urbanisti pišu o tome, pa tako Branko Bojović cinično saopštava da „ako mi hoćemo da iz opanaka napravimo socijalističko društvo, pa i socijalistički samoupravni grad, i očekujemo da se on rodi po automatizmu samo zato što smo uspostavili jedan društveni odnos koji je još uvek više mogućnost nego ostvarenje, onda smo mi slabi marksisti i slabi dijalektičari“ (Bojović 1980). On dalje konkretizuje ovu tezu i upoređujući socijalistički i kapitalistički grad, uočava da je „proces urbanizacije dugotrajan proces. Kapitalistički grad nastajao je vekovima i mi taj proces organizovanom društvenom akcijom možemo da skratimo na 100 ili 150 godina, ali ga ne možemo skratiti na 20 ili 25 godina“. Kao dodatni problem, Bojović vidi nedovoljnu finansijsku i materijalnu moć jugoslovenskog društva, te samim tim „očito je da insistirati na avangardnom društvenom odnosu u uslovima niske materijalne baze spada u svojevrstne socijalne utopije“. Bojović, ipak, završava u optimističkom tonu smatrajući da „proces urbanizacije u Jugoslaviji i Srbiji, međutim, tek treba da se odigra, a tek zrelo urbanizovano društvo po mome shvatanju može postavljati sebi takve ambiciozne ciljeve i programe, sa kakvim mi često nastupamo“ (ibid.).

Ako reflektujemo ove stavove na projekat naselja Mišeluk, možemo uvideti da su šanse za realizaciju ovog projekta u njegovom punom obimu bile ograničene istorijskim okvirima u kojima

naselje Mišeluk, sa svojom samoupravnom koncepcijom, jednostavno nije imao svoje mesto. Njegova pozicija ostala je uklještena između nedovoljno razvijenog socijalističkog društva i globalnih istorijskih tokova, koji su 80-ih godina prošlog veka nagoveštavale početak globalne hegemonije kapitalističkog društva. Ovo je precizno opisao Ljubinko Pušić sledećom rečenicom: „Kada se već činilo da je ideja socijalističkog grada došla do svog istorijskog kraja, jer je počeo da se nazire kraj samog političkog sistema, Novi Sad je pokazao da stoji na braniku ideje o socijalističkom gradu“ (Pušić 2009, 233). Takođe, najveći deo stručne inteligencije koja je predstavljala alternativu tadašnjoj dominantnoj urbanističkoj doktrini nije bila istinski okrenuta ka evoluciji građene sredine u koncept *samoupravnog grada*. Veliki deo njih, iako su načelno promovisali specifičnosti jugoslovenskog socijalizma, suštinski su bili zainteresovani za praktikovanje urbanističkih obrazaca prenesenih iz kapitalističkog grada. Pripadnost stručne elite postmodernizmu imao je veliki uticaj na ovakvu situaciju. Domaći urbanisti su teorijski uglavnom bili bliski *mladim konzervativcima*<sup>135</sup>, kako ih definiše Habermas, koji „na osnovu modernističkih stavova opravdavaju antimodernizam“ (Habermas, *Modernost - jedan necelovit projekat* 2001). Ovo je značilo da, iako nisu osporavali domete modernizma, poput svojih kolega na zapadu, uzor za kreiranje forme grada nalazili su u predmodernim modelima urbanizma. Naročiti fokus postmodernih urbanista u Jugoslaviji bio je upravo na *gradskoj formi*. U njoj su videli rešenje i potencijal za humanizaciju urbane sredine, koja je već tada uveliko bila determinisana tehničkim i ekonomsko-političkim aspektima modernizma. S obzirom na to da se modernistička urbanizacija u Jugoslaviji u najvećoj meri desila nakon socijalističke revolucije, logično je zaključiti da su njihovi idealni modeli gradova dolazili iz perioda kapitalističkog grada. Na kraju i sam socijalizam, kao prelazna forma od kapitalizma ka komunizmu „zakonito sadrži i brojne i izuzetno važne činioce karakteristične za i razvijene u kapitalističkoj formaciji“ (Ferenček 1980). Evidentno je da do samog kraja postojanja socijalističkog društva u Jugoslaviji, urbani prostor, iako je radikalno promenio svoju formu, nije napravio potpuni otklon od svoje kapitalističke formalne baze. Donekle je ovo i logično jer su sprovodioci modernističkog procesa urbanizacije bili dobrim delom ili školovani ili pod velikim uticajem modernog pokreta zapadnog društva<sup>136</sup>. Takođe, urbanizam socijalističke Jugoslavije bio je duboko ukorenjen u ideje modernog pokreta u Kraljevini Jugoslaviji. Ovaj

---

<sup>135</sup> Prema tipologiji postmoderne koju je izneo Jürgen Habermas u svom tekstu *Modernost – jedan necelovit projekat* prevod u Projekat: časopis za vizuelne umetnosti Galerije savremene umetnosti, Novi Sad 2001. godine.

<sup>136</sup> O ovoj temi uticaja kulture i obrazovanja zapadnog društva piše glavni kustos MoMa, Martino Stierli i Vladimir Kulić u uvodu kataloga izložbe „TOWARD A CONCRETE UTOPIA: ARCHITECTURE IN YUGOSLAVIA 1948-1980“.

kontinuitet moderne urbanističke misli od kapitalističkog do socijalističkog društva pokazali smo u ovom istraživanju i na slučaju Mišeluka.

Možemo tvrditi da je jedan od najvećih razloga neuspeha *samoupravnog grada*, kakav je trebalo da bude i Mišeluk, to što nisu postojale društvene i stručne strukture koje su bile istinski zainteresovane za njegovu realizaciju. S jedne strane, tehnokratski urbanizam u rukama političko-ekonomskog sistema, s druge, postmodernistička alternativa koja, manje ili više prikriveno, teži ka povratku na principe kapitalističkog grada. Mišeluk, kao samoupravni jugoslovenski eksperiment ostaje između, kao prelazna forma između dva ekonomsko-društvena sistema, kao treći put između rigidne egalitarnosti kolektiviteta i liberalnog idealizovanja individue. Jedina tačka preklapanja postmodernih urbanista i koncepta *samoupravnog grada* nalazi se u radikalnom otklonu od normativnih i tehničkih dogmi koje su diktirale proizvodnju gradskog prostora. Zapravo možemo delovanje postmodernih urbanista gledati u kontekstu širih društvenih tokova, koji su se kretali ka antibirokratskoj revoluciji u Jugoslaviji. Nezadovoljstvo i kritika tehnokratskog planiranja komplementarna je opštem nezadovoljstvu otuđenog birokratskog aparata u socijalističkoj Jugoslaviji. Takođe, ako posmatramo posledice antibirokratske revolucije, koja se iz opravdanog nezadovoljstva prema birokratskoj i tehnokratskoj hegemoniji konvertovala u nacionalizam<sup>137</sup>, nošen mitološkim narativom formiranim u romantičarskom zanosu pretprosvetiteljskog perioda. Po analogiji, konačna dominacija postmoderne kritike, svela se na predmoderne estetske obrasce koji su zadovoljavali konzervativističke aspiracije i nacionalističke pobude. Od plemenite ideje, humanizacije urbanog prostora, nije puno ostalo i još jednom se urbanizam sveo na instrument za zadovoljenje ekonomskih i estetskih potreba vladajućih ekonomsko-političkih elita. U tom smislu, neuspeh Mišeluka, cinično, predstavlja jedan od uspeha antibirokratske revolucije, koja je indikativno i započela događajima u Novom Sadu<sup>138</sup>. Ako pogledamo situaciju trideset godina kasnije, možemo uočiti zloslutne sličnosti.

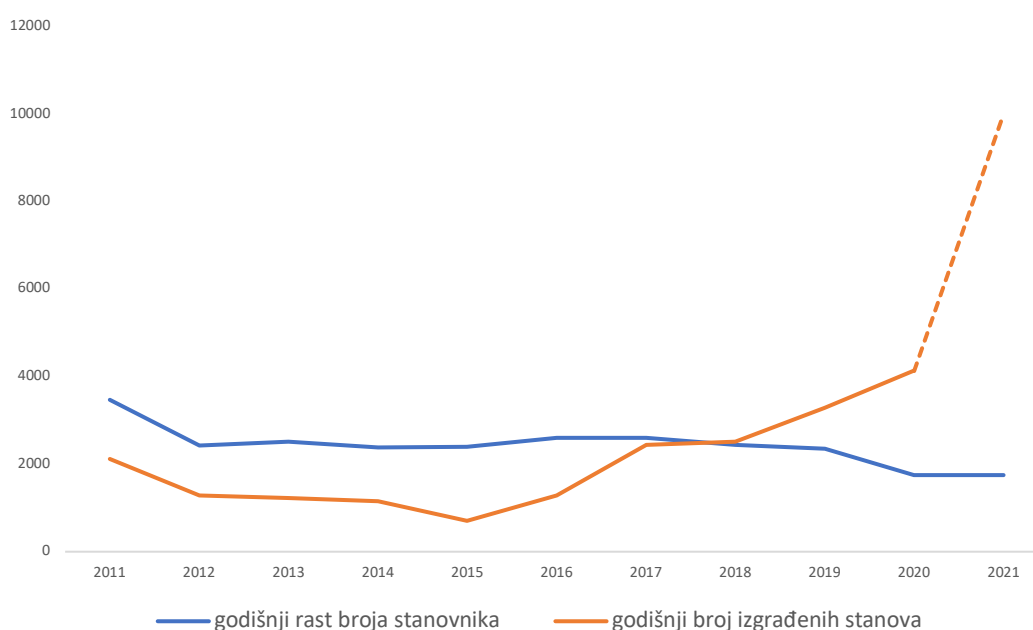
---

<sup>137</sup> Zanimljiva je teza novinara Zorana Panovića, koji u tekstu *Kad je monarhija bila u modi: Trideset godina od Vidovdansskog sabora* u magazinu *Nedeljnik* od 7. jula 2022. godine, piše o promeni karaktera leve i desne u Srbiji u prethodnih 30 godina. Panović tvrdi da se desio preokret u kojem je nekad desno orijentisana „slavsko-demokratska građanska Srbija“, postala „(post)titoistička, antinacionalistička i liberalna“. S druge strane, on tvrdi da „ni enormnog broja Šešeljevih glasača ne bi moglo biti bez titoističkog urbanizma i industrijalizacije, odnosno priliva seoskog stanovništva u gradove. To je bila i Miloševićeva baza, ali Šešelj je uspeo unikatnim talentom, rečima i delanjem, radikalizovati *antibirokratsku revoluciju*“.

<sup>138</sup> Poznata i kao Jogurt revolucija.

## 5.10 Iz stambene krize 20. veka u stambenu inflaciju 21. veka

U vremenu odstranjenog od dominantnih estetskih stilova i ideologija, urbanizacija postaje oruđe globalnog neoliberalizma, u toj meri otuđen od ljudi da oni čak više nisu ni osnovni motiv za proizvodnju stambenog prostora. Ovo možemo videti i na primeru Novog Sada. Od poslednjeg popisa 2011. godine, prema procenama RZS, Novi Sad je porastao za 22.772 nova stanovnika. Zanimljivo je ovaj broj uporediti sa brojem izgrađenih stanova u istom periodu i videti da je samo u poslednje četiri godine izgrađeno oko 22.400 stanova što je približno jedan stan za svakog stanovnika više u Novom Sadu od 2011. do danas. Poslednji podaci popisa iz 2022. godine pokazuju da u Novom Sadu ima 147.588 popisanih domaćinstava<sup>139</sup> i 194.022 stanova<sup>140</sup>, što govori da u postoji skoro 50.000 stanova koji su ili prazni ili se izdaju na dnevnoj osnovi. Dakle, upoređivanjem ova dva parametra, broja izgrađenih stanova i rasta broja stanovnika, može se zaključiti da se nalazimo u svojevrsnoj *stambenoj inflaciji* u kojoj proces urbanizacije ne prati realni rast broja stanovnika, te se može postaviti logično pitanje – za koga se grade stanovi? Ovaj paradoks vizualizovan je na grafikonu ispod u kojem se može videti dramatično razdvajanje dve krive koje prikazuju ova dva parametra u prethodnih 10 godina.



Grafikon 1- Odnos godišnjeg rasta stanovništva i broja izgrađenih stanova

<sup>139</sup> Domaćinstvom se smatra svaka porodična ili druga zajednica lica koja zajedno stanuju i zajednički troše svoje prihode za podmirivanje osnovnih životnih potreba. U popisu se prikupljaju podaci za privatna (individualna) i kolektivna domaćinstva.

<sup>140</sup> Prvi rezultati Popisa stanovništva, domaćinstava i stanova 2022. godine.  
<https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221350.html>.



Još problematičnije je to što se usled diktata tržišta odustalo se i od normativnih dostignuća modernizma, koja su ipak bila izrazito antropocentrična. „Ovo je proizvelo smanjenje svih površina koji nisu tržišni *asset*, kako u arhitektonskom smislu, na nivou objekta (hodnici, stepeništa, zajednički prostori i sl.), tako i na nivou urbanizma (zelene površine, parkinzi, trotoari, javne površine i sl.). Može se zaključiti da je kvadratni metar stambenih objekata prestao da se vrednuje kvalitativno kroz standard stanovanja i počeo da se vrednuje kvantitativno kroz njegovu tržišnu cenu (D. K. Slobodan Jović 2022). Sličnost je da i današnju proizvodnju prostora najviše determinišu tri faktora: ekonomski, birokratski i tehnički. Prelaskom na tržišnu ekonomiju, umanjila se vrednost i birokratskog aparata, koji u ovoj fazi tranzicije ima podređenu ulogu u odnosu na interese kapitala. Deklarisanjem neoliberalnog sistema kao dominantnog ovakva pozicija države i birokratije je u neku ruku opravdana, a u dobroj meri olakšava političku korupciju. Osnovna uloga birokratije u takvom sistemu je da što manje smeta i obezbeđuje što više uslova za reprodukciju kapitala, koji se kroz koruptivne radnje pretvara u ekstraprofit. S druge strane, građevinska industrija, koja predstavlja jedan od glavnih motora ekonomskog rasta, doprinosi većem budžetskom suficitu, koji bi po teoriji (ne i u praksi) trebalo da proizvede bogatije društvo. Sve ovo pokazuje da su tri učesnika ovog procesa – privatni kapital, gradska administracija i građevinska industrija – vrlo zainteresovani za što veću aktivnost u izgradnji grada. Svodeći sve na ekonomske parametre, čini se da je situacija veoma jednostavna i jasna, u cirkularnom procesu ova tri činioca, svako kvantitativno povećanje donosi dobit za svakoga od ovih aktera. Uloga urbanističke struke postaje još manje važna. Lako bismo mogli polemizirati da li je i ova situacija posledica postmodernističkih težnji arhitekata koji su donekle emigrirali u artizam i elitizam, odstranjajući svoju političku i društvenu ulogu. U ovakvoj situaciji urbanističko planiranje se svodi na tehničko prevođenje plasiranog kapitala u prostor, postajući tako ključni alat za legalizaciju ekstraprofita. Odsustvo humanističke komponente urbanizacije ponovo je prisutno, a ukoliko se ona ne zasniva na ljudskoj potrebi i demografskim kretanjima, urbanizacija uglavnom postaje osnovni faktor urušavanja kvaliteta života stanovnika grada. Kidanje veze između urbanizacije i industrijalizacije, kao i prirodne veze sa demografskim rastom, potpuno menjaju njenu paradigmu. Na osnovu sadašnjih parametara možemo zaključiti da je sam proces urbanizacije postao industrija za sebe. Ovakva *industrijalizacija urbanizacije* proces proizvodnje životnog prostora pretvara u tržišni *asset*, u velikoj meri otuđen od samih korisnika, stanovnika grada. Posledice se vide u sve većem nezadovoljstvu građana životom u gradu. Bez prevelikog dokazivanja možemo potvrditi čitavu poplavu građanskih inicijativa koje pokušavaju da zaštite ili poboljšaju uslove života u svom komšiluku, a s druge strane, i dalje na nivou širih društvenih slojeva postoje apatičnost i defetizam. Društvene tenzije koje se javljaju srazmerno su jednake distanci koja se pravi između građana i

birokratskog sistema, koji je uglavnom u ulozi izvršitelja interesa krupnog kapitala. Najbolji primer koji ovo oslikava jeste čitav proces donošenja Generalnog urbanističkog plana Novog Sada do 2030. godine. Iako zakonska procedura donošenja planova, koja je i povoljnija (deklarativno) u odnosu na procedure iz perioda Jugoslavije, prepoznaje participativnost građana u tom procesu, interes građana ni na koji način nije konvertovan u planska rešenja. Kao rezultat imamo da se prvi put donošenje Generalnog urbanističkog plana dešava uz mnogobrojne žučne rasprave, incidente, pa i fizičko nasilje, što samo dodatno ilustruje ovaj raskol. Ono što je zabrinjavajuće jeste da su i teme veoma slične periodu od pre nekoliko decenija – neispunjena očekivanja, urušeni kvalitet života u gradu, diktat apsurdnih birokratskih procedura. I pitanje ekološkog konfora života u gradu, koje je postalo jedno od glavnih urbanih tema, nije nova tema. Tema ekologije prisutna je u gradskoj problematici Novog Sada još od 70-ih godina<sup>141</sup>, kada se prvi put počelo razmišljati o posledicama nekontrolisane potrošnje prirodnih resursa i njihove ograničenosti. Kao i tada, arhitekta i urbanisti se ponovo okrenuću temi participacije, nanovo očekujući da dobiju prave inpute. Participativni projekti koji su realizovani u Novom Sadu<sup>142</sup>, a koji su imali podršku gradske administracije, stručnih organizacija i velikog dela civilnog sektora, pokazali su ograničene rezultate. Čak i na intervenciji na najmanjim površinama pokazalo se da i dalje postoje problemi u opštoj sposobnosti građana da artikuliraju svoje potrebe, nedovoljnoj obučenosti arhitekata da na suvisli način komuniciraju s građanima, kao i nesposobnosti birokratskog aparata da realizuje ove projekte u prostoru.

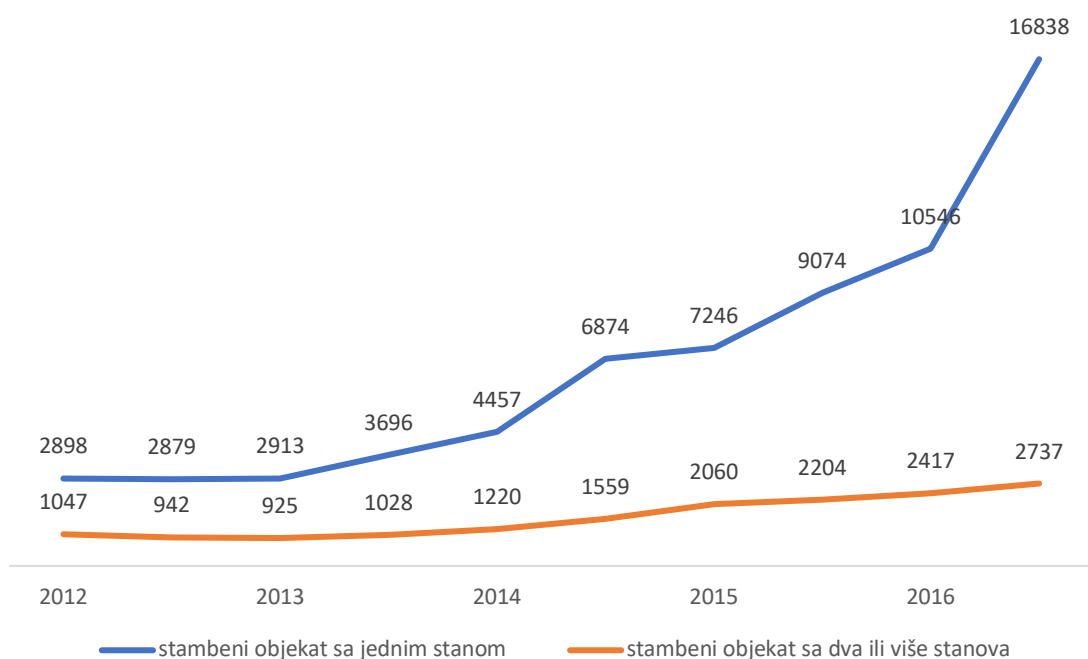
Svi ovi problemi i nezadovoljstva, uz evidentni skok životnog standarda (više pojedinih društvenih grupa nego celokupnog stanovništva) i specifičnih okolnosti, kao što je pandemija virusa SARS-CoV-2, doveli su do ponovne težnje građana za „bektvom“ iz grada i privremenim ili stalnim stanovanjem u individualnim objektima. Na dijagramu ispod može se uočiti jasan trend rasta izgradnje jednorodničkih stambenih objekata. Samo u poslednjih 10 godina broj izgrađenih jednorodničkih stambenih objekata (zajedno sa adaptiranim i nadograđenim) uvećao se za skoro šest puta. Iako je činjenica da je izgradnja višerodničkih stambenih objekata na svom istorijskom maksimumu, izgradnja individualnih stambenih objekata zauzima značajan deo ukupnog broja završenih stambenih objekata. Na urbanoj aglomeraciji Novog Sada ovu pojavu možemo uočiti u

---

<sup>141</sup> O ovoj temi se može naći veliki broj članaka u *Komunalnom listu* grada Novog Sada.

<sup>142</sup> Projekti *Nova mesta* i *Mikrogranting* Evropske prestonice kulture Novi Sad 2022, o kojima je autor ove doktorske teze pisao u Konstantinović D., Jović S.: IMPLEMENTATION OF PARTICIPATORY DESIGN: NOVA MESTA AND MIKROGRANTING PROJECTS, In PARTICIPATORY PROCESSES IN URBAN PLANNING (Kostres, M; Hanson, H. editors), Novi Sad, Faculty of Technical Sciences, 2019, str. 196-213, ISBN 978-86-6022-190-4.

veoma intenzivnoj gradnji na sremskoj strani grada. Vikendice, porodične kuće i vile, kao i višeporodični stambeni objekti preplavljaju obronke Fruške gore. Sličan trend dešava se i na drugim područjima. Beogradska zona Avale, Zlatibor, Divčibare i Kopaonik područja su sa intenzivnom građevinskom aktivnošću<sup>143</sup>. Ovaj pokazatelj ima dve negativne posledice. Jedno je nepovratno uništavanje prirodnog okruženja, a drugi je pojačavanje procesa deurbanizacije naših gradova, koja se već dešava mešavinom mehaničkog odliva stanovnika usled deindustrijalizacije<sup>144</sup> gradova, negativnog prirodnog priraštaja i sve lošijih uslova života u gradu.



Grafikon 2 - Odnos godišnje izgradnje jednorodničnih i višeporodičnih objekata

Takođe, ono što se može uočiti jeste i ponavljanje rešenja kojima se pokušava odgovoriti na ove probleme. S jedne strane, ponovo su u značajnoj meri prisutni arhitektonski stavovi koji idu u smeru humanizacije životnog prostora. *Arhitektura u kontekstu! Grad po meri čoveka! Naš grad!* Sve su ovo parole koje možemo jednako prepisati današnjim i postmodernim arhitektama od pre nekoliko decenija. Iako ovi stavovi imaju plemenit i pozitivan cilj, u realnosti oni bivaju ograničeni na

<sup>143</sup> Kuriozitet je podatak da je u 2021. godini opština Brus bila opština sa najviše izdatih građevinskih dozvola u čitavoj Republici Srbiji.

<sup>144</sup> Temom deindustrijalizacije i deurbanizacije grada Bora autor ove doktorske disertacije bavio se kao komesar nastupa Republike Srbije na 17. Bijenalu arhitekture u Veneciji u projektu *Osmi kilometar* autorske grupe *Moderni u Beogradu*. Više o ovoj temi pogledati u katalogu izložbe.

pojedinačne arhitektonske projekte ili na participativne modele koje obuhvataju veoma malu razmeru prostora. Paradoksalno, ove parole, preuzete od vladajućeg političkog i ekonomskog establišmenta, postaju politički i marketinški paravan za dominantnu urbanističku paradigmu, diktiranu iz ova dva centra moći. Arhitektura se ponovo ograničila na estetske i stilske izražaje. Iako se ponovo pojavljuju (a možda nisu nikad ni nestali) objekti ukrašeni kvaziklasicističkim elementima od stirodura, a koji su veoma traženi na tržištu nekretnina, današnja specifičnost je to da se i estetski obrasci modernog pokreta koriste na identičan način. Možemo postaviti pitanje da li, u tom smislu, postoji razlika između tipa stambenih zgrada na Vračaru s lažnim neoklasicističkim elementima<sup>145</sup> i *modernih solitera Beograda na vodi*? I u jednom i u drugom slučaju arhitektura i urbanizam služe samo kao instrument za materijalizaciju ekonomsko-političkih interesa, u kojima pitanja humanizovanog prostora ne igraju nikakvu ulogu, a ako i postoje u fragmentima, uglavnom se koriste kao marketinški trik za bolju prodaju nekretnina.<sup>146</sup>

Iako postoje velike sličnosti u problemima urbane sredine današnjice i perioda od pre nekoliko decenija, ne smemo izostaviti da navedemo i neke specifičnosti današnjice. Jedna se odnosi na, dokazaće se, pogrešnu tvrdnju postmodernista da se čovek ne može objektivizovati. Razvojem emocionalne i bihevioralne nauke, sve više se razbija osnova liberalne ideologije o nepovredivosti unutrašnjeg subjekta svake individue, na osnovu koje donosi slobodne i nezavisne izbore. Skorašnja istraživanja pokazala su mogućnost preciznog profilisanja ličnosti individue na osnovu podataka koje ostavlja u digitalnom prostoru<sup>147</sup>, a ono što je još važnije, da je na osnovu tih podataka moguće predvideti i izazvati emocionalne reakcije tih pojedinaca<sup>148</sup>. Ovom temom, sa aspekta prostora, bavio se *CCA Canadian Centre for Architecture* u istraživanju *Our Happy Life: Architecture and Well-Being in the Age of Emotional Capitalism*. Ovo istraživanje osvetljava vezu između parametara koji definišu urbani prostori i parametara koji definišu gradove koji su prema oceni

---

<sup>145</sup> Poznatim u javnosti i kao *Parižanke* i *Starlete*.

<sup>146</sup> Ono što je počelo kao sintetička predstava istorijskog grada u *outlet* tržnim centrima pored autoputeva ili hotelskih i kazino kompleksa pretvorilo se u *development* projekte velikih urbanih zona koji postaju deo urbane aglomeracije. U tom smislu *Beograd na vodi* ili *Porto Montenegro* u Tivtu imaju isti karakter, iako se stilski razlikuju. Možda najzanimljiviji i najekstremniji primer ovakvih urbanih zona predstavlja nikad realizovan projekat *Tivat stari grad*, koji predstavlja potpuno novi stambeno-poslovni kompleks nadomak tivatskog aerodroma, projektovan potpuno kao kopija srednjovekovnog mediteranskog grada (uključujući i gradske zidine).

<sup>147</sup> O ovome piše Juval Noa Harari u knjizi *Homo Deus*, u kojoj navodi istraživanja koja pokazuju da je moguće analizom samo 300 lajkova na socijalnim mrežama formirati profil svake ličnosti na način da je poznajete „bolje nego partner s kojom ta osoba živi“.

<sup>148</sup> Pogledati više u knjizi *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power* autorke *Shoshana Zuboff*.

građana, najbolji za život. Ovde se postavlja pitanje promene odrednica koje definišu kvalitetan urbani prostor. „Kroz ovu decenije takozvanog *blagostanja* (na globalnom nivou, prim. aut.), doživljavamo emocionalni *bum*. Koliko god se današnje tržište hranilo afektivnim odnosima, ono sve više ukazuje na procese *emocionalizacije*. Tržište je sada mesto za prodaju iskustava i emocija kao proizvoda; više prati kvalitativnu razmenu misli nego kvantitativnu procenu brojeva i predmeta; i proučava pojedince umesto mase i *meke podatke* umesto *tvrde podatke*“ (Garutti 2019). Ovim istraživanjem ocena o kvalitetu prostora ne zasniva se na pređašnjoj terminologiji koja se koristila za ocenu nekog prostora, kao ni na tipologijama urbanog prostora.

„Umesto toga, mi formiramo naše razumevanje grada ukrštajući različite skupove podataka; vrstu i poreklo materijala; upravljanje vodom; čistoća vazduha, u smislu zagađenja kako u domaćinstvu, tako i u radnom okruženju; procenti koji se odnose na psihofizički komfor; ocene na *TripAdvisoru*, *Booking.com* i *Yelpu*; broj i vrsta trgovačkih četvrti; kvalitet turističkih lokacija; broj i raznovrsnost mogućih aktivnosti u slobodno vreme; kvalitet i ekskluzivnost noćnog života i aktivnosti u prirodi; blizina tranzitnih čvorišta i parking prostora; procenat javnih prostora sa Wi-Fi signalom – lista se nastavlja. Preplavljeni smo podacima.“ (Garutti 2019)

U neku ruku možemo tvrditi da je proces participacije i prepoznavanja korisnika otišao u pravcu u kojem se inputi dobijeni od korisnika prostora upotrebljavaju na neki način protiv njega, manipulišući njegovim emocionalnim akcijama, zarad bolje prodaje prostora na tržištu nekretnina.

Takođe, globalizacija i hegemonija tržišne ekonomije u izgradnju lokalne sredine uključile su i globalni kapital.

„Istorijski gledano, kreatori politike i privatne kompanije su uvek bili aktivni učesnici u disciplinama arhitekture i urbanizma, ali danas imaju mnogo centralizovaniju ulogu u stvaranju urbanog prostora. Na primer: *McKinsey & Co.* planira gradove u Indiji; *Siemens* je aktivan u planiranju i projektovanju infrastrukturnih sistema; *Shell* dizajnira i doprinosi snabdevanju energijom novih kineskih gradova; *IKEA* stalno gradi svoje komšiluke; i *CISCO*, *IBM* i *Google* sada dizajniraju i implementiraju *pametne* aspekte naših urbanih centara“ (Graaf 2017)

U našoj sredini ovo se ogleda u već pomenutim *urban development* projektima koji su inicirani međunarodnim kapitalom, u našem slučaju iz slabo kontrolisanih izvora. Ovo predstavlja razliku

u odnosu na ekonomski sistem socijalističke Jugoslavije i dominacije domaćih ekonomskih centara moći.

Na osnovu svega ovoga deluje da je urbanizacija, koja je nakon zaokruživanja procesa industrijalizacije i razvoja infrastrukture grada, zapala u *spiralu problema* koja nas u ciklusima vraća na iste neuralgične tačke, sa dodatkom opštih društvenih specifičnosti svake epohe. O ovome je pisao i Habermas u svom tekstu *Moderna i postmoderna arhitektura* iz 1985. godine. Ukazujući da u 70-im i 80-im godinama „pristalice *postmoderne današnjice* samo ponavljaju kredo *posttradicionalista* jučerašnjice“, Habermas citira Leonarda Benevola, znamenitog istoriografa moderne arhitekture, koji pojavu posttradicionalističkog pravca među mlađim arhitektama u periodu 1930. godine u Nemačkoj karakteriše na sledeći način:

„Pošto je moderni pokret sveden na sistem formalnih propisa, pretpostavlja se da je izvor nelagodnosti u uskogrudosti i šematizmu formalnih propisa, a veruje se da se sredstva spasenja opet kriju u formalnom preokretu, u slabljenju tehničkog faktora i pravilnosti, u vraćanju humanijoj, toplijoj arhitekturi, takvoj arhitekturi koja je slobodnija i nedvosmislenije obavezna tradicionalnim vrednostima. Ekonomska kriza prouzrokuje sažimanje ove debate u sasvim kratko razdoblje. Nationalsocijalistička diktatura, koja sledi, nju konačno preseca i istovremeno igra ulogu probnog kamena, pokazujući otvoreno kakve se odluke kriju iza ove stilističke polemike.“ (Habermas 2018)

Poput Habermasa tada, ne želimo ovde praviti paralelu između posledica nacionalsocializma i onoga što se danas dešava, već da u okvirima arhitektonske polemike ukažemo na obrazac koji se ponavlja u ciklusima.

Dakle, možemo zaključiti da se potencijalni izlazak iz *spirale problema* urbanog prostora može izvesti kroz nastavak i/ili novu emancipaciju društva, koje će imati sposobnost razumevanja i odbrane od svih devijantnih oblika proizvodnje prostora pod dominacijom bilo kojeg oblika otuđenog podsistema, bilo da je to ekonomija, birokratija ili tehnologija. Iako možemo, s pravom, biti pesimisti u pogledu realizacije ove teze, odlaganje procesa emancipacije društva kao preduslova za kreiranje humanijeg životnog prostora, ali i društva u celini, može biti pogubno za samo društvo. Evidentno je da se kretanjem kroz ovu *spiralu problema*, u svakom svom povratku na tačku problema, vraćamo u mnogo složenijoj situaciji, s manje mogućnosti za uspeh. Dok mi pokušavamo da rešimo probleme grada iz 20. veka, novi vek nam donosi izazove postantropocenog društva i tehnološkog napretka, koji počinje da dovodi u pitanje dominaciju

čoveka na ovoj planeti. Sve ove nove teme, kao i dosad u istoriji, naći će svoje refleksije u fizičkom prostoru. Zato „možemo reći da na ovom području ljudske delatnosti bez razvoja čovekove ličnosti nema ni daljeg razvoja gradova, životne sredine primerene čoveku“ (Prodanović 1980).

Na osnovu analize i svih podataka prikazanih u ovom poglavlju, možemo tvrditi da je ideja o stambenom naselju na Mišeluku nedvosmisleno zasnovana na vrednostima modernog pokreta i koja je još od prvih planova Branka Maksimovića iz 1937. godine, pa do konkursa iz 1979. godine podrazumevala prostor u koji bi se urbanizovao u procesu koje sprovodi razvijeno moderno društvo, upotrebom naučnotehničkih znanja, pretvarajući ga u prostor za život sa izrazitim humanističkim karakterom.

Nerealizovanje stambenog naselja na Mišeluku može se dovesti u vezu s nedovršenim karakterom modernizacijskog procesa u našem društvu. Iako ne treba ni u kom slučaju umanjiti emancipatorske domete modernizacije, prioritet je predstavljala urbanizacija Jugoslavije, koja je bila pod dominacijom ekonomsko-birokratskog i tehničkog faktora. Ova dominacija dovela je do prevelike objektivizacije urbanističke discipline i njegovo određenje tehničko-ekonomskim i naučnim karakteristikama, koje za posledicu ima nezadovoljstvo ljudi određenim rezultatima urbanizacije, naročito onim kojim se oblikuje društveni i javni život grada.

Napokon, krajem sedamdesetih godina, usled dostizanja određenog stepena ekonomske razvijenosti i uspostavljanjem *samoupravnog* društvenog sistema, Ustavom iz 1974. godine, stvorile su se ekonomske, ustavno-pravne i društvene okolnosti za realizaciju Mišeluka u svojoj celovitoj ideji. Uspostavljanjem *samoupravljanja*, Mišeluk je dobio i svoj ideološki i društveni koncept, koji je deklarativno imao izrazito humanistički karakter. Ipak, neuspeh realizacije Mišeluka posledica je mešavine različitih okolnosti: od pozicije u istorijskom trenutku, socijalističkog društva na umoru, do određenog nepoverenja u definisane samoupravne karakteristike društva, kako stručnjaka, tako i građana.

Iz pozicije sadašnjeg trenutka, možemo uočiti određeno ponavljanje problema koji su doveli do neuspeha realizacije Mišeluka, a koje možemo prevazići novom emancipacijom društva i traženjem rešenja koja uzimaju u obzir univerzalne vrednosti modernog pokreta. Ovo podrazumeva proizvodnju prostora za stanovanje koje karakteriše sinteza tehničkih, društveno-normativnih i humanističkih vrednosti. Iako u korpusu modernističkih prostora za stanovanje ima primera koji su postigli visok stepen sinteze ove tri karakteristike, kao što je na primer Novo naselje, Mišeluk metaforički predstavlja nedovršeni proces modernizacije i težnju ka humanim prostorom za život. Zato je u skladu sa ovim narativom potrebno iznova pokušati pronaći put ka ovoj sintezi, koristeći

se svim tehnološkim i društvenim dostignućima savremenog društva i unapređujući tipologiju stanovanja, koja se, često olako, karakteriše kao dovoljno razvijena. Mišeluk kao prostor u Novom Sadu ostaje potencijal da se grad proširi na sremsku stranu, ali ovog puta ne izgradnjom i urbanizacijom padina Fruške gore, već prepoznavanjem mogućnosti da se ovo prirodno okruženje integriše u urbanu aglomeraciju Novog Sada. Na taj način bi Novi Sad imao šansu da iskoristi svoju prirodnu poziciju i kreira izbalansirani odnos urbanog i prirodnog okruženja u okviru svoje celine.



## 6. ZAKLJUČAK

### 6.1 Pregled rezultata istraživanja

Na osnovu istraživanja analiziranih prostora modernizacije Novog Sada, kao i predstavljenih zaključaka, možemo tvrditi tačnost glavne hipoteze ove doktorske disertacije. Njom se daje pretpostavka da je kroz retroaktivno čitanje procesa prostorne modernizacije grada i dubinskog razumevanja mehanizama modernizacijskog procesa moguće definisati kontinuitet modernizacijskog potencijala modernističkog prostora i njegovu funkciju u transformacijama savremenog grada.

Dubinsko i slojevito istraživanje tri prostorna slučaja prikazalo je postojanje njihove modernizacijske baze (*modernizacijski metakod*), koja je i razlog njihovog nastanka, kao i potencijal njihove transformacije i adaptacije kroz promene društvenih okolnosti.

Kako bismo sistematizovali rezultate istraživanja, ukratko ćemo prikazati i usklađenost nekih od rezultata istraživanja s pomoćnim hipotezama postavljenim u prvom delu ovog rada.

- Na tri predložena prostorna slučaja Novog Sada moguće je definisati konceptualni model istraživanja modernističkog prostora. Ovim modelom kreira se zajednička ravan znanja o opštim procesima, elementima i mehanizmima koji formiraju moderni prostor, ali i prepoznaje njegov potencijal kontinuiteta modernizacijskog delovanja – sažeti u pojam *modernizacijski metakod*.
- Analizirani arhitektonski i urbanistički prostori nastali su u procesu modernizacije i u sebi kondenzuju vrednosni set ovog procesa.

Na slučaju fabrike Novkabel pokazali smo da je formiranje industrijskih zona u teorijskom smislu direktna posledica funkcionalnog zoniranja grada, jednog od osnovnih principa Atinske povelje. Takođe, ova transformacija je bila preduslov za industrijalizaciju grada, koja se ne bi mogla izvršiti u tom obimu usled neplanske i nepovoljne raštrkanosti industrijskih postrojenja u gradu. Ovaj proces podrazumevao je i modernizaciju infrastrukture i kompletnu rekonfiguraciju železničkog čvora, nakon čega je oslobođen prostor za intenzivnu urbanizaciju grada. S druge strane, industrijskim zonama kreirani su veliki prostori unutar urbane matrice, koji usled promenjenih tehnoloških odlika industrije još jednom omogućavaju prostorni potencijal za novi urbani razvoj.

Bulevar 23. oktobra je možda i najizraženiji rezultat modernizacijskog procesa, reprezent nove modernosti čije uspostavljanje nije moguće ostvariti bez suprotstavljanja tradicionalnoj bazi grada. Čin formiranja Bulevara je modernizacija saobraćajne i komunalne infrastrukture, ali i prostor društvene transformacije u kojoj se uspostavlja vlast nove društvene klase u gradu, čije pojavljivanje je direktno povezano s procesom industrijalizacije i urbanizacije Novog Sada. Ova nova društvena klasa se na Bulevaru reprezentuje kako svojim životnim prostorom, tako i simbolima modernog urbaniteta. Iako je uspostavljen činom destrukcije, Bulevar kao linearan potez doprinosi integraciji urbane aglomeracije Novog Sada. S druge strane, Bulevar čini heterogeni urbani niz na koji je moguće reflektovati sve društvene transformacije.

Istraživanje prostora Mišeluka pokazalo je vezu između planova za ovaj prostor iz 30-ih godina prošlog veka i konkursnih projekata iz 1979. godine. Ova veza se uspostavlja kroz kontinuitet humanističke ideje modernog pokreta, koja je bila skrajnuta u procesu modernizacije, dominantnim uticajem ekonomskih i birokratskih faktora nad realnim potrebama društva. Zato je humanistička ideja, kao suština koja definiše projekat Mišeluk, aktuelna podjednako i 1937, 1979. i 2023. godine.

Stoga, možemo zaključiti da tri analizirana slučaja jesu proizvod modernizacijskog procesa, u čijoj neodvojivoj osnovi se nalaze ideje moderne, aktuelne i u savremenom trenutku. Dubinsko razumevanje procesa u kojem su nastali ovi prostori otvaraju nam mogućnost preciznog definisanja njihovog modernizacijskog potencijala danas. Ovo podrazumeva istraživanje prostora koje prevazilazi analizu njegovih prostornih karakteristika i istraživanje mikro i makro društvenog konteksta, svih događaja i situacija koje su uticale na kreiranje ovih prostora i njihovu transformaciju. Naposletku, ovaj proces dubinske analize prostora podrazumeva i pronalaženje heurističkih vrednosti prostora, ostavljajući nam mogućnost da kroz iskustvo i intuiciju kreiramo nove narative modernističkih prostora.

- Ove prostore definiše princip *istovremenosti* u različitim modernizacijskim ciklusima, čime se ukazuje na kontinuitet njihovog modernizacijskog potencijala, kao i princip *nedovršenosti*, koji predstavlja potencijal za nadgradnju i rekonceptualizaciju u okvirima savremenog društva. Ovako uspostavljenim setom kriterijuma koji definišu modernizacijski potencijal modernističkog nasleđa pravi se distanca u odnosu na klasično graditeljsko nasleđe, koje predstavlja pasivni element građene sredine. Na ovaj način prostori modernizma se posmatraju kao aktivni učesnici novog modernizacijskog ciklusa.

Istraživanje prostora modernizacije u Novom Sadu pokazalo je aktuelnost ovih prostora danas. Naročito jer je nedovršenost i neapsorbovanje modernizacijskog procesa u društvu dovelo do gubitka ili umanjena nekih od njegovih osnovnih vrednosnih dostignuća. Stoga, imamo osnova da tvrdimo da definisane modernizacijske potencijale modernističkog prostora možemo instrumentalizovati u novom modernizacijskom ciklusu, uspostavljajući iznova humanističke i emancipatorske vrednosti ovih prostora, ali i grada u celini. Generalna odlika nedovršenosti modernizma na našim prostorima prepoznaje se i u analiziranim prostorima Novog Sada. Možemo uočiti bar dve karakteristike nedovršenosti. Jedan je izražen na primeru Novkabela, u kojem je veza između prostorne organizacije urbane matrice i procesa industrijalizacije ostvarena samo kroz princip prostorne segregacije (zoniranja). Dalji razvoj industrije i njene unutrašnje transformacije nisu ispraćene novim karakteristikama prostora za industriju. Prostor Novkabela u sebi kondenzuje ceo ovaj nedovršeni proces – od formiranja prostora funkcionalnom segregacijom, do promene tehnoloških odlika industrije, koje više ne zahteva princip zoniranja. Samim tim ovaj prostor ima potencijal rekonceptualizacije prostora proizvodnje u savremenom trenutku, i to po principu funkcionalne integracije urbanog prostora, zadržavajući ideju da je industrija osnovni generator urbanizacije.

Druga karakteristika nedovršenosti tiče se neapsorbovanih vrednosti modernizma u društvu. Ovo se naročito odnosi na odbacivanje pozitivnih dometa modernizacije, usled odbacivanja birokratsko-ekonomskog aparata koji je bio njegov formalni nosilac. Razlog za odbacivanje se može videti i u razdvajanju humanističkog i naučnotehničkog aspekta modernističkog planiranja, što za posledicu ima njegovo podređivanje ekonomskom i birokratskom sistemu. Neuspeh realizacije Mišeluka je indikator ovakve okolnosti koja traje i danas, ali i nosilac teze da se pitanje urbanizacije prostora ne može ispravno tretirati bez istinske humanizacije tog procesa.

Takođe, na primeru Bulevara možemo uočiti da modernizacijski proces primarno kreira prostorni antagonizam, s ciljem da se kreira prostorni pluralizam. Pluralizam podrazumeva uspostavljanje međusobnih odnosa između urbanih oblika koji identifikuju karakteristike dominantnih društvenih grupa. Ovo takođe znači da svako društvo treba da izgradi sopstvene simbole urbaniteta ili da rekonceptualizuje postojeće. Raskidanje veze između društva i simbola njegove modernosti po pravilu dovodi do gubitka autentičnog urbanog identiteta, koje posledično pitanje modernizacije svodi isključivo na destrukciju i stvaranje prostornog sukoba. Samim tim Bulevar, kao nesumnjivi nosilac modernog identiteta Novog Sada ima potencijal da reinventira svoju modernost ili kroz realizovanje njegovog produžetka na sremsku stranu grada ili kao koncept koji se može reprodukovati na trećoj modernističkoj osi – Bulevaru Evrope.

Sve ovo ukazuje da prostor modernizacije svoju vrednost ne crpi isključivo iz formalnih i prostornih iskaza, već iz modernizacijskih vrednosti koji su u njegovoj osnovi. Ovo konkretno znači da ne bismo izbrisali njegov modernizacijski potencijal, na primer, uklanjanjem fabričkih hala i objekata u kompleksu Novkabela, već na primer izgradnjom stambenog kompleksa na celoj njegovoj površini čime bi se izbrisao njegovog potencijal da da generiše industrijski razvoj u gradu. Na isti način nećemo posmatrati likovni izraz uličnog fronta Bulevara, već analizirati da li ova prostorna struktura uspostavlja ili rastače urbanitet grada. Kao što, na kraju, ni svaki stambeni kompleks, kao proizvod urbanizacije, nije nosilac *modernizacijskog metakoda*, već je on isključivo onda, kada kao Mišeluk, integriše u sebi vrednosni set modernizma, koji mora uključivati humanističke karakteristike prostora za stanovanje. Stoga, prostor modernizacije ne zavisi isključivo od integriteta njegove forme, niti njegove adaptibilnosti da poput ljuštore udomi različite namene, on se pre svega definiše mogućnošću da kroz sebe prenese modernizacijski potencijal koji može da odgovori potrebama savremenog društva.

- Uspostavljanje mehanizma za istraživanje modernizacijskih karakteristika modernističkog prostora i definisanje *modernizacijskog metakoda* moguće je pokazati na prostornim transformacijama Novog Sada u 20. veku, jer su ove transformacije direktna posledica modernizacijskog procesa.
- *Modernizacijski metakod* ukazuje na tipski modernizacijski potencijal prostora modernizma. Proširivanjem predloženog mehanizma istraživanja na druge urbane sredine, *modernizacijski metakod* može biti osnovni element za definisanje *prostornog tipa modernizacije*.

Svi podaci izneseni u analizama prostornog tipa modernizacije ukazuju na to da je Novi Sad nedvosmisleno *moderni grad*<sup>149</sup>. Intenzitet i obim modernizacijskog procesa i njegov prostorni rezultat vidljivi su i golim okom. Međutim, iako očigledan i lako dokaziv, atribut modernog grada i dalje ne dominira u kolektivnoj svesti društva. Istraživanje modernističkih prostora i prepoznavanje njihovih modernizacijskih potencijala predstavljaju potencijalno sredstvo kojim se može promeniti ovakva okolnost. Ovo ne znači negiranje tradicionalnih simbola identiteta grada, već povezivanje svih karika u lancu razvoja urbane strukture Novog Sada. Ovaj proces podrazumeva analizu i retroaktivno čitanja svih vrednosnih karakteristika modernističkog prostora, proširujući njegov potencijal da ga društvo prepozna, prizna i sa njim identifikuje.

---

<sup>149</sup> Pojam definisan u knjizi „Novi Sad – moderni grad“.

Iako se ovim istraživanjem ne definiše *prostorni tip modernizacije*, možemo tvrditi da ono predstavlja teorijski i praktični doprinos u proširivanju razumevanja arhitektonskog tipa. Ovo se pre svega odnosi na mogućnost da se kreira tipologiju koja će odgovarati specifičnom prostornom kontekstu, a koji će i dalje imati univerzalnu funkciju tipologije da strukturalno definiše građeni prostor i na taj način omogući sistematsko delovanje arhitektonske discipline kroz rekonponovanje i reinventiranje tipa. Veoma je važno napomenuti da prostorni tip modernizacije nije generičan i globalan. Tako nešto bilo bi u suprotnosti s teorijskom osnovom ovog tipa, koja priznaje heterogenost i različitu temporalnost modernizacijskog procesa. Štaviše, ovaj tip ima svoju ulogu u borbi sa stvaranjem generičkih i globalnih tipova, koji bi do kraja poništili bilo kakvu prostornu identifikaciju. Ironično je da modernizam koji je i sam pretendovao da bude univerzalan i globalan, u odnosu na generičku urbanizaciju gradova *zemalja u razvoju*, deluje skoro pa kao lokalna pojava u globalnom kontekstu. Zato prostorni tip modernizacije nije *dominantni tip* četvrte tipologije, jer se za razliku od njega ne ispoljava multiplikacijom arhitektonske forme, niti u sebi kondenzuje vrednosti globalnog neoliberalnog poretka. Takođe, ovaj tip ne pripada ni Vidlerovoj trećoj tipologiji, jer se u rekonceptualizaciji naše urbane sredine ne možemo osloniti na tradicionalnu bazu grada, koja ne postoji u dovoljnoj meri. Prostorni tip modernizacije nije tip koji se može u potpunosti replicirati. Njega bolje opisuje pojam Pitera Karla *tipičnost*, koji u ovom slučaju podrazumeva prepoznavanje univerzalnih modernizacijskih vrednosti kao elementa prepoznavanja modernističkih prostora, a koji u ovom radu definišemo kroz pojam *modernizacijski metakod*. S druge strane, moguće je razmatrati primenu prostornog tipa modernizacije zajedno sa drugim arhitektonskim tipologijama, jer nam je za razumevanje slojevitih urbanih prostora poput naših potrebno više različitih tipoloških aparata.

Samim tim istraživanje tri analizirana prostora ne predstavlja definisanje nove tipologije, već nudi metodološki obrazac po kojem je moguće doći do nje. Zato je dalja primena rezultata ovog istraživanja moguća i u kontekstu Novog Sada, ali i u drugim sredinama, jer je jasno da Novi Sad ne predstavlja izuzetak u modernizaciji urbanog prostora ovog regiona.

## 6.2 Primena rezultata i pravac daljih istraživanja

Istraživanje u ovom radu ispunilo je i neke od postavljenih ciljeva u uvodnom poglavlju. Ovo se naročito ogleda u činjenici da su u ovom radu sistematski objedinjena istraživanja i podaci iz perioda pre i posle Drugog svetskog rata, koji se obično uzima kao krajnja i početna tačka u istraživanju moderne. Takođe, u ovo istraživanje referiše se na značajan broj dokumenata iz arhivske građe, od kojih su neki prvi put publikovani i predstavljaju direktan rezultat ovog rada.

Rezultati i zaključci ovog istraživanja svoju primenu u budućnosti mogu naći na nekoliko načina. Model po kojem su analizirana tri prostora u ovom radu mogu poslužiti kao mehanizam za analizu drugih modernističkih prostora u Novom Sadu. Kao što se i ovo istraživanje nadovezuje na neka prethodna<sup>150</sup>, buduće proširenje znanja o vrednostima i potencijalima modernističkog prostora doprinelo bi pozitivnijoj društvenoj percepciji ovog značajnog elementa naše urbane sredine. Sve to bi doprinelo i boljem razumevanju celovite slike urbanog razvoja Novog Sada u prošlosti, a samim tim bi se stvorila i kvalitetnija osnova za budući razvoj.

S obzirom na mogućnost da se ovakva vrsta istraživanja primeni na druge prostore u regionu, nastale u istim ili sličnim modernizacijskim procesima i društveno-političkom kontekstu, zaključci ovog rada mogu doprineti kvalitetnijoj i jačoj vrednosnoj identifikaciji modernističkog nasleđa na ovim prostorima. Objedinjavanjem arhitektonskog korpusa modernizma u Jugoslaviji i isticanjem njenih modernizacijskih vrednosti, možemo prevazići problem njene dekontekstualizacije, jer svedena samo na vizuelnu informaciju, višeslojnost arhitekture socijalističkog modernizma u najmanju ruku ostaje nevidljiva, a vrlo često loše protumačena, pa čak i zloupotrebljena (Konstantinović i Jović 2021).

Ipak, možda najznačajniju vrednost ovog istraživanja vidimo u potencijalu njegove primene u urbanističkoj praksi Novog Sada. Nedostatak novih ideja za urbani razvoj grada, kao i nerazumevanje procesa koji su formirali urbanu strukturu, utiče na sve negativniju percepciju urbanističkog planiranja kako Novog Sada, tako i drugih naših gradova, a koje je često svedeno na afektivno delovanje u prostoru u odnosu na različite potrebe ekonomskih i političkih struktura društva. S obzirom na ovakve okolnosti, ovo istraživanje je aktuelno i relevantno, jer se kroz mehanizam dubinskog istraživanja koje omogućava kreiranje novih narativa modernističkih prostora može upotrebiti u svrhu postizanja društvenog konsenzusa oko potrebe humanog razvoja

---

<sup>150</sup> Modernistički prostori obrađeni u projektu Fokus na modernizam, publikacijama Novi Sad – moderni grad, Spens: Mera grada, Arhitektura XX veka u Vojvodini, doktorskoj disertaciji Aleksandra Bedea „Prototyping a Provincial Capital: Socialist Modernization of Novi Sad” i u pojedinačnim naučnim radovima objavljenih u prethodnih 10 godina.

urbane sredine. Pitanje humanog razvoja naročito dobija na značaju u vremenu kada se može postaviti pitanje da li je čovek osnovni povod za proizvodnju prostora. Mogućnost učitavanja društvenih narativa u fizički prostor predstavlja jedan od najvećih potencijala za osnaživanje same discipline. Svodeći proizvodnju prostora isključivo na tehničko-naučni proces, prepušta se političkim i ekonomskim strukturama kreiranje narativa pod kojim se vrši ova proizvodnja. U vremenu kada apstraktni narativ ima veću vrednost nego fizička realnost, odustajanje od mogućnosti da se utiče na kreiranje društvenih narativa, arhitekturu gura na margine društvenog uticaja. Zato, arhitektura mora biti u stanju da kreira bolje narative nego političko-ekonomske strukture kako ne bi završila kao instrument u ostvarenju njihovih interesa. Onako kako Lefevr sugerše da treba pronaći načina kako političare ubediti ili prisiliti, odgovarajući na njihove pritiske suprotnim prinudama (Lefevr 1974, 161). U ovoj borbi važno je imati društvo na svojoj strani. Zato je za kraj ovog istraživanja suvislo podsetiti na sledeću misao Bogdana Bogdanovića:

„Dakle, da bi se u stvarnosti mogli pokrenuti i podsticati procesi prirodne, organske, čovekovim merama saglasne dezagregacije velikog grada sadašnjice, a da bi se usporili i zaustavili procesi divljanja, potrebno je za sam početak početaka, male *gradske gradove* prvo izgraditi u ljudskim glavama.“ (Bogdanović 2008, 32)

Ovaj rad i slična istraživanja su alat u rukama arhitekture za postizanje ovog cilja.

## BIBLIOGRAFIJA

- Alex Williams, Nick Srnicek. 2014. „# Accelerate: Manifesto for an Accelerationist Politics.“ U *# Accelerate: The Accelerationist Reader*, autor Armen Avenassian (ur.) Robin Mackay, 356-357. Urbanomic.
- Antonić, Slobodan. 2004. „Društvena osnova i sadašnji pokušaj modernizacije.“ U *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*, autor (ur.) Anđelka Milić, 19-37. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Arendt, Hana. 2005. *The Promise of Politics*. New York: Schocken Books.
- Aureli, Pier Vittorio. 2011. *The Possibility of an Absolute Architecture*. The MIT Press.
- Avramov, G. Et Al (ur.) 2007. *Monografija: Novosadska fabrika kabela*. Novi Sad: Novosadska fabrika kabela AD.
- Babić, M. 1940. „Železnica i regulacija u Novom Sadu.“ *Dan*, 25 jun.
- Bahnam, Rayner. 1975. *Age of the Masters, Personal View of Modern Architecture*. San Francisko: Harper & Row.
- Banovčanin, Petar. 1988. „Potpisan ugovor sa IBM - na pragu svetskih dostignuća.“ *Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova*, 1.
- Banjanin, Velimir, Radenko Gačević, Aleksandar Dželebdžić, mr Nevenka Maglić Lozić, Olga Marinčić, mr Milena Milosavljević, mr Radmila Obrknežev, i drugi. 1996. *Novi Sad - slika grada*. Novi Sad: JP Urbanizam.
- Bede, Aleksandar. 2015. „Modernizacijski nizovi: Novi Sad i Vojvodina.“ *Život umjetnosti : časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi* (Institut za povijest umjetnosti) 96 (1): 98-105.
- Bede, Aleksandar. 2017. *Prototyping a Provincial Capital: Socialist Modernization of Novi Sad – PhD Thesis*. IUAV University of Venice.
- Bede, Aleksandar. 2019. „Generalni plan Novog Sada 1950.“ *DanS* (85-86): 24-34.
- Benevolo, Leonardo. 1977. *History of Modern Architecture*. Cambridge: The MIT Press.
- Betsky, Aaron. 2016. *Making it Modern*. New York: Actar Publishers.
- Bjelikov, Vladimir. 1963. „Rekonstrukcija centra Novog Sada.“ *Urbanizam i arhitektura* 20, 17.
- Blagojević, Ljiljana. 2007. *Novi Beograd: Osporeni modernizam*. Beograd: Zavod za udžbenike, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Beogradu, Zavod za zaštitu spomenika kulture Beograda.
- Bogdanović, Bogdan. 2008. *Tri ratne knjige*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Bogunović, Duško, intervjuisao Dragana Konstantinović, Aleksandar Bede, Slobodan Jović i Maja Momirov. 2020. *Razgovor sa arhitektom Duškom Bogunovićem* (novembar).
- Bojović, Branko. 1980. „Društveni odnosi i materijalna baza su uslovi humanog grada.“ U *Društvo i razvoj gradova : tribina*, Bratislav Grubačić, Dobrica Vulović (ur.). 23-29. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.
- Brkić, Aleksej. 1985. „Beleške u alternativi ljudskog prostora.“ U *Humani prostor i udruženi rad : IV knjiga o sintezi*. Vrnjačka banja: Zamak kulture, Kulturni centar. 15-22.
- Calic, Marie-Janine. 2019. *History of Yugoslavia*. Purdue University Press.
- Carl, Peter. 2011. „Type, Field, Culture, Praxis.“ *Architectural Design* 81 (1).
- Castells, Manuel. 1978. *City, Class and Power*. Macmillan Education.



- Conić, Igor. 2022. *Kula Novkabel: Novo ruho za istorijsko sedište IT industrije u Novom Sadu*. 4 april. <https://www.gradnja.rs/novkabel-kula-novi-sad-rekonstrukcija-vasona/> Pristupljeno: 15.01.2023.
- Čanak, Mihajlo. 1986. „Vrednovanje stanova u Jugoslaviji.“ *DaNS* (6): 7.
- D.M. 1972. „Bulevar odmotava saobraćajno klupko.“ *Komunalni list*, novembar: 6.
- Delalle, Radovan. 1982. „Između planova i stvarnosti.“ *Arhitektura 182+183*, 25-29.
- Dragana Konstantinović, Slobodan Jović, Maja Momirov, Aleksandar Bede, Andrej Strehovec. 2018. *Fokus na modernizam: Arhitektura Novog Sada 1970-1985*. Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada.
- Dragana Konstantinović, Miljana Zeković. 2023. „Vrednosti neapsorbiranog modernizma.“ U *Novi Sad - moderni grad*, Miljana Zeković, Dragana Konstantinović (ur.). 14-28. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, Baza - Platforma za prostorne prakse.
- Dragana Konstantinović, Slobodan Jović, Maja Momirov, Aleksandar Bede. 2022. *Spens: mera grada*. Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada, Baza - Platforma za prostorne prakse
- Dragana Konstantinović, Slobodan Jović. 2018. „Kulturna i kreativna infrastruktura Novog Sada: Potencijali alternativnih modela razvoja.“ *Kultura polisa* 108.
- Dragana Konstantinović, Slobodan Jović. 2020. „Metacode of Modernism: Novi Sad the Modern City“. U *Post-socialist Transformation of the City*, (ur.) Pajvančić-Cizelj A. Novi Sad: Faculty of Philosophy, 67-82.
- Dragana Konstantinović, Slobodan Jović. 2021. „Novi Sad moderni grad: istraživanje, vrednovanje i kuriranje neapsorbirane modernizacije grada.“ *Zbornik Muzeja primenjenih umetnosti* (Muzej primenjene umetnosti ), 23-33.
- Durand, J.N.L.Nouveau. 1813. *Précis des leçons d'architecture données à l'École Royale Polytechnique*
- Dženks, Čarls. 2003. *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Đinđić, Zoran. 1988. *Jugoslavija kao nedovršena država*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Đurašinović, Radmila. 2023. „Ka novom urbanizmu – participativno planiranje samoupravnog društva na Mišeluku“. U *Novi Sad – moderni grad*. Dragana Konstantinović, Miljana Zeković (ur.). 158-179. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka u Novom Sadu, BAZA — Platforma za prostorne prakse.
- Đurić, Milan. 2020. *Nezavršene profesionalizacije arhitekata u Srbiji - Modernost profesije*. Beograd: Udruženje arhitekata Srbije.
- Ekonomski institut u Beogradu. 1971. *Konceptija dugoročnog razvoja SAP Vojvodine - Izvod iz studije*. Beograd.
- Ferenček, Miodrag. 1980. „Urbanizam, socijalistički grad, individualna izgradnja.“ U *Društvo i razvoj gradova : tribina*. Dobrica Vulović, Bratislav Grubačić (ur.). 118-125. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.
- Frampton, Kenneth. 1985. *Modern Architecture: A Critical History*, London: Thames and Hudson
- Friedman, Thomas. 2017. *Thomas Friedman on Thriving in the Age of Acceleration*. 28 februar. [https://www.youtube.com/watch?v=\\_QOyKeEEU3Q](https://www.youtube.com/watch?v=_QOyKeEEU3Q).
- Garutti, Francesco (ur.). 2019. *Our Happy Life: Architecture and Well-Being in the Age of Emotional Capitalism*. Stanber Press, CCA Canadian Centre for Architecture.
- Gidens, Entoni. 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- Gidion, Zigfrid. 2022. *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Gleick, James. 1999. *Faster: The Acceleration of Just About Everything*. New York: Pantheon Books.
- Gordana Milidragović, Dušan Krstić (ur.). 2000. *Milorad Milidragović : 1938-1999 - katalog izložbe*. Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada.

- Graaf, Reinier de. 2017. *Four Walls and a Roof*. Cambridge: Harvard University Press.
- Habermas, Jürgen. 1988. *Filozofski diskurs moderne : dvanaest predavanja*. Zagreb: Globus.
- Habermas, Jürgen. 2001. „Modernost - jedan necelovit projekat.“ *Projekat : časopis za vizuelne umetnosti Galerije savremene umetnosti, Novi Sad* 48-54.
- Habermas, Jürgen. 2017. *Teorija komunikativnog delovanja I i II*. Novi Sad: Akademska knjiga .
- Habermas, Jürgen. 2018. „Moderna i postmoderna arhitektura.“ U *Modernizam - postmodernizam. Umetnost*. Dušan Marinković (ur.). 128-145. Novi Sad: Mediterran publishing.
- Harari, Yuval Noa. 2018. *Homo Deus - kratka istorija sutrašnjice*. Beograd: Laguna.
- Hartmut Rosa, William E. Scheurman, ur. 2009. *High-Speed Society*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Hornok, Atila. 2016. *Počeci informacionih tehnologija u Novom Sadu*. Novi Sad: Muzej grada Novog sada.
- Mržić, Marijan. 1983. „Kontinuitet urbanosti Novog Sada.“ *Čovjek i prostor* 7 (364): 24-26.
- Ignjatović, Aleksandar. 2007. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*, Beograd: Građevinska knjiga.
- Ivković, D. 1982. „Povodom revizije GUP-a Novog Sada.“ *DaNS* (3-4): 6.
- Jankov, Sonja. 2016. „SPENS and Gripe 25 Years after the General Yugoslav Plan“. *Praznine* (10): 63-71.
- Kara-Pešić, Bata. 1983. „Za Mišeluk, još jednom.“ *Čovjek i prostor* 71 (364): 22-24.
- Kara-Pešić, Ž. 1970. „Komparativna analizasistema centara u Novom Sadu.“ *Arhitektura i urbanizam* (63): 43-45.
- Kara-Pešić, Živojin. 1982. „Za celovitu sliku ovdašnju i sadašnju.“ *DaNS* (2): 8.
- Kardelj, Edvard. 1977. *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Beograd: Izdavački centar Komunist.
- Kisić, Višnja. 2016. *Governing Heritage Dissonance: Promises and Realities of Selected Cultural Policies*. Amsterdam: European cultural fondation.
- Konstantinović, Dragana. 2018. *Predavanje: Moderni grad, na predmetu Savremena arhitektura*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka.
- Konstantinović, Dragana. 2019. „Mišeluk: Zaboravljeni društveni dogovor.“ *DaNS* (85-86): 34-44.
- Koolhaas, Rem. 1997. *Delirious New York: A Retroactive Manifesto for Manhattan*. New York: The Monacelli Press.
- Koolhaas, Rem. 2014. *Fundamentals Catalogue*. Marsilio, Rizzoli.
- Korompai, Đerđ. 1941. „Neka opšta pitanja prostornog razvoja i uređenja Novog Sada (Separat).“ *Epiteteset (Arhitektura)*.
- Koselleck, Reinhart. 1979. „Neuzeit“. Zur Semantik moderner Bewegungsbegriffe.“ U *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*, autor Reinhart Koselleck. Frankfurt a. M.: Suhrkamp.
- Krstić, Dušan. 1995. „Vrednovanje u stanovanju.“ *DaNS* (13-14): 15.
- Kršev, Boris. 2018. „Privreda Vojvodine u vreme druge jugoslovenske države (1944–1991).“ *Vojvodina i Srbija – sto godina posle (1918 – 2018)*. Novi Sad: OCD “Vojvođanski klub”. 27-61.
- Kudić, M. 1984. „Mladi na pragu budućnosti.“ *Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova*, 10.

- Lay, Vladimir. 1982. „Proizvodnja grada i interesi.“ *Arhitektura* (182+183): 15-17.
- Lazić, S. 1978. „Korak bliže zvezdama.“ *Dnevnik*.
- Le Korbizije. 1965. *Atinska povelja / Le Corbusier*. Beograd: Klub mladih arhitekata.
- Le Korbizije. 1999. *Ka pravoj arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Lee, Christopher C.M. 2010. „Working in Series: Towards an Operative Theory of Type.“ U *Working in Series*, Kapil Gupta. Christopher C.M Lee (ur.). London: AA Publications.
- Lee, Christopher C.M. 2012. *The Fourth Typology - Dominant Type and the idea of the City - PhD Thesis*. TU Delft.
- Lefevr, Anri. 1973. *Antisistem : prilog kritici tebnokratizma*. Beograd: Radnička štampa.
- Lefevr, Anri. 1974. *Urbana revolucija*. Beograd: Nolit.
- Lenarčić, Leonard. 1983. „O studiji "Modeli stanovanja u zoni Mišeluka".“ *Čovjek i prostor* 7 (364): 27-28.
- Maksimović, Branko. 1937. *Novi Sad danas i sutra*. Novi Sad: Štamparija Jovanović i Bogdanov.
- Marinić, I. 1982. „Razvoj Novog Sada u periodu sprovođenja GUP-a od 1974. godine.“ *DaNS* (3-4): 7.
- Marinković, Dimitrije. 1953. „Novi Sad.“ U *Gradovi i naselja u Srbiji : razvoj, urbanistički planovi i izgradnja : 1946-1951*. Mihajlo Mitrović (ur.). 71-84. Beograd: Urbanistički zavod NRS.
- Maroje Mrduljaš, Vladimir Kulić (ur.). 2012. *Unfinished modernisation - between utopia and pragmatism*. Zagreb: Kolorklinika.
- Martino Stierli, Vladimir Kulić (ur.). 2018. *Toward a Concrete Utopia: Architecture in Yugoslavia, 1948–1980*. New York: MoMa Publications.
- Milan Prodanović, et.al. 1980. „Saopštenje autorskog tima SADIK.“ Novi Sad.
- Milenković, Aleksandar. 1980. „Prilog razgovorima o urbanim problemima u samoupravnom društvu.“ U *Društvo i razvoj gradova : tribina*, Dobrica Vulović, Bratislav Grubačić (ur.). 23-29. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.
- Milenković, Aleksandar. 1981. „Aktuelne teme prostornog planiranja.“ *Urbanizam Beograda* (61): 84-89.
- Milica Janković, Milorad Radojević, Manojlo Čakić (ur.). 1962. „Stambena zajednica kao predmet prostornog planiranja.“ publikacija sa simpozijuma, Savezni zavod za urbanizam i komunalna i stambena pitanja, Beograd.
- Mitrović, Vladimir. 2005. *Arhitekta Đorđe Tabaković (1897-1971)*. Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Mitrović, Vladimir. 2007. *Arhitektura Milorada Milidragovića - Život posvećen arhitekturi*. Novi Sad: Društvo arhitekata Novog Sada.
- Mitrović, Vladimir. 2010. *Arhitektura XX veka u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mitrović, Vladimir. 2019. „Konkurs za regulaciju Novog Sada iz 1937. godine.“ *DaNS - časopis za arhitekturu i urbanizam*, decembar: 17.
- Mušić, Vladimir. 1980. „Promene ekonomskih mogućnosti i njihov uticaj na strukturu i organizaciju gradskog prostora.“ *Konceptijska pitanja i planiranja naselja socijalističkog društva - na primeru izgradnje naselja Mišeluk u Novom Sadu*.
- Nikolić, Miodrag. 2017. *O dva veka razvoja Srbije*. Republički zavod za statistiku.

Nojfert, Ernst. 2002. Arhitektonsko projektovanje. Osnove, norme, propisi o lokaciji, građenju, oblokovanju, potrebnom prostoru, odnosu prostorija, merama za zgrade, prostorije, opreme i pribore sa čovekom kao merilom i ciljem. 37. izdanje. Beograd: Građevinska knjiga.

Novosadska fabrika kablova AD. 2007. *Monografija: Novosadska fabrika kablova*. Gavra Avramov, et.al (ur.). Novi Sad: Novosadska fabrika kablova AD.

Obradović, Dragiša. 1985. *Humani prostor i udruženi rad - IV knjiga sinteze*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture - Kulturni centar Vrnjačke Banje.

Obradović, Miloš. 2021. *U 2021. izvoz IT sektora premašio poljoprivredu*. 31 decembar. <https://www.danas.rs/vesti/ekonomija/u-2021-izvoz-it-sektora-premasio-poljoprivredu/>.

OOOR Institut za urbanizam, stanovanje, građevinarstvo i saobraćaj. 1977. *Mišeluk - Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu*. Novi Sad: Urbis Novi Sad, Zavod za izgradnju i stanovanje.

OOOR Projektbiro. 1980. *Radne sveske - Za Mišeluk*. Beograd: Biro za građevinarstvo, Beograd.

Pajović, Dušan (ur.). 1996. *Novi Sad - Slika grada*. Novi Sad: JP "Urbanizam" Zavod za urbanizam.

Paripović, J. 1981. „Novosadski dojmovi.“ *Vjesnik*.

Petrov, Boško. 2012. „Novosadska fabrika kablova Novkabel: Početak a možda i kraj - dokumenti i sećanja.“ U *Sveske za istoriju Novog Sada*, Dragan Kojić (ur.), 5-16. Novi Sad: Novosadski klub, Gradska biblioteka.

Pevsner, Nikolaus. 1987. *A History of Building Types*. London: Thames and Hudson.

Piha, Branislav. 1985. „Humani prostor i udruženi rad.“ U *Humani prostor i udruženi rad : IV knjiga o sintezi*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture, Kulturni centar. 16-23.

Pol Virilio, Silver Lotringer. 2015. *Sumračno svanuće*. Beograd: Službeni glasnik.

Popov, Dušan (ur.). Enciklopedija Novog Sada (knjige 1-29). Novi Sad: Novosadski klub, Istorijski arhiv grada Novog Sada

Popović, Daka. 1940. „Regulacioni plan Novog Sada - Sugestije o kojima treba voditi računa.“ *Dan*, 25 jun.

Popović, Daka. 1954. *Novi Sad u prošlosti i sadašnjosti*. Novi Sad .

Popović, Daka. 1966. *Prilog urbanističkom i arhitektonskom razvoju grada Novog Sada*. Subotica: Izdavačko-štamarsko preduzeće JŽ.

Popović, Drag. M. 1937. „Urbanistička hronika: Konkurs za regulacioni plan Novog Sada.“ *Beogradske opštinske novine*, 490-493.

Prodanović, Dušan. 1980. „Razvoj gradova, razvoj čoveka i urbanističko planiranje.“ U *Društvo i razvoj gradova : tribina*, Bratislav Grubačić, Dobrica Vulović (ur.), 90-94. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.

Pušić, Ljubinko. 1982. „Između optimizma i pesimizma.“ *DaNS* (2): 10.

Pušić, Ljubinko. 1987. *Urbanistički razvoj gradova u Vojvodini u XIX i prvoj polovini XX veka*. Novi Sad: Matica srpska.

Pušić, Ljubinko. 2009. *Grad bez lica*. Novi Sad: Meditteran Publishing.

R.O. Projektbiro. 1982. „Modeli stanovanja u zoni Mišeluka.“ Beograd.

R.Ž. 1970. „Sve više zelenila.“ *Komunalni list*, oktobar: 5.

Radović, Ranko. „Vila Mairea - Ranko Radović - Nova antologija kuća“. Pristupljeno 21. jun 2021. <https://www.youtube.com/watch?v=BfL9F0bSUE&t=113s>

- Radović, Ranko. 1982. „Sumrak idealnog urbanizma i idealnih urbanista.“ *Arhitektura 182+183*, 8-10.
- Ralić, Prvoslav. 1987. *Komunistički grad: fragmenti*. Niš: Gradina.
- Hartmut Rosa, William E. Scheuerman (ur.) 2009. *High-Speed Society: Social Acceleration, Power, and Modernity*. Pennsylvania State University Press.
- Rosi, Aldo. 2008. *Arhitektura grada*. Beograd: Građevinska knjiga.
- Rostow, Walt Whitman. 1960. *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Roza, Hartmut. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja - Konture nove kritike društva*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Roza, Hartmut. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja - Konture nove kritike društva*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Sabine Bitter, Helmut Weber (ur.), *Autogestion, or Henri Lefebvre in New Belgrade*, Sternberg Press and Phillip Editions, 2009.
- Saveljić, Branislava. 1981. „O urbanoj revoluciji Anri Lefevra.“ *Urbanizam Beograda* 62, 36-40.
- Savić, Miloš. 1983. „Urbanistička praksa u funkciji društvenih ciljeva.“ *Čovjek i prostor*, 19-20.
- Seferagić, Dušica. 1982. „Prepoznavanje krajnjih korisnika.“ U *Modeli stanovanja u zoni Mišeluk*, 111-115. Beograd: OOUR Projektburo.
- Simpozijum - konceptijska pitanja planiranja naselja socijalističkog društva - na primeru izgradnje naselja Mišeluk u Novom Sadu. 1980. „Izveštaj o radu učesnika okruglih stolova.“ Novi Sad.
- Skupština opštine Novi Sad, Savet za čovekovu sredinu i prostorno uređenje Izvršnog veća i Izvršnih veća Republika i Pokrajina. 1980. „Planiranje Mišeluka u savremenim uslovima - analiza predloženih rešenja u konkursnim elaboratima.“ Novi Sad.
- Skupština opštine Novi Sad. 1979. „Informacija o sprovođenju opštejugoslovenskog anonimnog konkursa za urbanističko-programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu.“ Novi Sad.
- Slobodan Jović, Dragana Konstantinović, Igor Peško. 2022. „Urbanisation as a tool for economic growth – Novi Sad the developmental city.“ *Advances in Civil and Architectural Engineering* 13 (25): 1-13.
- Slobodan Jović, Jelena Mitrović. 2020. *Kula Novkabela: Visina koju je Novi Sad jednom dostigao*. 10 avgust. <https://www.beforeafter.rs/drustvo/kula-novkabela-visina-koju-je-novi-sad-jednom-dostigao/>.
- Smelser, Neil. 1966. „The Modernization of Social Relations.“ U *Modernization: The Dynamics of Growth*, autor (ur.) Myron Weiner, 119-130. Washington, DC: Voice of America Forum Lectures.
- Stajić, Vasa. 1935. „Nacionalna i kulturna uloga Novog Sada od 1748 do 1914.“ *Dan*, 16 jun: 23.
- Stambeno preduzeće, Urbanistički zavod, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture. 1968. *Rekonstrukcija centra: prikaz urbanističkog projekta rekonstrukcije dela starog centra Novog Sada*. Novi Sad: Dnevnik
- Stamenović, Pavle. 2016. *Generički okvir arhitektonskog projekta: instrumentalizacija tipološke ambivalentnosti - Doktorska disertacija*. Beograd: Arhitektonski fakultet .
- Stančić, Donka. 2014. „Urbanizam i graditeljstvo.“ U *Umetnička topografija Novog Sada*, Grupa autora, 101-172. Novi Sad: Matica Srpska.
- Tapavica, Đorđe. 1907. *Ekonomski program slobodne kraljevske varoši Novog Sada*. Novi Sad: Braća M. Popović.
- Tapavica, Momčilo. 1937. „Međunarodni put i ideje učesnika u konkursu.“ *Dan*, 24 avgust.
- Tapavica, Momčilo. 1937. „Regulacija Novog Sada.“ *Dan*, 22 avgust.

- Urbanistički zavod Novi Sad. 1973. *Generalni urbanistički plan grada*. Novi Sad: Urbanistički zavod Novi Sad.
- Urbis, Zavod za urbanizam, informatiku i građevinsko zemljište Novi Sad, OOUR Urbanizam Zavod za urbanizam. 1982. *Mišeluk - Programska osnova*. Novi Sad: Urbis, Zavod za urbanizam, informatiku i građevinsko zemljište Novi Sad, OOUR Urbanizam Zavod za urbanizam.
- Uzelac, Marijan. 1982. "Napomene o kapitalističkom urbanizmu". *Kulturni radnik* XXXV (1)
- Uzelac, Marijan. 1982. „Suvremena arhitekture između ekonomskog pragmatizma i elitističkog artizma.“ *Arhitektura* (182+183): 11-14.
- Uzelac, Marijan. 1983. „Suvremeni urbanizam i apolitični prostor.“ *Čovjek i prostor* (7): 32-33.
- Vidler, Anthony. 1977. „The Idea of Type: The Transformation of the Academic Ideal, 1750-1830.“ *Oppositions* (8): 95-115.
- Vidler, Anthony. 1998. „The Third Typology.“ U *Oppositions reader : selected readings from a journal for ideas and criticism in architecture, 1973-1984*, K. Michael Hays(ur. ), 13-18. New York: Princeton Architectural Press.
- Virilio, Paul. 1986. *Speed and Politics*. Prevod: Mark Politizzotti. New York: Semiotext(e).
- Vojislav Martinov, Dejan Bolorin. 2019. *Novo lice Novog Sada - Priče iz legata Jovana Dejanovića*. Novi Sad: Muzej Vojvodine.
- Vrgović, Vladimir. 2009. *Novi Sad 1944-1969*. Novi Sad: Prometej
- Vrgović, Vladimir. 2017. *Novi Sad 1970-1990*. Novi Sad: Prometej
- Vukadinović, Đorđe. 2016. *Habermasova odbrana moderne*. Beograd: Filip Višnjić.
- Vuković, Slobodan. 1994. *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Vuković, Svetlana. 1982. „Prostorne karakteristike planiranja proizvodnje u urbanoj strukturi Novog Sada.“ *DaNS* (3-4): 9.
- Wenzler, Fedor. 1983. „Tok i rezultati natječaja za Mišeluk.“ *Čovjek i prostor* 7 (364): 20-21.
- Younes, Samir. 2000. *The Historical Dictionary of Architecture of Quatremère de Quincy*. London: Papadakis Publisher.
- Zavod za urbanizam, izgradnju i stanovanje, OOUR Institut za urbanizam, stanovanje, građevinarstvo i saobraćaj. 1977. „Osnova za programsko rešenje zone Mišeluk u Novom Sadu.“ Novi Sad.
- Zimel, Georg. 2004. *Filozofija novca*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Zuboff, Shoshana. 2019. *The Age of Surveillance Capitalism: The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power*. New York: PublicAffairs
- . 1985. „Zaključci - Humani prostor i udruženi rad.“ U *Humani prostor i udruženi rad : IV knjiga o sintezi*. Vrnjačka Banja: Zamak kulture, Kulturni centar. 11-13
- . 1935. „Novi Sad bliske budućnosti.“ *Dan*. 10 septembar.
- . 1937. „Budući Novi Sad...“ *Novi Sad*. 15 Avgust: 1.
- . 1969. „Od starog - novi grad.“ *Komunalni list*. 23 oktobar: 2.
- . 1970. „Stambena reforma u praksi.“ *Komunalni list*. avgust: 1.
- . 1970. „Tržnica u fabričkoj hali.“ *Komunalni list*. januar.

- 1971. „Bulevar ide dalje.“ Komunalni list. oktobar: 4.
- 1971. „Novosadski sportski raj.“ *Dnevnik*, 8 9.
- 1971. „Obezbediti veću i bržu izgradnju stanova.“ Komunalni list. decembar: 5.
- 1971. „Prvi blok Limana III.“ *Komunalni list*, Februar: 7.
- 1972. „Komunalni planovi - na javnu diskusiju.“ Komunalni list. mart: 1.
- 1972. „Početak i nastavak velikog posla.“ Komunalni list. jun: 2.
- 1972. „Slika starog i ostarelog.“ Komunalni list. mart: 6.
- 1972. „Stambeni fond u ciframa.“ Komunalni list. jun: 6.
- 1973. „Za sport, rekreaciju, zabavu i šetnju.“ Komunalni list.
- 1979. „Dejanović primio Evansa.“ *Dnevnik*.
- 1981. „Osnovana radna organizacija "Elektronski računari". Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 3.
- 1981. „Utvrđen predlog za formiranje radne organizacije ERA u osnivanju.“ Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 4.
- 1981. „Za mlade uvek otvoreno.“ *Večernje novosti*, 1. 6.
- 1982. „Prezentacija računarskih sistema ERA-60 i ERA-20 iz proizvodnog programa RO "Elektronski računari" u osnivanju.“ Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 14.
- 1982. „Proizvodnja računskih sistema opredeljenje šire zajednice.“ Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 9.
- 1983. „Potpisan samoupravni sporazum sa Iskra Deltom.“ Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 1.
- 1984. „Pravi rezultati tek predstoje.“ Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova. 4.
- 2021. *Novaston, Schneider Electric i Novkabel razvijaju IT oazu u Novom Sadu.* 30 jun. <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/novaston-schneider-electric-i-novkabel-razvijaju-it-oazu-u-novom-sadu>.
- 1937. „Komunalna politika i urbanizacija grada.“ Dan. 14 Februar: 1.
- 1972. „Još poslednji korak.“ *Komunalni list*, septembar: 4.
- 1980. *Nagrada projektu „Za Mišeluk“*. Novi Sad: Dnevnik, 24. april
- „Ivan Jurić graditelj SPENSA“. 2014. Pristupljeno: 24. jula 2019. [https://www.youtube.com/watch?v=BTC2GY\\_vyJQ&list=WL&index=131](https://www.youtube.com/watch?v=BTC2GY_vyJQ&list=WL&index=131).
- 1974. „Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.“ Beograd.
- 1975. „Konferencija za štampu povodom nove godine.“ *Zbirka Jovana Dejanovića (F.929)*. Novi Sad: Istarski arhiv grada, 24 12.
- 1979. „Urbanistički projekat Gradskog sportskog centra „Vojvodina“ u Novom Sadu.“ „Urbis“ Zavodi za urbanizam, informatiku i građevinarstvo & OOUR „Urbanizam“ Zavod za urbanizam, Novi Sad, Novi Sad.

## POPIS I IZVORI ILUSTRACIJA I GRAFIKONA

**Slika br. 1** – krug ubrzanja i spoljašnje pokretačke snage ubrzanja prema Rozinom konceptu *trodimenzionalnog društvenog ubrzanja*. Izvor: Roza, Hartmut. 2019. *Odnosi prema svetu u doba ubrzanja - Konture nove kritike društva*. Novi Sad: Akademska knjiga.

**Slika br. 2** – Pregledni plan opštine grada Novog Sada iz 1930. godine. Izvor: Biblioteka Matice srpske Pg III 42 \* 4

**Slika br. 3** – predlog inženjera Babića za transformaciju železničkog čvora. Izvor: Babić, M. 1940. „Železnica i regulacija u Novom Sadu.“ *Dan*, 25 jun.

**Slika br. 4** – predlog transformacije železničkog čvora u GUP-u Novog Sada iz 1950. godine. Izvor: Marinković, Dimitrije. 1953. „Novi Sad.“ U *Gradovi i naselja u Srbiji : razvoj, urbanistički planovi i izgradnja : 1946-1951*. Mihajlo Mitrović (ur.), 71-84. Beograd: Urbanistički zavod NRS.

**Slika br. 5** – Generalni urbanistički plana Novog Sada iz 1950. godine. Izvor: Marinković, Dimitrije. 1953. „Novi Sad.“ U *Gradovi i naselja u Srbiji : razvoj, urbanistički planovi i izgradnja : 1946-1951*. Mihajlo Mitrović (ur.), 71-84. Beograd: Urbanistički zavod NRS.

**Slika br. 6** – Skica razvoja industrijskih zona. Izvor: Vuković, Svetlana. 1982. „Prostorne karakteristike planiranja proizvodnje u urbanoj strukturi Novog Sada.“ *DaNS* (3-4): 9.

**Slika br. 7** – Fotografije sa *istorijske sednice* Radničkog saveta Novkabela. Izvor: Novosadska fabrika kablova AD. 2007. *Monografija: Novosadska fabrika kablova*. Gavra Avramov, et.al (ur.). Novi Sad: Novosadska fabrika kablova AD.

**Slika br. 8** – Rušenje poslednjeg fabričkog tornja Novkabela na današnjoj lokaciji Spensa. Izvor: kadrovi iz arhivskog video snimka „EsrIzgradnjaSpens140478.mov“ iz arhive Radio televizije Vojvodine.

**Slika br. 9** – Početak izgradnje fabričkog kompleksa Novkabel u industrijskoj zoni 1964. godine. Izvor: Gavra Avramov, et.al. (ur.). 2007. *Monografija: Novosadska fabrika kablova*. Novi Sad: Novosadska fabrika kablova AD.

**Slika br. 10** – Proizvodni pogon personalnih računara u kuli Novkabela. Izvor: *Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova* 165. mart 1983.

**Slika br. 11** – Reklamni plakat za personalni računar ET-188. Izvor: Biblioteka Matice srpske, Novi Sad. *Professional personal computer: ET-188*. Autor: Štefan Oskar, Ivan Mojašević.

**Slika br. 12** – Fotografija kule Novkabela iz 80-tih godina. Izvor: Autor (fotografija se nalazila u arhivi Neimara).

**Slika br. 13** – Izgled kule Novkabel ERA iz projekta Miodraga Milidragovića. Izvor: Iz Glavnog projekta za Upravnu zgradu „Novkabel“. Autor: Milorad Milidragović. Tehnički arhiv grada Novog Sada.

**Slika br. 14** – Avio snimak završenog fabričkog kompleksa 1985. godine. Izvor: *Novkabel - list kolektiva Novosadske fabrike kablova* 190. septembar 1983.



**Slika br. 15** – Rekonstrukcija objekta Novkabel ERA. Izvor: Conić, Igor. 2022. *Kula Novkabel: Novo ruho za istorijsko sedište IT industrije u Novom Sadu*. 4 april. <https://www.gradnja.rs/novkabel-kula-novi-sad-rekonstrukcija-vasona/> . Autor: Vasona doo. Pristupljeno: 15.01.2023.

**Slika br. 16** – Plan Silarda Zjelinskog iz 1912. godine sa ucrtanim profilom budućeg bulevara Kraljice Marije. Izvor: Stančić, Donka. 2014. „Urbanizam i graditeljstvo.“ U *Umetnička topografija Novog Sada*, Grupa autora, 101-172. Novi Sad: Matica Srpska.

**Slika br. 17** – Projekat *Stražare* Silarda Zjelinskog iz 1912. godine. Izvor: Stančić, Donka. 2014. „Urbanizam i graditeljstvo.“ U *Umetnička topografija Novog Sada*, Grupa autora, 101-172. Novi Sad: Matica Srpska.

**Slika br. 18** – Plan o načinu zidanja na *Malom Limanu* iz 1929. godine. Izvor: Biblioteka Matice srpske Pg IV \* 4.

**Slika br. 19** – Plan Novog Sada Jurija Najdharta iz 1941. godine. Izvor: Fotodokumentacija Urbanističkog zavoda Novog Sada. Autor: Jurij Najdhart.

**Slika br. 20** – Levo produženje Bulevara Kraljice Marije prema Najdhartovom planu iz 1941. godine. Desno. Produženje Bulevara Crvene armije u GUP-u iz 1950. godine. Izvor: Bjelikov, Vladimir. 1963. „Rekonstrukcija centra Novog Sada.“ *Urbanizam i arhitektura* (20): 17.

**Slika br. 21** – Završetak Bulevara Mihajla Pupina. Izvor: Autor.

**Slika br. 22** – Plan Bulevara 23. oktobra u GUP-u 1950. godine. Izvor: Marinković, Dimitrije. 1953. „Novi Sad.“ U *Gradovi i naselja u Srbiji : razvoj, urbanistički planovi i izgradnja : 1946-1951*. Mihajlo Mitrović (ur.), 71-84. Beograd: Urbanistički zavod NRS.

**Slika br. 23** – Susret postojeće urbane matrice i Bulevara 23. oktobra. Izvor: Kadar iz arhivskog video snimka „ar 199 Bulevar 23 oktobra; Tekstilni kombinat Sonja Marinkovic...mov“. Digitalizovana arhiva Neoplanta filma. Pokrajinski sekretarijat za kulturu, javno informisanje i odnose sa verskim zajednicama

**Slika br. 24** – Stambena zgrada i robna kuća na Bulevaru. Izvor: Privatna arhiva autora.

**Slika br. 25** – Distribucija gustina naseljenosti u GUP-u iz 1973. godine. Izvor: Generalni urbanistički plan Novog Sada do 2000. godine. Privatna arhiva autora.

**Slika br. 26** – Glavna poprečna osa na Novom Beogradu. Izvor: Generalni urbanistički plan Beograda iz 1950. godine.

**Slika br. 27** – Koncept izduženog gradskog jezgra. Izvor: Kara-Pešić, Ž. 1970. „Komparativna analizisistema centara u Novom Sadu.“ *Arhitektura i urbanizam* (63): 43-45.

**Slika br. 28** – Razmeštaj centralnih funkcija u GUP-u iz 1973. godine. Izvor: Generalni urbanistički plan Novog Sada do 2000. godine. Privatna arhiva.

**Slika br. 29** – Probijanje Bulevara 23. oktobra na potezu od Jevrejske do Ulice Maksima Gorkog. Izvor: <https://www.facebook.com/stare.ns/photos/a.358025216240/10152895319856241/?type=3> Pristupljeno: 20. maja 2022.

**Slika br. 30** – Konkursno rešenje Branka Maksimovića za Regulatorni plan Novog Sada iz 1937. godine. Izvor: B. Maksimović, Novi Sada danas i sutra, Novi Sad, 1938; Pušić, 124. Autor: Branko Maksimović.

**Slika br. 31** – Plan grada Novog Sada iz 1934. godine. Izvor: Istorijski arhiv grada Novog Sada.

**Slika br. 32** – Oglas raspisa konkursa za Mišeluk u Dnevniku. Izvor: Dnevik 15. januar 1979. godine.

**Slika br. 34** – Konkursni radovi *Bistrica, Suncokret, Sadik i Proces*. Izvor: Wenzler, Fedor. 1983. „Tok i rezultati natječaja za Mišeluk.“ *Čovjek i prostor* 7 (364):20-21.

**Slika br. 33** – Konkursni radovi *Za Mišeluk i 124567*. Izvor: Wenzler, Fedor. 1983. „Tok i rezultati natječaja za Mišeluk.“ *Čovjek i prostor* 7 (364):20-21.

**Slika br. 35** – Izgrađeni objekti i stanovi u 1978. godini, prema strukturi i vlasništvu. Izvor: Ferenček, Miodrag. 1980. „Urbanizam, socijalistički grad, individualna izgradnja.“ U *Društvo i razvoj gradova : tribina*. Dobrica Vulović. Bratislav Grubačić (ur.). 118-125. Beograd: Centar za marksizam Univerziteta u Beogradu.

**Grafikon 1**- Odnos godišnjeg rasta stanovništva i broja izgrađenih stanova. Izvor: Autor. Podaci Republičkog zavoda za statistiku.

**Grafikon 2** - Odnos godišnje izgradnje jednorodničnih i višerodničnih objekata. Izvor: Autor. Podaci Republičkog zavoda za statistiku.

## BIOGRAFIJA AUTORA

Slobodan Jović, master inženjer arhitekture, od 2016. do 2022. godine bio je zaposlen kao asistent na Departmanu za arhitekturu i urbanizam Fakulteta tehničkih nauka, Univerziteta u Novom Sadu, na predmetima Arhitektonsko projektovanje 1 i 2, Savremena arhitektura 1 i 2, Arhitektonsko projektovanje kompleksnih programa, Uvod u dizajn 2, Arhitektonske tehnologije 2. Pre toga, od 2011. do 2015. bio je zaposlen u arhitektonskom studiju „Enforma“ iz Kotora, kao arhitekta projektant, a posle i kao rukovodilac projekata. U okviru ovog biroa učestvovao je na većem broju arhitektonskih i urbanističkih projekata. Svoje radove izlagao je na Salonima arhitekture, domaćim i međunarodnim izložbama. Dobitnik je nekoliko priznanja na međunarodnim i nacionalnim arhitektonskim konkursima i deo je autorskog tima koji je nagrađen Grand Prix nagradom na 23. Salonu arhitekture u Novom Sadu. Autor je velikog broja naučnih i stručnih radova, predstavljenih na domaćim i međunarodnim konferencijama, kao i u stručnim i naučnim časopisima. Pored profesionalnog, svoj društveno aktivni angažman ostvaruje kroz rad u Društvu arhitekata Novog Sada (DaNS), gde je od 2016. do 2020. godine bio Predsednik, a od 2020. do 2022. član Upravnog odbora. Od 2017. član je Upravnog odbora Udruženja arhitekata Srbije (UAS). Kao deo tima DaNS-a i udruženja Baza-platforma za prostorne prakse, učestvovao je u organizovanju, autorskom i kustoskom radu značajnog broja izložbi, konferencija i arhitektonskih konkursa. Koautor je dve knjige, Spens: mera grada i Novi Sad – moderni grad. 2018. godine bio je član Stručnog saveta za nastup Republike Srbije na Bijenalu arhitekture u Veneciji, a 2021. i 2023. godine i Komesar nastupa Republike Srbije na 17. i 18. Bijenalu arhitekture u Veneciji.

*Овај Образац чини саставни део докторске дисертације, односно докторског уметничког пројекта који се брани на Универзитету у Новом Саду. Попуњен Образац укоричити иза текста докторске дисертације, односно докторског уметничког пројекта.*

## План третмана података

<b>Назив пројекта/истраживања</b>
Функције простора модернизма у трансформацији савременог града
<b>Назив институције/институција у оквиру којих се спроводи истраживање</b>
Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука, Департман за архитектуру и урбанизам
<b>Назив програма у оквиру ког се реализује истраживање</b>
Докторске студије - Архитектура
<b>1. Опис података</b>
<i>1.1 Врста студије</i> <i>Укратко описати тип студије у оквиру које се подаци прикупљају</i> <b>У овој студији нису прикупљани подаци</b>
<i>1.2 Врсте података</i> а) квантитативни б) квалитативни
<i>1.3. Начин прикупљања података</i> а) анкете, упитници, тестови б) клиничке процене, медицински записи, електронски здравствени записи в) генотипови: навести врсту _____ г) административни подаци: навести врсту _____ д) узорци ткива: навести врсту _____ ђ) снимци, фотографије: навести врсту _____

- е) текст, навести врсту \_\_\_\_\_
- ж) мапа, навести врсту \_\_\_\_\_
- з) остало: описати \_\_\_\_\_

### 1.3 Формат података, употребљене скале, количина података

#### 1.3.1 Употребљени софтвер и формат датотеке:

- а) Excel фајл, датотека \_\_\_\_\_
- б) SPSS фајл, датотека \_\_\_\_\_
- с) PDF фајл, датотека \_\_\_\_\_
- д) Текст фајл, датотека \_\_\_\_\_
- е) JPG фајл, датотека \_\_\_\_\_
- ф) Остало, датотека \_\_\_\_\_

#### 1.3.2. Број записа (код квантитативних података)

- а) број варијабли \_\_\_\_\_
- б) број мерења (испитаника, процена, снимака и сл.) \_\_\_\_\_

#### 1.3.3. Поновљена мерења

- а) да
- б) не

Уколико је одговор да, одговорити на следећа питања:

- а) временски размак између поновљених мера је \_\_\_\_\_
- б) варијабле које се више пута мере односе се на \_\_\_\_\_
- в) нове верзије фајлова који садрже поновљена мерења су именоване као \_\_\_\_\_

Напомене: \_\_\_\_\_

*Да ли формати и софтвер омогућавају дељење и дугорочну валидност података?*

- а) Да
- б) Не

Ако је одговор не, образложити \_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

## 2. Прикупљање података

### 2.1 Методологија за прикупљање/генерисање података

#### 2.1.1. У оквиру ког истраживачког нацрта су подаци прикупљени?

а) експеримент, навести тип \_\_\_\_\_

б) корелационо истраживање, навести тип \_\_\_\_\_

ц) анализа текста, навести тип \_\_\_\_\_

д) остало, навести шта \_\_\_\_\_

*2.1.2 Навести врсте мерних инструмената или стандарде података специфичних за одређену научну дисциплину (ако постоје).*

\_\_\_\_\_

\_\_\_\_\_

### 2.2 Квалитет података и стандарди

#### 2.2.1. Третман недостајућих података

а) Да ли матрица садржи недостајуће податке? Да Не

Ако је одговор да, одговорити на следећа питања:

а) Колики је број недостајућих података? \_\_\_\_\_

б) Да ли се кориснику матрице препоручује замена недостајућих података? Да Не

в) Ако је одговор да, навести сугестије за третман замене недостајућих података

\_\_\_\_\_

#### 2.2.2. На који начин је контролисан квалитет података? Описати

\_\_\_\_\_

---

2.2.3. На који начин је извршена контрола уноса података у матрицу?

---

---

### 3. Третман података и пратећа документација

#### 3.1. Третман и чување података

3.1.1. Подаци ће бити депоновани у \_\_\_\_\_ репозиторијум.

3.1.2. URL адреса \_\_\_\_\_

3.1.3. DOI \_\_\_\_\_

3.1.4. Да ли ће подаци бити у отвореном приступу?

а) Да

б) Да, али после ембарга који ће трајати до \_\_\_\_\_

в) Не

Ако је одговор не, навести разлог \_\_\_\_\_

3.1.5. Подаци неће бити депоновани у репозиторијум, али ће бити чувани.

Образложење

---

---

#### 3.2. Метаподаци и документација података

3.2.1. Који стандард за метаподатке ће бити примењен? \_\_\_\_\_

3.2.1. Навести метаподатке на основу којих су подаци депоновани у репозиторијум.

---

---

*Ако је потребно, навести методе које се користе за преузимање података, аналитичке и процедуралне информације, њихово кодирање, детаљне описе варијабли, записа итд.*

---

---

---

---

---

### 3.3 Стратегија и стандарди за чување података

3.3.1. До ког периода ће подаци бити чувани у репозиторијуму? \_\_\_\_\_

3.3.2. Да ли ће подаци бити депоновани под шифром? Да Не

3.3.3. Да ли ће шифра бити доступна одређеном кругу истраживача? Да Не

3.3.4. Да ли се подаци морају уклонити из отвореног приступа после извесног времена?

Да Не

Образложити

---

---

## 4. Безбедност података и заштита поверљивих информација

Овај одељак МОРА бити попуњен ако ваши подаци укључују личне податке који се односе на учеснике у истраживању. За друга истраживања треба такође размотрити заштиту и сигурност података.

### 4.1 Формални стандарди за сигурност информација/података

Истраживачи који спроводе испитивања с људима морају да се придржавају Закона о заштити података о личности ([https://www.paragraf.rs/propisi/zakon\\_o\\_zastiti\\_podataka\\_o\\_licnosti.html](https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_zastiti_podataka_o_licnosti.html)) и одговарајућег институционалног кодекса о академском интегритету.



4.1.2. Да ли је истраживање одобрено од стране етичке комисије? Да Не

Ако је одговор Да, навести датум и назив етичке комисије која је одобрила истраживање

---

4.1.2. Да ли подаци укључују личне податке учесника у истраживању? Да Не

Ако је одговор да, наведите на који начин сте осигурали поверљивост и сигурност информација везаних за испитанике:

- а) Подаци нису у отвореном приступу
- б) Подаци су анонимизирани
- ц) Остало, навести шта

---

---

## 5. Доступност података

*5.1. Подаци ће бити*

- а) јавно доступни*
- б) доступни само уском кругу истраживача у одређеној научној области*
- ц) затворени*

*Ако су подаци доступни само уском кругу истраживача, навести под којим условима могу да их користе:*

---

---

*Ако су подаци доступни само уском кругу истраживача, навести на који начин могу приступити подацима:*

---

---

*5.4. Навести лиценцу под којом ће прикупљени подаци бити архивирани.*

---

## 6. Улоге и одговорност

*6.1. Навести име и презиме и мејл адресу власника (аутора) података*

---

*6.2. Навести име и презиме и мејл адресу особе која одржава матрицу с подацима*

---

*6.3. Навести име и презиме и мејл адресу особе која омогућује приступ подацима другим истраживачима*

---